

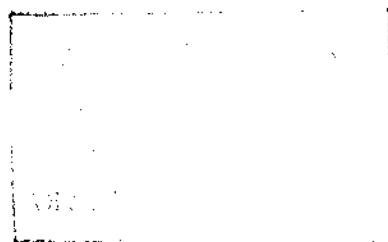
A.Mämmetjumaýew, A.Täjimow

87
M51

GADYMY TÜRKMEN EDEBIÝATY

Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*



Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat-2011

Mämmetjumaýew A., Täjimow A.

M 53 Gadymy türkmen edebiýaty. Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.

Bu okuw kitabynda türkmen edebiýatynyň iň gadymy döwürlerinden miladynyň X asyryna çenli taryhyna degişli maglumatlar berilýär. Edebi mirasyň gadymy taryhy hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ygylan eden Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanýnda ýokary okuw mekdepleriniň önünde durýan wezipeler esasynda düşündirilýär. Okuw kitaby taýýarlanylanda edebiýaty öwreniş ylmyndaky täzeçe garaýyşlardan ugur alyndy.

Okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň türkmen dili we edebiýaty fakultetleriniň talyplaryna, orta we ýörite orta mekdepleriň türkmen dili we edebiýat mugallymlaryna, aspirantlara we gadymy türkmen edebiýaty bilen gyzyklanýanlara niýetlenilýär.

TDKP № 56, 2011

KBK 83.3 (0) 3 ýa 73

GIRIŞ

*Türkmen oguz begleri, budur eşidiň, bizi
Taňry basmasa, asla Ýer dilinmese, türk-
men iliniň törüni hiç kim bozup bilmez.*

Daşa ýazylan oguz
taryhyndan

Türkmen halky diňe bir Ýakyn we Orta Gündogaryň däl, eýsem dünýäniň in gadymy halklarynyň biri hasaplanýar.

Türkmenleriň gadymy külalçylyk (küzegärçilik), amaly haşam, şekillendiriş, binagärlik, sazçylyk, atşynaslyk, halyçylyk, zergärçilik sungaty dünýä taryh ylmy tarapyndan ykrar edilendir. Türkmenler dünýäniň ýüzünde dörediji halklaryň biri hökmünde tanalýar. Häzirki döwürde türkmenleriň döreden ahalteke bedewine, arwana düýesine, saryja goýnuna, alabaý köpegine, türkmen tazysyna dünýä gymmatlyklary hökmünde baha berilýär.

Türkmenleriň deňi-taýy bolmadyk haly sungaty bar. XX asyryň ortalarynda Altaý dagynyň buzluklaryndan gadymy ýomut halysynyň bölekleriniň tapylmagy we alymlar tarapyndan onuň iki ýarym müň ýyl mundan öň dokalandygynyň anyklanylmagy bilen türkmen halkynyň haly sungaty dünýä şöhratyna eýe boldy. Geçen asyryň 70-nji ýyllarynyň ahyrynda Sumbar jülgesinden tapylan tapyndylaryň seljermeleriniň netijesinde, türkmeniň sütünli ýün halylarynyň ömrüniň üç ýarym müň ýyla çenli ýetýänligi çaklanyldy. Sumbar jülgesinden tapylan haly hem türkmenleriň el işlerine degişlidir. Zergärçilik bilen baglanyşykly tapyndylaryň hem örän gadymy döwürlere degişlidigini arheologlar tassyklaýarlar.

Biziň ata-babalarymyzyň geçmişde 70-den hem köp döwlet gurandygy taryh ylmyndan bellidir. Bu döwletleriň köpüsi örän

gadymy döwürlerde döredilipdir. Türkmenleriň ilkinji döwleti Oguz türkmenleriniň döreden döwletidir. Bu döwlet Köpetdagyň etegindäki Täk galadan, Nusaýdan, Änewden hem Altyndepeden uzalyp, tutuş Merwi, Köneürgenji, Seyhun bilen Jeýhun arasyny öz içine alyp, bir tarapy Hazardan Balha, beýleki bir tarapy Atail (Wolga) derýasyna çenli aralygy tutupdyr. Oguz ýurdundaky türkmenleriň dili gadymy türkmen dili bolup, olar Göktaňry dinine ynanydyrlar.

Oguz türkmenleriniň in gadymy döwletleriniň biri-de, Beýik Hun döwletidir. Beýik Hun döwleti mundan iki müň baş ýüz ýyl ozal döräpdir. Beýik Hun döwletiniň in güýçli hökümdarlarynyň biri hökmünde Duman beýginiň, Mete hanyň atlary taryhda meşhurdyr. Duman beýgi Beýik Hun döwletiniň bir serhedini Çyn-Maçyna çenli giňeldipdir.

Gök türkmenleriň döwleti, Garahanly türkmenleriň döwleti, Beýik Oguz türkmen döwleti, Gaznaly türkmen döwleti, Beýik Seljuk türkmen döwleti, Köneürgenç türkmenleriniň döwleti türkmen halkynyň geçmişde guran beýik döwletleriniň in meşhurlaryndandyr. Bu döwletlerde ýaşan ata-babalarymyz oguzlar, dahlar, saklar, skifler, massagetler diýlip atlandyrylypdyr.

Orta asyrlarda häzirki Türkmenistanyň çäklerinden daşarda hem köpsanly türkmen döwletleri döräpdir. Bu döwletleriň her biri türkmenleri diňe bir edermen, batyr, gaýduwsyz, gahryman halk hökmünde däl, eýsem ylymly-bilimli, medeniýetli, paýhasly, dana halk hökmünde-de, dünýä tanadan döwletler bolupdyr.

Miladydan öňki I müňýyllykda we miladynyň başlarynda häzirki Türkmenistanyň çäklerinde we onuň serhet ýakalarynda Margiana, Horezm, Baktriýa, Sogdiana, Parfiýa ýaly döwletler bolupdyr. Şolardan Margiana (Merw), Horezm, Parfiýa ýaly döwletler Türkmenistanyň çäginde ýerleşýär. Dünýäniň in ilkinji dinleriniň biri otparazçylyk Horezmde we Margianada döräp, dünýä ýaýrapdyr.

Miladydan öňki I müňýyllykda Amyderýa grekçe Oks derýasy diýlip atlandyrylypdyr. Şol döwürlerde Orta Aziýada, häzirki Türkmenistanyň çäklerinde, hususan-da, Oks derýasynyň boýlarynda sak, massaget taýpalary ýaşaýdyr. Olara skifler diýlipdir. Ylmy

çeşmelerde miladydan öňki I müňýyllykdan miladynyň I asyryna çenli saklaryň diňe bir Orta Aziýada däl, eýsem häzirki Gazagystanyň, Gündogar Türküstanyň (Hytaý) ýerlerinde ýaşap, olaryň çarwaçylyk bilen meşgullanandyklary ylmy çeşmelerde habar berlipdir. Strabonyň hem Gippokratyň berýän maglumatlaryna görä, olaryň kelleleri süýri bolupdyr. Olara antropologik nukdaýnazardan süýrükelleliler diýilmeginiň sebäbi hem şonuň üçindir. Şol süýrükelle taýpalaryň ýeke-täk mirasdüşerleriniň türkmenlerdigini XX asyryň antropologik barlaglary görkezipdi. Şonuň üçin skif dessanlary gönüden-göni türkmen halkynyň gadymy ata-babalarynyň döredijiligi hasaplanmaga degişli bolup durýar.

Käbir çeşmelerde saklaryň Eýran dilli halk bolandygy aýdylýar. Emma ol delilsiz çaklama bolmagynda galýar. Tersine sak-massagetleriň türkmenleriň ata-babalarydygyny sak-skif dessanlary bilen bir hatarda köpsanly taryhy işler subut edýär. Alym Soltanşa Atanyýazow bu barada şeýle ýazypdyr: “Geçen asyryň ýewropaly we rus alymlary (meselem, nemes alymy Mordtman, Awstriýa alymy Hammer, rus etnograflary N. A. Aristow, G.Ý. Grumm-Gržimaýlo we başgalar) saklary türki dilli halk hasaplapdyrlar.”¹ Garagalpak alymy D. Aýmuratow sak etnoniminiň türki sözden gelip çykyp, onuň “depesinde örülen saç goýýanlar”manysynyň bardygyny belläpdir.

Gadymy türkmen edebiýaty, esasan, iki ugur boýunça ösüpdir. Olaryň birinjisi edebi ösüşiň oguz ugrudyr. Ikinjisi sak-skif ugry bolup durýar. Oguz edebiýatyna iň irki döredilen “Oguznamalar” hem-de oguz dessanlary, oguz-orhon ýazgylary degişlidir. Ikinji ugra sak-skif dessanlary – “Tumarly”, “Syra”, “Zarina we Striangiýa” ýaly eserler degişlidir. Bu ugurlar miladynyň başynda birigip, bitewi edebi ösüşi emele getiripdir.

Häzirki Türkmenistanyň çäginde we onuň töwereklerinde türkmenleriň gadymy ata-babalary bolan hunlar ýaşapdyrlar. Olara taryhy çeşmelerde gunlar hem diýilýär. Gunlaryň Hytaý çeşmelerinde hun görnüşinde ýatlanylýandygyny taryh ylmy habar berýär. Emma olaryň ata watanlary bolan şu toprakda hem hun ady bilen tanalandygyny çaklamak bolýar. Seýhun derýasy “Hunlaryň suwy –

¹ Atanyýazow S. Sakar ili. Aşgabat. Ruh, 1996, 36 s.

derýasy” diýmekdir. “Seýhun” sözi iki bölekden durup, olaryň birinji “seý (saý) – “suw” diýmek bolsa, ikinji “hun” sözüdir. Olar birigip “hunlaryň derýasy” manyny berýär. “Jeýhun” sözi hem aslynda “däli” manyny bermän, “hun derýasy” manyny berýär. Sesleriň ýeriniň çalyşmagy netijesinde “seý” sözi “jeý” görmüşine geçipdir. Onuň Seýhundan Jeýhuna öwürlmegini arap diliniň täsiri diýip düşünmek bolar. Şu ýerde hunlaryň uly döwlet döredip Gündogara gidendiklerini we olaryň Hytaýyň serhetlerine çenli baryp ýetendiklerini, hatda alysdaky Amerika materigine aralaşandyklaryny aýtmalydyr. Hunlaryň aňyrsynyň şumerlere baryp ýetýändigini alymlar çaklaýarlar.

M.ö. VII asyrda otparazçylyk (bu din ony esaslandyran Zaratuştranyň ady bilen baglanyşdyrylyp zaratuştraçylyk diýlip hem atlandyrylýar) dininiň döremegi bilen” döwrüň edebiýatynda otparazçylyk garaýyşlar güýçli duýlup ugrapdyr. Emma Gündogara tarap göç eden hunlarda, oguz türkmen döwletlerinde Gök Taňry dininiň garaýyşlary aňýýete siňipdir. Muny oguz-orhon ýazgylary hem tassyklaýar. Gök Taňry (Teňri) dininiň mukaddes kitabyna duşulmaýar. Onuň dil üsti bilen, ýatda saklamak arkaly nesilden-nesle geçendigini bellemelidir. Gök Taňry dini bilen otparazçylygyň ýagtylyk, garaňkylyk, ot, asman, Gün, ýyldyzlar ýaly birnäçe düşünjelerinde meňzeşligiň bardygyny oguz-orhon ýazgylary tassyklaýar.

Taryhy işlerde miladynyň başlarynda oguzlaryň Oguz ýurdy bolan Ötükenden (Ötükentden) Orta Aziýa gelip, saklara hem massagetlere goşulyp türkmen halkynyň etnogenezinini düzendikleri barasynda aýdylypdyr. Emma bir halkyň başga bir dilde gürleýän halka (aýdaly ahemenilere) goşulyşmagy yrandyryjy däldir. Skifleriň hem aňyrsy hun-şumerler bolupdyr. Bu ýerdäki goşulyşma diýilýäni aslynda bir halkdyr. Ýöne Ötükentden gelen oguzlaryň Gök Taňry dinlidigi anykdyr. Tersine umumy ady skif bolan sak-massaget taýpalary otparazçylyk dinli bolupdyr. Bu iki diniň hem umumy taraplarynyň bolandygyny öňde belläpdik.

Sak-massaget taýpalary bilen ahemenileriň, sasanlylaryň arasynda mydama diýen ýaly barlyşyksyz söweşler bolup durupdyr. Muny “Tumarly”, “Syrak”, “Zarina we Striangiýa” ýaly eserler doly tassyklaýar. Bu birinjiden. Ikinjiden, Zaratuştranyň käbir çeşmelerde

sekiz, käbir maglumata görä on iki dili bilendigi, onuň mukaddes kitaby Awestany şol dillerde ýazandygy aýdylýar. Zaratuştranyň özi Margianadan (Marguş-Merwden, başga bir maglumata görä Horezmden) bolupdyr. Zaratuştra Awesta kitabyny Orta Aziýanyň hem Eýranyň şol wagtky döwletlerine alyp baryp, özüniň pygamberdigini aýdypdyr. Emma onuň kitabyna düşünmändirler, ol ençeme horluklary başyndan geçiripdir. Onuň Awestany düşündirmek üçin Zendi (Awestany düşündirýän kitap) ýazandygy, hatda Zendi düşündirmek üçin hem özbaşyna kitap ýazmaly bolandygyny awestaçy alymlar nygtapdyrlar. Awestanyň ahemeni we parfiýa döwürlerinde göçürilen ilkinji nusgalary biziň günlerimize gelip ýetmändir. Onuň diňe ortapars (pehlewî) diline terjime edilen metinlerinden bölekler saklanyp galypdyr. Şu zatlaryň özi skifler bilen ahemenileriň, parfianlaryň bir halk dældigine güwä geçýär we skifleriň türkî halk bolandygy hakyndaky pikiri berkidýär.

Türkmen medeniýeti, türkmen edebiýaty we halk döredijiligi öz gözbaşyny Oguz türkmenleriniň döwletleriniň dörän döwründen alyp gaýdýar. Türkmen „Oguznamalary“ Oguz han döwründe döräp, özbaşdak bir edebi däbe öwürilip gidipdir. Geçmişde ata-babalarymyz köpsanly „Oguznamalary“ döredipdir. Olarda ata-babalarymyzyň edermenligi, batyrlygy, dünýä ýaýraýşy beýan edilýär. Türkmen halkynyň Oguz han zamanyndan, belki, ondan hem öňki döwürlerden bäri ýaşap gelýän mifleri, rowaýatlary, ertekileri, tymsallary, nakyl-lary, matallary, dünýä edebiýatynyň hem irki nusgalaryna degişlidir.

Baş müňýyllyk taryha eýe bolan türkmenler gadymyýetiň iň irki gymmatlyklary bolan öz sungatyny, halk döredijiligini, edebiýatyny uzyn taryhyň dowamynda bolup geçen ähli ýowuzlyklaryň içinden – midiyalylardan-da, kuwwatly Parfiýa döwletini ýykan sasanlylardan-da, orta asyrlarda bolsa araplaryň, mongollaryň we başga-da köpsanly döwletleriň we halklaryň gadymy ata-babalarymyzyň mekan tutan ýurtlaryna guran talaňçylykly, basybalyjylykly çözüşlaryndan-da doly bolmasa-da, gorap alyp çykmagy başarypdyr. Arap halyflygynyň Orta Aziýany eýeläninden soň syýasy hökmürowanlygy uzak dowam etmändir. Bu sebitde ilki samanylar, has soň gaznalylar, garahanlylar, seljuklylar we horezmşalar nesilşalyklarynyň hökmürowanlyklary peýda bolýar. Bu iri döwletleriň döremegi bilen sebitdäki gadymdan

gelyän şäherleriň, obalaryň durmuşynda uly özgerişler ýüze çykýar, täze şäherler döräp başlaýar. Içerki we daşary söwdanyň ösmegi bilen Merw, Gürgenç, Amul, Dehistan, Abywert, Buhara, Samarkant ýaly şäherlerde hünärmentçilik gülläp ösüp başlaýar. Halk döredijiligi, edebiýat, ylym-bilim ýene-de rowaç bolup ugraýar. Ertekilerde, rowaýatlarda, kyssalarda, kyssa we goşgy bilen ýazylan dürli „Şanamalarda“ gadymy edebi nusgalarymyz – rowaýatlarymyz, miflerimiz, edebi syžetlerimiz täze keşbe eýe bolup başlaýar. Türkmen kitabyň taryhçysy Almaz Ýazberdiýewiň „Gadymy Orta Aziýada kitap işi“ (Aşgabat, Ylym. 1995) atly tutumly kitabynda halkymyzyň gadymy edebiýatyna degişli edebi nusgalaryň köpüsi hakynda durulýar.

Gadymyýetiň jümmüşinden gözbaş alyp gaýdýan zaratuştraçylyk dininiň ýüze çykan ýeriniň Awestada-da ýatlanýan Horezmdigi baradaky pikir biziň günlerimizde-de öz güýjüni saklap gelýär. Bu diniň üç jiltiden ybarat häzirki zaman taryhynyň awtory M. Boýs gadymy ariýa taýpalarynyň mekan tutunan welaýatynyň Horezmdigini nygtaýdyr¹. Şeýle diýmek bilen awtor Horezmi zaratuştraçylyk dininiň mukaddes kitaplarynyň Orta Aziýada saklanyp galan sebitleriniň hatarynda görüpdir. Öz nobatlarynda, I. Ý. Kraçkowskiý (1883–1951) Horezmi „medeniýetiň özboluşly welaýat höwürtesi“,² N. I. Wawilow (1887–1943) we S.P. Tolstow (1907–1976) „Orta Aziýanyň Müsüri“³, „Guz we gypjak düzlüğinde Alynky Aziýanyň musulman medeniýetiniň sarsmaz galasy“⁴ diýip atlandyrypdyrlar. Awestada gadymy Gürgenç şäheriniň ady Urwa görnüşinde getirilipdir.

Gadymy horezmi halkynyň edebi mirasy barada aýdylanda bolsa häzirki zaman alymlary, horezmi diliniň biziň döwrümize çenli gelip ýeten ujypsyz ýazuw ýadygärlikleriniň söz düzüminiň awesta diline has golaýdygyny belläpdirler. 1950-nji ýylda belli gündogarşynas alym A. A. Freýmanyň „Хорезмский язык“ („Horezmlileriň dili“) atly tutumly ylmy işi peýda boldy. Bu kitapda Merkezi Aziýada iň

¹ Boyce M. Zoroastrians, p. 39. Bu barada şeýle-de seret: Крюкова В.Ю. Зороастризм.- Сиб., 2005, 14–19 s.

² Крачковский И.Ю. Избр. соч., т. IV.- М., 1957, 311 s.

³ Германов В.А. Глас вопиющего в пустыне // Культурные ценности. Междунар. Ежегодник. 2000–2001.-Сиб.,2002, 17 s.; Толстов С.П. Древний Хорезм, 8, 19 s.

⁴ Толстов С.П. Древний Хорезм, 14, 16 s.

gadymy dilleriň biri bolan horezm diliniň üç müňden köpräk sözi hakynda gürrüň edilýär. Şol wagtky SSSR döwletindäki alnyp barlan syýasat A. A. Freýmana öz kitabyňyň ikinji jildini neşir etdirmäge mümkinçilik bermedi. Häzirki zaman neşur alymlarynyň joşgunly we biragyzdan Horezmi gadymyýetiň we orta asyrlar döwrüniň aňrybaş möhüm ylmy we medeni merkezi hasap etmekleri ýöne ýerden bolmandyr. Horezm özüniň taryhy ösüşinde hiç mahal daşarky dünýäden üzňelikde bolmadyk hem bolsa, Orta Aziýanyň beýleki gadymy döwletlerinden: Parfiýadan, Sogtdan we Baktriýadan tapawutlanypdyr. Musulman eýýamynda Orta Aziýanyň ýokarda atлары tutulan gadymy döwletleriniň hiç birisi öz içinden Horezm ýurdy ýaly şeýle köpsanly dünýä belli meşhur alymlary orta çykaryp bilmändir we özüniň ajaýyp kitaphanalaryny döretmändir. Ýokarda görşümüz ýaly, bu meselede diňe gadymy Margiananyň paýtagty Merw şäheri tapawutlanypdyr.

Gadymýetiň beýik alymy Abu Reýhan Biruny (973–1048) özüniň „al-Asar al-Bakiýa“ („Geçen nesilleriň ýadygärlikleri“) atly eserinde 704–715-nji ýyllarda Horasanyň häkimi bolan arap serkerdesi Kuteýba ibn Muslim al-Bahiliniň (670–715) 712-nji ýylda Horezmi basyp alan döwründe bu ýurtda bar bolan kitaplary we ylym adamlaryny uçdantutma ýok edişi barada uly gynanç we hasrat bilen şeýle diýip ýazypdyr: „Kuteýba horezm hatyny oňat bilýänleri, milli rowaýatlary ýatda saklanlary, horezmlilerde bar bolan ylymlar boýunça ders berýän ulamalary dürli we zabun güzaplyklara sezewar edipdir; [şondan soň ol rowaýatlar] şeýle bir gizlin bolup galypdyrlar welin, yslam dini ýaýrandan soň [horezmlileriň] nähili ýagdaýlara uçrandygyny anyk bilcr ýaly bolmandyr“. Öz eseriniň beýleki bir ýerinde by wakalar barada beýik alym ýenc-de şeýle nygtapdyr: „Kuteýba ibn Muslim al-Bahili horezmli kätipleri gyrdy, din hadymalaryny öldürdi, olaryň kitaplaryny we dolama eserlerini oda ýakdyrtty. Horezmliler bisowat bolup galdylar”¹. Şol döwürde zoratus-traçylyk dininiň ybadat diline öwrülen bu dilde ýazylan eserlerden, Orta Aziýanyň beýleki gadymy halklary ýaly, horezmliler hem peýdalanyapdyrlar.

¹ *Бируни. Избр. произведения. Т.1.-Ташкент, 1956, 48, 63 с.*

Olardan „Arda Wiraf namak”, „Bundahişn”¹ ýaly kitaplarda berilýän maglumatlara görä, bu diniň iň gadymy hem hiç mahal söndürilmän gelen üç sany mukaddes beýik odunyň biriniň, hususan-da, onuň Frobag (soňky döwürlerde Adur Farnbag) atlysynyň Horezmde „suwuny Kaspi deňzine guýýan Oksusyň (Amyderýanyň) kenaryndaky ybadathanada”² saklanyp gelendigi habar berilýar. Şol ýa-da bu ýurduň oňa meňzeş beýleki ybadathanalarynda kitaphanalaryň hem bolandygyny ygtybarly çak etmek mümkin. Kābir alymlar Horezmde eýýäm şol irki dowürde „baý, aýratyn hem taryha degişli edebiýat bolupdyr, olardan orta asyrlar döwrüniň ýadygärliklerinde, ilkinji nobatda, al-Biruniniň eserlerinde saklanyp galan ujypsyzja bölekler biziň döwrümize çenli gelip ýetipdir”³ diýip hasap edýärler.

Gaznaly we seljuktürkmen döwletleri hem dünýäni haýrana goýan medeniýete eýe bolupdyrlar. Belli rns taryhçysy we gündogarşynasy W.W. Bartold özüniň „Türkmen halkynyň taryhynyň oçerki“ (Bartold W.W. Soç. II jilt, I bölüm. Moskwa. 1963.) atly işinde⁴ „Seljuk şadöwletiniň döredilmegi netijesinde oguz ýa-da türkmen halky musulman äleminde beýleki türki halklaryň hiç biriniň gazanyp bilmedik ähmiýetine eýe boldy“ diýip ýazypdy (574 s.).

Ata-babalarymyzyň örän gadymy döwürlerde döreden köpsanly mifleri, rowaýatlary, ertekileri tutuş Gündogara giňden ýaýrapdyr we dürli halklaryň halk döredijiligine siňip gidipdir. Oguz türkmenleriniň şöhratly taryhy bilen baglanyşykly „Oguznamalaryň“ döredilmegi bolsa oguz taýpalarynyň arasynda däbe öwrülüp gidipdir. „Oguznamaçylyk“ – munuň özi diňe bir türkmen edebiýatynyň taryhynda däl, eýsem dünýä edebiýatynyň taryhynda-da iň gadymy edebi dāpleriniň biri hökmünde ykrar edilendir. Giň ýaýrawa eýe bolan „Oguznamalaryň“ dürli nusgalary biziň döwrümize-de gelip ýetipdir.

Türkmenleriň gadymy taryhy, sungaty, baý folklorý, edebiýaty

¹ West E. Pahlavi texts I (Bundahişn XVII) // SBE. Vol. V.-Delhi, 1974, 61–65 s.

² Haug M. and West E.W. The Book of Arda Wiraf.- Amsterdam, 1971, p. 146. Ol barada şeýle-de seret: Толстов С.П. Древний Хорезм, 17 s.; Awesta. („Widew-dat”- „Döwlere garşy kanun”). Terj. eden A. Ýazberdiýew // Türkmen Arhiwi. Ýörite neşir. Aşgabat, 2007, 37 s.

³ Толстов С.П. Древний Хорезм, 16 s.

⁴ Бартольд В.В. Сочинение II том. 1 к. Москва. 1963. 574 s.

barada asyrlaryň dowamynda dürli dillerde ummasyz köp taryhy ýazgylar toplanypdyr. Ýunan, hytaý, arap we pars çeşmeleri halkymyzyň gadymy geçmişiňi öwrenmekde gymmatly maglumatlar berýär.¹ Türkmen halkynyň gadymyýetini öwrenmekde daşary ýurt çeşmeleriniň arasynda aýratyn orun gadymy hytaý ýazgylaryna degişlidir. Uzak döwürleriň dowamynda türkmenler yetmişden-de köp döwlet döredipdirler. Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletiniň, Göktürkmenleriň döwletiniň we başgalaryň Hytaýdaky döwletler bilen goňuşylykda ýerleşmegi we özara syýasy-ykdysady we medeni gatnaşyklaryň alnyp barylmagy Çyn-Maçyn ýurdunda gadymy taryhymyz hakynda gymmatly ýazuw çeşmeleriniň toplanmagyna getiripdir.

Gadymyýetde goňşy oturan halklar bolan türkmenler we hytaýlylar asyrlaryň dowamynda biri-birine her hili atlary beripdirler. Hytaý ýazuw çeşmelerinden mälüm bolşy ýaly, hytaýlylar oguzlary-türkmenleri „hunnu“, „gunnu“, „sýunnu“, „dulga“, „týukýü“ ýaly atlar bilen atlandyrypdyrlar. Türkmenler bolsa hytaýlylary „tabgaç“, „kytaý-hytaý“, olaryň ýurduny bolsa birmeme gıçiräk döwürlerde „Çyn-Maçyn“, ýagny „Çin-Beýik Çin“ diýip atlandyrypdyrlar.¹ Muny gadymy oguz-orhon ýazgylaryndan görmek bolýar. Hatda hytaýlylaryň özleri hem öz ýurtlaryny hiç haçan „Beýik Çin“ diýip atlandyrmadyrlar. Olar öz milletlerini häli-häzire çenli „han“, ýurtlaryny bolsa „Jungo“, ýagny „[Älemiň] merkezindäki döwlet“ ýa-da „Týansýa“, ýagny „Asmanyň (Taňrynyň) huzuryndaky [döwlet]“ diýip atlandyryp gelýärler.¹

Gadymy döwürlerden başlap, türkmenleriň öz taryhyny beýan edýän „oguznamaçylyk“ däbi ýaly, hytaýlylar hem öz ýurdunyň taryhyny ýazmaklygy däbe öwüripdirler. Olar belli derejede Hytaýyň çar tarapynda oturan goňşy halklaryň taryhyny hem ýazmaga çalşypdyrlar. Hytaýlylarda taryh „Şu“ diýlip atlandyrylyp, ol „Nesilşalyklaryň taryhy“ („Goşu“) görnüşinde ýazylypdyr. Sebäbi münýýlyklaryň dowamynda Hytaýyň ýerinde ençeme döwletler we olary dolandyran nesilşalyklar bolupdyr. Hytaýlylar şol döwlet-

¹ Hytaý çeşmeleri hakynda taryhçy alym J. Annaorazowyň ylmy makalasyna giňişleýin durulýar (Türkmeniň Çyn-Maçyndaky taryhy çeşmeleri. II “Edebiyat we sungat” gazetini. 6. XII. 2002 ý.

leri dolandyran nesilşalyklaryň tas hemmesiniň diýen ýaly taryhyny ýazypdyrlar. Hytaýda taryhyň belli bir döwrüniň wakalaryny beýan edýän ýyl ýazgylarynyň („Ganmu“) hem ençemesi ýazylypdyr.

Han nesilşalygynyň agalyk eden zamanynda (m.ö. III – m.s. III a). Hytaý diňe bir öz goňşulary bilen däl, eýsem uzakdaky ülkeler bilen hem gowy gatnaşyklara girip ugraýar. Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwleti bilen alnyp barylýan uruşlar döwründe hytaý patyşasy köşk adamlarynyň birini – Çžan Sýany Horezme ilçi edip iberýär. Çžan Sýanyň maksady Horezmi hunlara garşy uruşda Hytaýyň tarapyna çekmek bolupdyr. Çžan Sýan m.ö. 140–126-njy ýyllar aralygynda Horezmde bolmak bilen, Merkezi Aziýanyň halklary barada gymmatly maglumatlary galdyrypdyr. Häzirki döwürde Hytaýda 26 sany „nesilşalygyň taryhy“ saklanylýar. Şol „nesilşalyk taryhlarynyň“ köpüsinde biziň ata-babalarymyzyň taryhy hakynda-da möhüm maglumatlar berilýär.

Goňşulykdaky halklar baradaky maglumatlar „Nesilşalyklarynyň taryhynyň“ ýörite bablarynda ýerleşdirilipdir. Gadymy ata-babalarymyz hakynda gürrüň berýän in irki hytaý ýazuw ýadygärligi – bu „Taryh kitaby“ („Şan-şu“) eseridir. Ol m.ö. VI asyrdaky ýazylypdyr diýlip hasap edilýär. „Taryh kitabynda“ m.ö. III müňýyllykda, ýagny Ýao we Şan döwründe hytaý bilen goňşuçylykda Man, I, Di, Žun diýlip atlandyrylan halklaryň ýaşandygy belcenilýär. Hytaý ýazuw çeşmeleri türk dilde gepleýän halklaryň öz köklerini „Di“ diýlip atlandyrylan halkdan alyp gaýdýandyklaryny belleýär.

Hytaýyň „nesilşalyk taryhlarynyň“ sanawynda meşhur taryhçy Syma Sýanyň (m.ö. 145–90 ý.) „Taryhy ýazgylar“ („Şi-szy“) eseri birinji orunda durýar. „Taryhy ýazgylaryň“ 110-njy baby („Szyuany“) dolulygyna hunlaryň taryhyna bagyşlanýar. „Taryhy ýazgylaryň“ gymmatly tarapy ol türkmenleriň 5 müňýyllyk taryhynyň bardygyny tassyk edýän in irki ýazuw çeşmesidir. Hunlar Sýan Çžonyň ýazmagyna görä, patyşa Ýaonyň döwründe (m.ö. III müňýyllyk) „Hunýuý“, Çžou nesilşalygynyň döwründe „Hýan-ýun“, Sin nesilşalygy döwründe bolsa „Hynnu“ diýlip atlandyrylypdyr. Bu maglumatlar türkmenleriň baş müňýyllyk taryhynyň bolandygyny subut edýän in irki çeşmelerdir.

Biziň gadymy ata-babalarymyzyň taryhy barada gymmatly maglumat berýän eserleriň arasynda hytaý taryhçylary Syma Sýanyň „Taryhy ýazgylar“ kitabynda Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletini dolandyran sekiz sany hanyň, Ban Gu (32–92 ý.) tarapyndan ýazylan „Sýan- Han şu“ („Irki han nesilşalygynyň taryhy“) kitabynda 17 sany hanyň, Fan Ýe-niň (398–445 ý.) „Giçki han nesilşalygynyň taryhy“ („Hou Han-şu“) kitabynda 20 sany hanyň döwri hakynda gürrüň edilýär.

Hunlaryň ýaşaýyş-durmuş şertlerini ussatlyk bilen beýan eden Syma Sýanyň „Taryhy ýazgylar“ kitabynda: „Hunlar otuň-suwuň ýagdaýyna görä, mallary bilen göçüp-gonup ýörler, olar gapysy gündogara tarap bakdyrylan tegelek gara, ak öýlerde ýaşaýarlar. Iýmitleri et, içgileri gymyz, egin-eşiklerini dürli reňkli ýüň matadan tikýärler. Kim batyr, güýçli we jedelli mescleleri çözmäge ukypty bolsa, ony özlerine han saýlaýarlar“ diýip belläpdir. Syma Sýan öz eserinde hunlaryň in gowy tohum atlary köpeldýändiglerini bellemek bilen „Ýaý atyp bilýänleriň hemmesi atly goşunda gulluk edýärler. Parahatlyk döwründe, adatça awçylyk edip, mal yzynda gezip, zerur wagty bolsa çozuşlary geçirmek üçin türgenleşýärler. Olaryň dogup-dörän tebigaty şeýledir. Olaryň uzyn ýaraglary gylyç bilen demir saply naýza, kelte ýaraglary bolsa ok-ýaý. Iş şowuna bolanda öňe okdurylýarlar, şowsuzlyk bolsa haýal etmän yza çekilýärler. Gaçmagy özlerine utanç hasap etmeýärler“ diýip, hunlaryň örän söweşjeň halk bolandygyny ýazypdyr.

Ban Gu tarapyndan ýazylan „Irki han nesilşalygynyň taryhy“ kitabynda Hun döwletiniň pese geçen döwürleri has ynanjylyk beýan edilipdir. Şonda Ban Gu Hytaý taryhynyň ýapjalygy kabul etmek baradaky teklibine hunlaryň garaýşyny şeýle beýan edýär: „Bu mümkin däl“ diýip, ýaşulular aýtdylar. At üstünde oturyp söweşmek biziň artykmaçlygymyzdyr. Hut şonuň üçin hem ähli halklar bizden çekinýärler. Bizde entek edermen ýigitler gutaranok. Emma indi iki süýtdeş dogan tagt üstünde dawa edýärler. Bu gün bolmasa ertir tagty ýa kiçisi, ýa-da bolmasa, ulusy alar. Şu ýagdaýda öleniňem gowudyr. Biziň nesillerimiz hemişe-de halklaryň üstünden agalyk edip gezerler. Hytaý näçe güýçli bolaýsyn, ol biziň ähli ýerlerimizi eýeläp bilmez. Han nesilşalygynyň

ýapjasy bolmak dünýäden öten hanlarymyzyň abraýyny dökmekdir, goňşy halklara bolsa üstümüzden güldürmekdir“.

Ata-babalarymyz hakyndaky maglumatlar Fan Ýe-niň „Giçki han nesilşalygynyň taryhy“ kitabynyň 119-njy babynda ýerleşdirilipdir. Bu kitapda 25–215-nji ýyllar aralygynda Günorta Hun şadöwletini dolandyran 20 sany hanyň döwri hakynda gürrüň edilýär. „Giçki han nesilşalygynyň taryhy“ eseri hunlaryň taryhynyň giçki döwrüni çuňňur beýan etmäge ýardam edýär.

Türkmen taryhynyň möhüm döwürleriniň biri-de Göktürkmenleriň döwletiniň ýaşan asyrlarydyr (552–745 ý.). Bu döwürler barada-da gymmatly hytaý çeşmeleri bardyr. Göktürkmenleriň döwleti hakynda maglumatlar, esasan, Weý-şou (VI) tarapyndan ýazylan „Weý nesilşalygynyň taryhy“ („Weý-şu“), Li Ýan-şou (VII) tarapyndan ýazylan „Demirgazyk nesilşalyklarynyň taryhy“ („Beý-şi“), Weý Çzeniň (VII) „Suý nesilşalygynyň taryhy“ („Suý-şu“), Ouýan Sýu-nýň (XI) „Tan nesilşalygynyň taryhy“ („Tan-şu“) we käbir beýleki „nesilşalyk taryhlarynda“ jemlenendir. „Tan nesilşalygynyň taryhy“ kitabýnda-da Göktürkmenleriň taryhy bilen baglanyşykly maglumatlar iki bölege bölünip, birinji bölümünde Gündogar Göktürkmenler döwletini (552–745 ý.) dolandyran 21 sany hanyň döwri beýan edilýär, ikinji bölümünde bolsa Günbatar Göktürkmen döwletini (600–766 ý.) dolandyran 28 sany hanyň döwri beýan edilýär. Göktürkmenleriň taryhy boýunça möhüm çeşme bolmak bilen eser göktürkmen halkynyň döreýşi, bu halkyň urp-adatlary, dini düşüňjeleri, durmuş taýdan bölünişi, döwlet gurluşy, hojalygy, şeýle hem Göktürkmenleriň döwletiniň daşary we içeri syýasaty barada örän gymmatly maglumatlary berýär. Göktürkmenleriň oňonynyň möjek bolandygy, öz baýdagyny möjeginiň altyndan edilen kellesiniň şekili bilen bezändig-i, olaryň uruşda ölmegi şöhrat, keselden ölmegi bolsa masgaraçylyk hasap edendikleri hakynda-da hytaý çeşmelerinde aýdylýar. Gadymy ata-babalarymyzyň taryhyny, ýaşayyş-durmuş şertlerini, döp-dessurlaryny, dünýägarayyşlaryny, gylyk-häsiýetlerini göz önüne getirmek-de hytaý çeşmeleriniň belli bahasy ýokdur.

Türkmen halkynyň taryhy, türkmen edebiýatynyň taryhy hakynda maglumat berýän gymmatly çeşmeleriň hataryna türkmenleriň ýaşan

ýerlerinde bolup giden ahemeniler döwrüniň şinehaty, antik awtorlary Gerodotyň, Ktesiniň, Strabonyň, Hares Mitilenliniň we şolara salgylan Polieniň, Gekateýiň, Diodoryň, Ptolomeýiň we başgalaryň işlerini görkezmek bolar. A.Makedonskiniň döwrüniň çeşmelerindäki maglumatlar has hem köpelyär. Bu çeşmelerde diňe bir türkmen halkynyň taryhy hakynda däl, eýsem olaryň döreden we Türkmenistanyň häzirkiki çäklerinde, Merkezi Garagumda, Uzboý sebitlerinde ýaýbaňlanan rowaýatlary, efsanalary, hekaýatlary, dürli edebi nusgalary hakynda-da maglumatlar berilýär we mysallar getirilýär.

Şeýle edebi nusgalaryň hatarynda Geradotyň ýazgylarynyň üsti bilen gelip ýeten hökümdar aýal Tumaryň m.ö. 530-njy ýylda ahemeni şasy Kurosyň iki ýüz müň adamlyk haýbatly goşunyna garşy alyp baran göreşi we onuň Uzboý sebitlerinde gazanan uly ýeňşi hakyndaky, Daranyň goşunlaryny m.ö. 513-nji ýylda hile bilen ýedi günlük ýol ýöredip, Garagumuň jümmüşinde suwsuz-sölsüz teşne galdyryp, özi heläk bolsa-da, ilini halas eden Syrak hakyndaky, söweşjeň zenan Zerrinaý hakyndaky ýa-da Hares Mitilenli tarapyndan ýazga geçirilen, wakalary käbir türkmen halk ertekilerindäki we dessanlaryndaky aýry-aýry pursatlary ýadyňa salyp duran Odatidanyň Zariadra bolan söýgüsi hakyndaky kyssalary görkezmek bolar. Bu eserleriň hemmesiniň wakasynyň Türkmenistanyň häzirkiki çäklerinde bolup geçýänligi hem bellärliklidir.

Giçkiräk döwrüň ýazgylarynyň hatarynda wizantiýaly we ermeni awtorlaryň işlerini (Menandr Protektor, Prokopiý, Feofilakt Simmokat), siriýaly hristian awtorlarynyň (Ýeşu Stilit, Zahariý we başgalar) işlerini, käbir sasanly tekstlerini (Paýku'ynyň we Şapuryň ýazgylaryny) we otparazçylyk bilen baglanyşykly ýazylan edebiýatlary (Awesta, Bundahşin), gadymy oguz-orhon ýazgylaryny (Költegin, Tonýukuk barada) görkezmek bolar.

Halkymyzyň gadymy taryhy barada möhüm maglumatlary Sogdy arhiwiniň (Güregiň şahsy arhiwi), gadymy Horezm arhiwi, aýry-aýry gadymy türk dilli ýazgylary, köpsanly epigrafik materiallary berýärler. Taryhy taýdan gymmaty bolan çeşmeler arap we pars dilli edebiýatlarda, şeýle hem sak, tohar we tibet ýazgylarynda-da sak-

lanýar. Bularyň hemmesi türkmen edebiýatynyň taryhynyň türkmen halkynyň öz taryhy ýaly gadymdygyny, bu edebiýatyň hemişe Gündogar halklarynyň edebiýatlarynyň arasynda ön hatarda bolandygyny we dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyny baýlaşdyryp gelendigini, belli derejede onuň ösüşlerini kesgitleändigini görkezýär.

Irki orta asyrlaryň ikinji ýarymynda türkmen ylmynda has hem uly ösüşler bolup geçýär. Bu döwürde gelip çykyşlary boýunça türkmen halky ýa-da Türkmenistanyň çäkleri bilen baglanyşykly bolan Abu Abdyrahman Abdylly bin Mübärek al-Merwezi (736–798), halyf al-Mamunyň weziri al-Fadl bin Sähl as-Sarahsy (770–818), Muhammet ibn Musa al-Horezmi (783–847–850), Ibn Kuteýbe al-Merwezi (828–898), Abulwezir ibn Omar ibn al-Mutarryf ibn Muhammet al-Abdy al-Kätip (wepaty 803 ý.), Abu Magşar Horasany (takm. 786–886), Ahmet ibn Abdylly al-Merwezi (wepaty takm. 803 ý.), Abulapbas Ahmet ibn Muhammet ibn Merwan as-Sarahsy (wepaty 899 ý.), Abubekr as-Suly (wepaty 946 ý.), Abu Nasr Muhammet ibn Tarhan ibn Uzluk al-Faraby (870–950), Abu Japar al-Hazyny al-Merwezi (X a.), Abu Yshak ibn Ybraýym al-Faraby (wepaty 962 ý.), onuň ýegeni Abu Nasyr Ýsmaýyl ibn Hammat al-Jöwheri (wepaty 1002 ý.), Abulhasan Aly ibn Ahmet an-Nesewi (takm. 970–1030), Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhçysy Abu Nasr Muhammet ibn Abdyljepbar al-Utby (961–1023), Abu Reýhan al-Biruny (973–1048–52), Abu Aly ibn Sina (980–1037) ýaly alymlaryň ylmy işleri tutuş Gündogar ylmynyň şan-şöhratyny artdyrdy.

“OGUZNAMALAR” WE EDEBIÝATYŇ OGUZNAMAÇYLYK DÄBI

Türkmenler zeminiň gadymy halklarynyň biridir. Onuň gözbaşyny uzak geçmişden alyp gaýdýan edebiýaty bar. Munuň şeýledigini edebiýatymyzyň oguznamaçylyk däbi tassyklaýar.

“Oguznamalar” nesilbaşymyz Oguz han hem onuň nesil daragty hakyndaky çeper eserlerdir. Olarda türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlaryň durmuşyndan söhbet edilýär, Oguz hanyň nesil daragty yzarlanylýar. Bu kitaplar türkmen halkynyň şejeresiniň çeper ýazgylary bolup taryhda orun aldy. Halk öz taryhynyň ýazgysyny ýöredipdir. “Oguznamalarda” oguzlaryň ýaşayyş durmuşynyň çeper ýazgysy beýan edilipdir. Şu hem edebiýatyň oguznamaçylyk däbiniň örneğine getiripdir.

Türkmen “Oguznamalary” özboluşly ýordumly bolup, taryhy hakykata esaslanyp ýazylan çeper eserlerdir. Olarda halkyň taryhynyň belli bir pursatlary çeper beýana geçirilipdir. Biziň günlerimize “Oguznamalaryň” dürli nusgalary gelip ýetipdir. Oňa mysal edip “Oguznamanyň” Pariž hem Gazan şäherlerinde saklanýan nusgalaryny, Reşideddin Fazlallahyň “Jamy at tawaryh” kitabyndaky Oguz hanyň jahangiriliginiň hekaýatyny – “Oguznamany”, “Gorkut ata” kitaby, Dana atanyň “Oguznamasyny”, Ýazyjyoglundyň, Salar Baba Gulaly ogly Harydarynyň “Oguznamasyny”, Abulgazy Bahadur hanyň “Şejercyi teräkime” (“Türkmenleriň nesil daragty” kitaby) eserini, Nurmuhamet Andalybyň “Oguznama” poemasy, görkezmek bolar. Bu “Oguznamalaryň” ählisiniň umumy hem aýratyn taraplary bardyr.

VI asyrdaky Ulug han bitigçiniň (ýazyjynyň) biziň günlerimize gelip ýetmedik “Oguznamasynyň” deri diline geçirilendigi hakyndaky

maglumat saklanyp galypdyr. Bu “Oguznama” gelip çykyşy boýunça seljuk türkmenlerinden bolan XIV asyrdä Müsürde ýaşap geçen taryhçy Abubekr Dawadarynyň “Şöhratlananlaryň taryhyndan dürler” (“Dürar ut-tidjak wa tawaryh gurar az-zaman”) atly kitabynda hem ýatlanylýar. Abubekr Dawadary ady agzalan işinde Abu Muslimiň kitap hazynasynda gadymy türkleriň taryhyna degişli ýazgynyň bolandygy hakynda maglumat galdyrypdyr. Özem şol ýazgy sasanly döwletiniň patyşasy Hysrow Anuşirwan I weziri Buzurgmihr ibn Bahtagaganyň emlägine degişli eken. Edebiýatçy alym Halyk Görogly şol ýazgy Ulug han Bitigçiniň “Oguznamasy” bolmaly diýen pikiri aýdypdyr. Ol apbasly Harun Reşidiň (763–809) halyflyk eden döwründe Jebraýyl Bahtiýaşy tarapyndan arap diline terjime edilipdir. Ýöne onuň haýsy dilden (oguzçadan ýa-da ortapars dilinden) arap diline terjime edilendigi hakynda maglumat berilmändir. Halyk Görogly onuň ortapars dilinden terjime edilen bolmagynyň mümkindigi hakyndaky pikiri aýdypdyr. Sebäbi sasanly hökümdarlary otparazçylyk dini döwründe, has-da oguz türkmen döwletiniň güýçlenip başlan şol döwründe sasanly şalary gadymy türkleriň-oguzlaryň medeniýeti bilen içgin gyzyklanypdyrlar.

Ulug han bitigçiniň “Oguznamasynyň” VIII asyrdä arap diline geçirilmegi kanunalaýykdy. Sebäbi apbaslylaryň häkimligi döwründe dürli kitaplary arap diline terjime etmek işi giňden ýola goýulýar. Bu iş Harun Reşidiň ogly Mamunyň döwründe-de dowam etdirilýär. Şundan görnüşi ýaly, “Oguznama” kitabyмыз VI asyrdä ortapars, VIII asyrdä arap diline terjime edilipdir. Munuň özi “Oguznama” eserlerimiziň ýaşynyň has aňyrdadygyny subut edýän ikinji bir delildir. Birinji subutnama bolup onuň mazmuny hyzmat edýär.

[Oguznamaçylyk däbinde ýazylan kitaplaryň käbir boýlary Aleksandyr Makedonskiniň döwründen habar berýär. Munuň özi bu edebi däbiň iň gadymy döwürlerde hem irki orta asyrlarda giňden ýaýrandygyny aňladýar. Emma edebiýatyň bu däbi araplaryň yslamy Orta Aziýa ýurtlarynda ymykly ornaşdyranyndan soň öz ösüşini birbada haýalladypdyr. Ol XI–XII asyrlardan soň ýene rowaçlanyp ugraýar. Şu ýerde Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-it türk” (“Türki dilleriň diwany”) sözlüğünde hem türkmenleriň oguzlardygy,

oguzlaryň türkmenlerdigi barasynda maglumatyň berilýändigini we onuň sözlüğünde oguzlar hakyndaky rowaýatlaryň we oguz edebi nusgalarynyň orun alandygy bellärliklidir.

Oguz han türkmen taryhy şahsdyr. Emma käbir işlerde onuň hyýaly obrazdygy hakynda nädogry bellenendigini aýtmalydyr. Oňa mysal edip L. N. Gumilyewiň “Gadymy türkiler” atly kitabyňy görkezmek bolar.¹ Şeýle pikire gol ýapýan alymlar başga-da bar. Ýöne edebiýatymyzyň ygtybarly çeşmeleri, ilkinji nobatda hut “Oguznamalaryň” özi bu pikiri bütin-ýalana çykarýar. Çünki olarda Oguz hanyň dogluşyndan başlap, onuň nesil daragty – şejeresi yzarlanýar. Dürli etnonimleriň düşündirişiniň berilmegi bolsa bu pikiri has hem berkidýär.]

“Oguznamalaryň” özara deňeşdirme derňewi gaýragoýulmasyz wezipeleriň biri hökmünde orta çykýar. Umuman, edebiýatyň bu däbi hertaraplaýyn öwrenilmäge degişlidir. Çünki türkmeniň ýanyp duran watanparazlygyny ündeýän “Oguznamalaryň” dürli nusgalary, “Gorkut ata” şadessany we beýleki oguz dessanlary bilen tanşanymyzda türkmeniň medeniýetiniň gadymyýetine, halk bilen häkimiýetiň birdigine, bitewi bir göwredigine göz ýetirip bolýar. Bellemeli tarapy, ol eserler şahyрана zehiniň arassa çeper toslamasy däl-de, eýsem özeninde anyk taryhy durmuş wakalaryny saklaýan, gönüden-göni taryhy wakanyň esasynda dörän eserlerdir, ygtybarly çeşmelerdir. Taryhy hakykatyň çeper ýazgylarydyr.

[Türkmeniň şejere daragtynyň başynda oturan Oguz han türkmen hakynda döredilen eserler ep-esli bar. Emma baş müňýyllyk taryhyň içinde olaryň aglabasy ýitip gidipdir. Şeýle-de bolsa, “Oguznamalarynyň” bir bölegi biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Beýik Garaşsyzlygymyza çenli türkmen taryhynyň öwrenilişi juda ýabygorlydy. Gynansak-da, milletimiziň medeniýetine, edebiýatyna, onuň taryhyna ynamsyzlyk bilen garalýardy. Oguz han atamyz bilen baglanyşykly gürrüňlerde onuň edebiýatymyzdaky keşbine hyýaly bir gahryman hökmünde çemeleşilýärdi.] Meselc, köp-lenç, ylmy barlaglardan çetde goýulýardy. Edebiýat barlagçylary ondan sowa geçenlerini kem görenokdylar.

¹ Гумилев Л. Н. Древние тюрки. - Москва, 1967.

Taryhy çeşmeleriniň tassyklamagyna görä, Oguz han türkmen baş müň ýyl mundan öň ýaşap geçipdir. Dürli çeşmelerde berilýän maglumatlara görä, Oguz türkmenleriniň guran ilkinji döwletine baş müň ýyl wagt geçipdir. Oguzlaryň durmuşyna deňişlidigini subut edýän ok-ýaý alamatlaryndan başlanýan şol döwre deňişli tapyndylaryň Bagabat, Altyndepe, Täk gala, Ary jülgesi, Margiana, Köneürgenç taraplarynda üstüniň açylmagy, döwletiniň taryhy ýerleşşi hakda düýpli pikirleriň döremegine esas beripdir. Oguzlaryň ýaşan ýerleri hakynda orta asyrlarda “Hudud-yl älem” ýaly ygtybarly taryhy çeşmelerde anyk maglumatlar berilýär.

Biziň elimizde bar bolup, iň bir ygtybarly hasaplanýan “Oguznamamyzyň” Pariž nusgasyny ylmy jemgyýetçilik XI–XII asyrdaky ýazylan hasaplaýar. Bu golýazma soňraky “Oguznamalara” az-u-köp derejede täsirini ýetiripdir. XII asyrdaky yslamyň ruhy edebiýata doly ornapdyr, şonuň üsti bilen “Oguznamalar” yslamyň täsirinde döredilip başlanypdyr. Emma Oguz hanyň Gök Taňra uýan zamanany bilen yslam dininiň pygamberi Muhammediň arasynda ep-esli wagt bar. Muhammet Pygamber milady ýyl hasaby bilen 570–632-nji ýyllar aralygynda ýaşapdyr. Emma muňa seretmezden, oguzlaryň taryhyny ýazan ýazarlar Oguz hany musulman, yslama uýan edip görkezmege synanyşypdyrlar. Oguzlaryň dini ynanja garaýşyny inçelik bilen yzarlamandyrlar. Şoňa görä-de, dürli döwürlerde ýazylan “Oguznamalaryň” hiç birini-de taryhy hronologik eser hasaplanmaga deňişli däldir. Olar düýpli öwrenilmegi talap edýärler. Diňe anyk taryhy maglumatlary bu eserleriň mazmuny bilen deňeşdirmek hem, inçelik bilen yzarlamak arkaly taryhy hakykaty ýüze çykarmak mümkin. “Oguznamalaryň” taryhy ähmiýeti hem şundan gelip çykýar.

“Oguznamalarda” Oguz hanyň musulman dinine uýan şahsyýet hökmünde görkezilmegini “Oguznamalaryň” ýazylan döwrüniň täsiri diýlip düşünilmegi dogrudyr. XII asyrdaky we ondan soňra ýazylan “Oguznamalar” täze ornaşan yslam dininiň täsiridir. Araplar biziň ýaşayşan sebitimize VII–VIII asyrlarda gelen hem bolsa, oguzşynas alym Faruk Sümeriň maglumatyna görä, “Oguzlar, esasan, IX–X asyrlarda köpçülikleýin musulmançylygy kabul edipdirler.”¹ Bu döwürde

¹ Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler. Aşgabat. 1998. 80–82 s.

bolsa Oguz han hakyndaky rowaýatlar, esasan, halkyň hakydasynda ýaşayardy. Biziň bu pikirimizi Salar Babanyň “Oguznamasynyň” ilkinji setirleri-de tassyklaýar: “Türkmen halkynyň taryhçylary şeýle rowaýat edýärler. Nuh alayhyssalam Ýer şaryny perzentlerine paýlady...”.¹ Oguz rowaýatlary bolsa juda gadymy rowaýatlardyr. Halkyň hakydasynda dil üsti bilen ýaşayan edebiýatyň öz döwrüne uýgunlaşma häsiýetini edebi ylmyň nazaryýeti öwredip, ol hakykatdyr. Islendik eser döwrüň talabyna görä üýtgeýär. Öz ýaşayan zamanasynyň ruhuny kabul edýär. Bu onuň ýaşamagynyň baş şertidir. Şol sebäpli hem oguz dessanlarynyň yslamyň ruhuna girmegine kanunalaýyk edebi hadysa diýip düşünmelidir. Diňe ýazuwly edebiýat taryhy ösüş nukdaýnazardan ýazylan döwrüniň ruhy ýörelgelerini tabynlykda galýar. Emma Parižde saklanýan uýgur hatyndaky «Oguznamada» (“Oguz kagan” dessany) yslamyň täsiri görünmeýär. Ýogsa bu dessanyň ýazylan wagty hem yslam dini oguz kowumларыna aralaşypdy. Eýsem muni nähili düşündirip bolar?!

Uýgur hatyndaky «Oguznamada” musulman dininiň täsiriniň bolmazlygynyň özüne ýetesi sebäbi bar. Uýgur halkynyň taryhyna nazar aýlanymyzda, olaryň budda dinine uýandygyny görýäris. Bu barada oguzşynas alym Faruk Sümer şeýle ýazýar: “X asyryň ilkinji ýarymynda budda uýgur köpçüliginiň dinine öwrüldi”.² Edil şu mesele bilen baglanyşykly Gündogar metbeçiligini öwreniji alym Almaz Ýazberdiýewiň aşaky pikiri has gyzyklydyr: “...Buddaçylyk taglymatynyň uýgur dilindäki kitaplary uýgur elipbiyi bilen, mukdary şeýle bir köp bolmadyk maniheý kitaplary bolsa maniheý elipbiyi bilen neşir edilipdir”.³ Diýmek, şol döwürde uýgur elipbiýini ulanýanlar, esasan, budda çokunýan adamlar bolmaý. Şonuň üçinem onda musulmançylygyň ruhunyň ýok bolmagy kanunydyr.

«Oguznamanyň” ýazylan ýeri we döwri hakyndaky pikirem gyzyklydyr. Faruk Sümer bu eseriň uýgur ülkesinde ýazylandygyna

¹ “Oguznama”. Aşgabat, 2001, 5 s.

² Faruk Sümer, Görkezilen kitap, 55 s.

³ Ýazberdiýew A. Gündogar metbeçiligi we köne türkmen basma kitaplary. Aşgabat, 2002, 39 s. (Mundan buýana “Ýazberdiýew A. Görkezilen kitap” görnüşinde alynjakdyr).

kes-kelläm garşy çykýar: “Öňi bilen bir zady aýratyn nygtamak gerek, ýagny uýgurça «Oguz Kagan» dessanynyň-da Eýranda Ilhanly döwründe, Gazan han ýa-da halesi zamanynda ýazylandygyna hiç hili şübhe ýokdur”.¹ Elbetde, ony uýgurlaryň döretmändigi hakyndaky pikir jedelsizdir. Onuň ýazylan döwri weli has irräk bolmaly. Özem bu dessanyň Oguz han atamyz baradaky bize näbelli bir “Oguznamanyň” esasynda döredilendigi ikuçsuzdyr.

✓ A. Ýazberdiýewiň “Gündogar metbeçiligi we köne türkmen basma kitaplary” atly işinde berilýän maglumata görä: “IX–X asyrlar uýgur medeniýetiniň has ösen döwri bolup, çap edilen, ýazylan eserleriň agramly bölegi şol döwre degişli hasaplanýar”.² Şundan çen tutsaň, bu “Oguznama” dessanyňa çeşme bolup, hyzmat eden eser X asyrdan aňyrdan bolmaly. Bu juda bolup biläýjek ýagdaýdyr. Sebäbi Oguz nesliniň guran döwletleri nämä baý, kitaba baý.

Ýakut (1179 – 1229) Merw kitaphanalary barada gymmatly maglumat galdyrypdyr: “Men Merwden çykyp gaýdanymda bu ýerde uly kitaphanalaryň 10 sanysy bardy. Men bütin dünýäni aýlanyp, şular ýaly baý hem ajaýyp kitaphanalary görmedim”.

Gadymy Merwdäki “Az-Zynjanynyň” kitaphanasynyň 12 000 sany kitap bar ekeni. Eger bir kitaphanada şol döwürde şonça kitap saklanýan bolsa, onda onuň kitap baýlygy juda uludyr. Şol ummasyz köp kitaplaryň içinde «Oguznamanyň» oguzlaryň -- türkmenleriň özleri tarapyndan, hut şu toprakda ýazylan nusgasynyň bolandygyna ynanasyň gelip dur. Şeýle diýip oýlanmaga esas berýän ýene bir pikir bar. Türkmen diliniň, onuň hatynyň taryhyna nazar aýlanymyzda gadymy Oguz han atamyzyň elipbiýinden – oguz-orhon ýazuwyndan soň belli bir döwür aralygynda türkmenler uýgur hatyndan peýdalanyndy diýen pikir bar. Eger şeýle bolsa «Oguznamanyň» dessanynyň Pariž nusgasy ýa-da oňa esas bolan nusga türkmenleriň özleri tarapyndan şu toprakda ýazylandyr.)

2001-nji ýylda Döwletimizdiň Halk Maslahatynda, Ýaşulularyň Döwlet Maslahatynda, Umumymilli Galkynyş hereketiniň bilelikdäki Mejlisinde külli oguz-türkmen dünýäsine «Oguznamalarymyzyň» üç

¹ Faruk Sümer. Görkezilen kitap, 320 s.

² Ýazberdiýew A. Görkezilen kitap, 38–39 s.

nusgasy: Pariž hem Gazan şäherlerinde saklanýan nusgalary, Salar Baba Gulaly ogly Harydarynyň «Oguznamasy», şeýle-de «Gorkut ata» şadessany we beýik türkmen ruhunyň dürdäneleri bolan nusgawy şahyrlarymyzyň sygryýet çemenleri sowgat edildi. Bu eserler toplумы döwlet derejesinde taýýarlanan ygtybarly neşirlerdir.

Gürrüňini edýän meselämiz bilen bagly «Oguznamanyň» şu üç nusgasyňy deňşirip göreliň. Oguz hanyň dünýä inşi bilen baglanyşykly waka ähli “Oguznamada” birmeňzeş däl. Mysal üçin, Pariž nusgasynda Oguz hanyň dünýä inen dessine çig et, aş, şerap isleýşi, onuň tiz ulalyşy, tokaýa awa gidişi çeper beýana salnypdyr. Özem bu waka her niçik çeper toslama baý hem bolsa, oguzlaryň yslamdan öňki irki oguz ýaşayşyna juda mahsusdyr. Ondaky Altyn han, Urum, Ulug Orda beg, Masar han, Ulug Türuk, Gök Taňry, Tömürtü Kagul, Bar-maglyg Çoçun Billik kimin atlar, Çürçüt, Barkan, Tangut, Sind ýaly ýer-ýurt atlary eseriň gadymylygynyň, irki nusgalygynyň nyşanydyr.)

Ozaly bilen Oguz hanyň dünýä inşi bilen baglanyşykly wakany okanymyzda, Oguz han doglanda musulman bolup jahana inýär. Salar Baba Harydarynyň «Oguznamasynda» bu ýagdaý şeýle beýan edilipdir: “Allatagalanyň permany bilen ondan bagtyýarlyk we patyşalyk nyşanly bir ogul dünýä indi. Ol üç gije-gündizläp enesiniň süýdünü emmedi. Enesi bu ahwalatdan gaýgy-gama batyp otyrды. Ol bir gije düýş gördi. Düýşünde ogly oňa: “ – Eger maňa öz süýdünü emdirmegi isleýän bolsaň, onda ýeke-täk we taýsyz Hudaýa iman getirip, Taňrynyň şerigatyny kabul etgin – diýdi.”¹ Görşümüz ýaly, bu “Oguznamada” Oguz hanyň dogluşy yslamy röwüşde berlipdir. Onda Oguz hanyň mydama Allatagalany ýat edip gezendigi ýörite nygtalýar: «Oguz çagalyk zamanýndan kämillik ýaşyna ýetdi. Ol hemişe şükür we doga edip, Allatagalany ýat ederdi».²

Gürrüňini edýän «Oguznamamyza» şeýle ýiti derejede yslamyň siňmegi onuň ýazylyan döwri bilen baglydyr. Sebäbi eseriň ýazary Salar Baba Gulaly ogly Harydary XVI asyrdaky ýaşap geçen türkmen alymydyr. Ol öz «Oguznamasy» 1555–1556-njy ýyllarda ýazypdyr. Bu döwür bolsa yslam dininiň dini ynanç hökmünde diňe bir doly kabul edilmän, eýsem gülläp ösen döwürüdi.

¹ Oguznama. Aşgabat, 2001, 5 s.

² Oguznama. Aşgabat, 2001, 6 s.

«Oguznamalarda», esasan, iki ýerde waka yslam dininiň täsirinde beýan edilipdir. Olaryň birinjisi Oguz hanyň dogluşy, ikinjisi Oguz hanyň öýlenişi bilen bagly waka. Özi-de bu ýagdaý «Oguznamanyň» Pariž nusgasyndan beýlekileriniň ählisinde birmeňzeşräk gaýtalanýar. Meselem, Salar Babanyň «Oguznamasynda» berilýan maglumata görä, atasy Oguz hana ilki inisi Kör hanyň gyzyny alyp berýär. Emma “Oguz onuň bilen söhbet tutman, oňa golaýlaşmazlygy ygtyýar etdi».¹ Soňra atasy beýleki inisi Ler hanyň gyzyny alyp berýär. Ýagdaý munda-da şeýle bolýar. Sebäbi Oguz olary musulmanlyga çagyryr. Iki agasynyň gyzy bolsa Oguz hanyň bu sözünü kabul etmeýär. Iň soňunda atasy Oguz hana kiçi inisi Or hanyň gyzyny alyp berýär. Ol Oguz hanyň sözünü tutup musulman bolýar. Edil şular ýaly ýagdaýy «Oguznamanyň» Gazan şäherinde saklanýan nusgasynda hem görmek bolýar. Bu nusga beýlekilere seredende göwrümi boýunça has uly bolup, onda oguzlaryň gelip çykyşy hem Oguz hanyň taryhy terjimehaly has giň beýan edilýär. Ýöne beýan etme yslamyň täsirinden azat däldir: “Oguz hanyň dili çykanda hemişe «Alla, Alla» diýip aýdardy. Ony her kim eşitse: “Oglan bolýar, dili öwürilmän näme aýdanyny bilmän dur” diýýärdiler. Sebäbi “Alla” sözi arapçadyr. Mogolnyň hiç biri arap dilini eşiden däldi”.² Munuň öz gadymy oguz wakasynyň yslam dininiň ruhuna ýugrulmagyndan başga zat däldir.

«Oguznamalarda» dini wakanyň birsydyrgyn işledilmeginiň sebäbi Oguz han atamyzyň köp hudaýlylykdan ýeke hudaýlylyga geçmegidir. Il-ulsuny ýekehudaýlylyga çagyran pygamberligidir. Arap dünýäsiniň beren Muhammet Pygamberi hem Oguz han atamyz ýaly köphudaýlylykdan birhudaýlylyga, Alla uýmaga çagyrdy. Emma Oguz han Atamyz Gök Taňra – ýeke Taňra uýupdyr. Taňry sözi soň “Alla” manysynda işledilipdir. “Oguznamalaryň” şaýatlyk etmegine görä, Oguz han şahsyýet hökmünde ir kemala gelipdir. Kemala gelibem, ol kakasy bilen gapma-garşylyga girýär. Bu ýerde gürrüň ownuk dawa-jenjel hakynda däl-de, jemgyýeti özgertjek tutumlar hakda barýar. Oguz han bilen kakasynyň arasyndaky gapma-garşylygyň esasynda düýpli sebäp ýatýar. Oguz kakasynyň dini ynanjyndan ýüz

¹ Oguznama. Aşgabat, 2001, 6 s.

² Oguznama. Aşgabat, 2001, 115 s.

öwrüp, täze bir ynanja gol ýapypdyr. Ol ýeke hudaýlylyk ynanjynyň tarapynda. Bu wakalarda biz taryhy özgerişlikleriň ýañyny eşidýäris.

«Oguznamalara» ysalam dininiň ruhunyň siňdirilmegi islessek-islemesek Oguz han atamyzyň ýaşyny ep-esli bäri süýşürýär. Bu bolsa taryhy hakykatyň nädogry açylyşyna getirjek ýagdaýdyr. şol sebäpli hem bu meselä ýokary derňew arkaly anyklygyň girizilmegi uly ähmiýete eýedir. Islendik halk öz taryhy şahslaryna bagyşlap, öz eserlerini döredýär. Halkyň taryhynda, ykbalynda yz galdyran görnükli şahsyýetlerine, şahslaryna bagyşlap ýörite eserler ýazypdyrlar, öz gahrymanlarynyň atlaryny ebedileşdirip, geljekki nesillere ýadygär galdyrypdyrlar.

Türkmen edebiýatynda namaçylyk däbi hut şunuň bilen baglanyşykly döräpdir. “Nama” sözi taryhy tema bagyşlanyp ýazylan eserleriň yzyna goşulýar: „Çingiznama“, „Şanama“, „Taryhnama“, „Oguznama“ we ş. m. Soňlugy bilen bu söz taryhda yz galdyran wakalara, haýsydyr bir kesgitleýji düşüňjäniň yzyna goşulypdyr: „Jeňnama“, „Syýasatnama“ we başgalar.

Oguznamaçylyk türkmen halkynyň taryhynda iň gadymy döwürde dörän edebi däpdir. Bu däbiň döremegi türkmenleriň nesilbaşysy Oguz han bilen baglanyşyklydyr. Oguz han hem onuň nebereleri oguzlar uly-uly döwletler gurup, dünýäni özüne tabyn edipdir. „Oguznamalarda“ Oguz han we onuň nesli barada gürrüň edilýär, Oguz hanyň nesil daragty yzarlanýar. „Oguznama“ eserleri türkmen halkynyň arasynda meşhurdyr.

Salar baba Gulaly ogly Harydarynyň “Oguznamasy”. Biziň bilşimiz ýaly, „Oguznamalaryň“ birnäçe nusgasy bar. Şolaryň iň ähmiýetlileriniň biri Salar babanyň „Oguznamasydyr“. Salar baba XVI asyrdaky ýaşan türkmen alymy hasaplanýar. Ol öz „Oguznamasyny“ 1555–1556-njy ýyllarda ýazypdyr. Onuň „Oguznamasy“ 18 beýandan durýar. Olar şeýle atlandyrylýar:

1. Oguz hanyň dünýä iniş beýan edilýän giriş bölümi.
2. Oguz hanyň atasy, agalary we uruglary bilen söweşiň üstün çykmagy.
3. Oguz hanyň älem etraplaryna ilçiler iberip, jahany eýelemek dawasynyň ctmegi.

4. Oguz hanyň Gyl Barak kowumy bilen uruş etmegi.
 5. Oguz hanyň Zulmata baranynyň we ol ýeriň ýagdaýlarynyň beýany.
 6. Oguz hanyň Kürdüstan ýoly bilen Diýarbakire we Şama baranynyň beýany.
 7. Oguz hanyň ogullaryny leşgerleri bilen Pereň we Rum tarapy-na ibereni.
 8. Oguz hanyň ogullaryny Rum welaýatyna ibereniniň beýany we olaryň ahwaly.
 9. Oguz hanyň barça goşuny bilen Dymşyga baranynyň beýany.
 10. Oguz hanyň Müsüre ýoriş edeniniň beýany.
 11. Oguz hanyň Bagdada we Basra ýoriş edeniniň beýany.
 12. Oguz hanyň Pars we Kermana oganlaryny ibereniniň beýany.
 13. Oguz hanyň Yrak tarapyna ilçi ibereniniň beýany.
 14. Oguz hanyň Mazendarana, Gürgene, Dehistana, Horasana we Kahystana baryp ýeňiş gazananynyň beýany.
 15. Oguz hanyň ogly Gün hanyň patyşalygynyň beýany.
 16. Gyşlak.
 17. Düýp Beýgi hanyň patyşa bolany.
 18. Öwlat Mur Beýgi hanyň uruglarynyň, patyşalygynyň tamam bolup, Gara hanyň ogly Bugra hanyň patyşalygynyň başlangyjy.
- „Oguznamalarda“ Nuh pygamber hem onuň Ýafesden bäri gaýdýan adamzat nesli gysga aýdylyp, esasy üns türkmenleriň nesilbaşysy Oguz hana gönükdirilýär. Emma Nuhdan alnyp gaýdylýan hut şu şejere ýazgylar ähli „Oguznamalarda“ birmeňzeş dälidir. Olarda az-owlak tapawuda duş gelinýär. Şol tapawut, esasan, Oguz hanyň dünýä inişi, dini kabul edişi, öýlenişi bilen baglanyşyklydyr. Onuň beýanlarynyň hem birmeňzeş däldigini aýtmak gerek. Çünki her kim „Oguznamasyny“ ýazanynda öz bilýän maglumatyna esaslanypdyr. Ony özüçe baýlaşdyrmaga çalşypdyr. Salar babanyň „Oguznamasynda“ Nuh aleyhyssalam Ýer ýüzünü öz neberelerine paylanda, Türküstan sebitlerini ogly Ýafese berendiginden şejere yzarlanyp başlaýar. Ýafesiň Düýp Beýgi atly ogly bolupdyr. Onuň hem Gara han, Or han, Kör han, Ler han atly dört ogul perzendi bolýar. Gara han atasynyň ýerine tagta çykyp, hökümdarlygy ele alypdyr. Ondan

bir ogul dünýä inýär. Ol gije-gündizläp enesiniň süýdünü emmeýär. Enesi bu hala gamgyn bolýar. Ol bir gije düýş görýär, düýşünde ogly oňa „Eger sen maňa süýdünü emdirmek islesen ýeke-täk we taýsyz Hudaýa iman getirip, Taňrynyň şerigatyny kabul etgin“ diýýär. Ol üç gijeläp şu düýşi görýär we äriden ýaşyryn Allatagala iman getirýär.

Çaga bir ýyldan soň dil çykyp, şeýle diýýär: „Maňa Oguz diýip at goýuň. Men mydama köşkde bolaryn“. Ony Oguz diýip atlandyrýarlar. Oguz kämillik ýaşyna ýetýär. Ol hemişe Taňryny ýatlap gezyr. Edep, hünär, ok atmak we at çapmakda hemmeleriň diline düşüpdür. Atasy Kör hanyň gyzyny oňa adaglap, alyp berýär. Oguz ol gyzy Alla uýmaga çagyryr. Emma gyz ony inkär edýär. Şonuň üçin Oguz gyz bilen ýakynlaşmaýar. Atasy ony görüp, beýleki bir inisi Ler hanyň gyzyny alyp berýär. Oguz ondan hem şuny talap edýär. Ol hem kabul etmeýär. Oguz oňa hem üns bermeyär. Atasy ondan soň kiçi inisi Or hanyň gyzyny oňa alyp berýär. Oguz ondan musulman bolmagy haýyş edýär. Gyzrazy boldy. Oguz oňa öýlenýär. Şu ýerde bir zada üns bermek gerek. Oguz hanyň döwründe yslam dini bolmandyr. Emma muňa seretmezden ol esere goşulypdyr. Sebäbi şeýdilmese bu esere yslam dünýäsinde orun boljak däldi. Onuň ýazylan wagty XVI asyrdabolsa yslam dini, dini ynanç hökmünde kabul edilipdir. Ikinji bir ýagdaýda Oguz hanyň atasynyň doganlarynyň gyzyna öýlenmegidir. Şu dāp biziň günlerimizde hem ýekde-seýrek gabat gelýär. Emma nika ýakyn bolmasa gowudyr. Otparazçylyk dini döwründe ýakyn nika adata öwürilipdir. Ol şondan hem yslama geçipdir. Muny köpsanly çeper eserler tassyklaýar.

Kakasy ogly Oguz hanyň başga dini ynanja, ýagny ýekehudaýlylyga uýýandygyny eşidende gaharlanýar. Netijede, Oguz hanyň ýigitleri bilen onuň kakasynyň we kowum-garyndaşlarynyň arasynda söweş bolýar. Oguz bu söweşde ýeňýär we toý tutýar. Tagta çykýar. Söweşde olja alnan zatlary ýüklemäge ulaglary bolman, araba ýasap, oljalaryny ýüklän kowuma „kaňly“ at diýip goýýar. Ondan oň araba bolmandyr.

Oguz han Hindistana, Kürdüstana, Diýarbakire, Şama, Pereňe, Ruma, Müsüre, Bagdada, Basra, Yraga, Gürgene, Dehistana, Horasana we başga-da birnäçe döwletlere ýöriş edip, ol ýerleri özüne boýun edipdir.

Umuman, Salar babanyň „Oguznamasy“ beýan edýän wakalarynyň giňdigi bilen tapawutlanýar. Onda Oguz hanyň ýörişlerine köp orun berlipdir. Emma biz olary taryhy hakykat hökmünde kabul edip bilmeýäris. Sebäbi „Oguznamalar“ uzak döwrüň dowamynda çeperçilik tarapdan ösdürilipdir we ol taryhylykdan daşlaşyp, çeper esere öwrülipdir.

„Oguznamanyň“ Pariž nusgasy. Pariž şäherinde saklanylýan „Oguznamanyň“ özboluşly aýratynlygy bar. Ol 37 bapdan, 376 setirden ybarat. Onuň mazmuny şeýleräk:

Bir gün Aý hanyň arzuwy hasyl bolup, ondan bir nurana ogul dünýä inýär. Bu oglan enesiniň süýdüni bir gezek emip, ondan soň emmeýär. Çig et, aş, meý sorayar, dil çykyp başlaýar. Ol oglan ýigitlik ýaşyna barýar. Ýaýlada äpet bir uly kyýat bardy. Ol mal-gara we halkyň janyna howply wagşy haýwandy. Oguz han bir batyr adam bolansoň, kyýaty awlamakçy bolýar. Günleriň birinde naýza, ok-ýaý, gylç, galkan alyp awa çykýar. Bir öküz awlap, ony agaja daňyp goýýar. Ertesi daň atanda gelip görse, kyýat öküzi alyp gidipdir. Ol ýene bir aýyny awlap, agaja daňyp goýup gidýär. Ertesi gelip görse, kyýat aýyny hem alyp gidipdir. Ol kyýaty öldüripdir. Oguz han bir ýerde Taňra çokunýan wagty bir owadan gyzy görüp, oňa aşyk bolýar, öýlenýär. Ondan üç ogul dünýä inýär: Gün han, Aý han, Ýyldyz han. Oguz bir gün awa çykanda, agajyň köweginde bir owadan gyzyň oturanyny görýär. Ony görenden aşyk bolýar, ony alýar. Ondan üç ogul dünýä inýär: Gök, Dag, Deňiz. Bu nusgada Oguz hanyň ýörişleri beýan edilende, oňa gök tüýli, gök ýally, uly bir erkek büriniň ýol görkezendigi aýdylýar. Bir ýörişden soň, oljalary ýüklemek üçin araba ýasaýarlar. Ol ýöründe „kaňga, kaňga“ diýip owaz çykarandygy üçin oňa „Kaňga“ diýip at goýýarlar. Günleriň birinde Oguz han düýşünde bir altyn ýaý bilen üç kümüş ok gördi. Bu altyn ýaý gündogardan tä günbatara çenli dartylan ekeni.

„Oguznamanyň“ Gazan nusgasy. „Oguznamalaryň“ Gazan şäherinde saklanylýan nusgasy şeýle bölümlerden durýar: „Ilkinji ýaradylan zatlaryň beýany“, „Adam aleýhyssalamyň beýany“, „Nuh aleýhyssalam“, „Ýafes barada“. Görşümüz ýaly, bu nusga dört bapdan ybarat. „Oguz hanyň dünýä inmeginiň beýany“ atly bölümde

Oguz hanyň dünýä inmegi, onuň bilen baglanyşykly wakalar görkezilýär. „Gara hanyň uly aýalyndan bir ogly boldy. Ol üç gije-gündiz enesini emmedi. Her gije oylan ejesiniň düýşüne girerdi. Ol: „Ene, musulman bol. Eger bolmasaň, ölsem ölerin, emma emmerin“ diýip aýdýardy. Ahyry enesi Taňrynyň birdigine iman getirdi. Ol zaman-da oylan bir ýaşyna ýetmese, oňa at goýmazdylar. Oylan bir ýaşyna ýetensoň, Gara han toý etdi. Ol beglerine biziň oglumyza at goýuň diýýär. Begler jogap bermänkä, oylan aýtdy: „Meniň adym Oguzdyr“. Oňa Oguz diýip at goýdular. Kämlik ýaşyna ýetende, Gara han inisi Kör hanyň gyzyny alyp berdi. Oguz gyzdan Allanyň birligini ykrar etmegi buýurdy. Emma gyz ony kabul etmedi. Oguz bu gyzy aýal edip almadý. Ondan soň Gara han inisi Gyr hanyň gyzyny alyp berdi. Oňa hem iman arz etdi. Ol kabul etmedi. Oguz oňa hem öýlenmedi. Bu wakadan birnäçe ýyl geçensoň, Oguz Or hanyň gyzyna öýlendi. Ol musulman boldy“.

„Oguznamanyň“ Gazan nusgasynda pygamberleriň ýaşan wagtlary hakynda giňişleýin maglumat berlipdir. Emma ol maglumatlaryň Abdylly bin Apbasyň rowaýaty esasyndadygyny unutmaly däl. Onda şeýle diýilýär: „Ýagny Adam aleýhyssalam wagtyndan Nuh aleýhyssalama çenli 2250 ýyldyr. Jöhitler Töwratdan gürrüň edip „Adam aleýhyssalam wagtyndan pygamber aleýhyssalamyň geçen wagtyna çenli 400 ýyl 3 aý boldy diýýär. Nuh aleýhyssalamyň tupa-nyndan Ybraýym aleýhyssalama çenli 565 ýyldyr. Musa aleýhyssalam wagtyndan Beýtil mukaddesi bina eden Süleýman bin Dawuda çenli 536 ýyldyr. Süleýman wagtyndan Zülkarneýne çenli 717 ýyl, Zülkarneýinden Isa aleýhyssalama çenli 551 ýyl. Hezreti Isanyň wepatyndan soň biziň pygamberimize çenli iň bir pygamber döremedi. Ýene bir rowaýata ser salanymyzda, Dawut pygamber barada şeýle diýilýär: „Adamyň ömrüniň müddeti 1000 ýyldy. Adam öz zürýatlaryna nazar salyp durka, Hezreti Dawudyň suraty göründi. Ol Jebraýyldan sorady. Jebraýyl aýtdy: “Onuň ady Dawut pygamber bolar, onuň ömri 60 ýyl bolar”. Adam wepat bolandan 126 ýyl geçenden soňra, Nuh aleýhyssalam Eset ýyldyzynyň aşagynda dogulýar. Nuh tupa-nyndan soň şeytan onuň ýanyna gelip, aperiň aýdýar. Nuh aleýhyssalam 950 ýyllap halky Hak ýoluna çagyryp, ýol görkezdi. Onuň üç

ogly bolupdyr we özi gämi ýasap haýwanlary jem edip, „olary jübüt-jübüt-den şol gämä saldy“.

Abulgazynyň „Şejereýi-teräkime“ eseri. Abulgazy Bahadur han Ürgençde 1603-nji ýylda dünýä inipdir. Abulgazy „Şejereýi teräkime“ („Türkmenleriň nesil daragty“) atly oguznamasyny 1661-nji ýylda ýazyp gutarypdyr.

Abulgazy belli Hywa hany hem meşhur taryhçy bolupdyr. Onuň türkmenlere bolan garaýşy, olar bilen gatnaşygy öwerlik däl eken. Şeýle-de bolsa ol halkymyzyň taryhy baradaky möhüm çeşmeleriň biri hasaplanylýan „Şejereýi teräkimäni“ ýazypdyr. Onuň özi bu eseri näme maksat bilen ýazandygyny şeýle düşündirýär: „Türkmeniň mollalary, şyhly, begleri meniň taryhy gowy bilýänimi eşidipdir-de, bir gün barjasy gelip arz etdiler: “Biziň içimizde „Oguznama“ köp. Emma arasynda gowusy ýok. Köpüsi ýalňyş, biri-birine gabat gelmeýär, hersi bir dürli. Bize dogry, ynanar ýaly taryhy bolsa gowy boljak diýip, haýyş etdiler“.

Abulgazynyň „Şejereýi teräkime“ kitabynyň türkmen taryhyny öwrenmekde gymmatly çeşmedigini meşhur alymlar, professorlar, taryhçylar belleýärler. Abulgazynyň bu eserini ýörite öwrenen hem neşir etdiren görnükli filolog, akademik A. N. Kononow bolsa onuň ähmiýetini onuň awtorynyň hut özüniň türkmenleriň arasynda köp bolup, halkymyzyň dilden aýdylýp gelneden taryhyny hem halk döredijiligi eserleriniň ep-esli bölegini toplandygynda görüpdir. Bu barada ol şeýle diýip ýazýar: „Türkmenleriň nesil daragtynda“ Abulgazynyň türkmenleriň arasyndaky ýörgünli halk rowaýatyny, taýpalaryň nesil beýanlaryny, şeýle hem Oguzlaryň legendar gojasy Gorkut atanyň ady bilen baglanyşykly epiki dessanlary örän gowy bilendigi mese-mälim duýlup dur“.

Abulgazynyň bu eserinde diňe dilden eşiden zatlary bilen oňman, özünden öňki Orta Aziýada taryhçylaryň türkmenler hakda berýän maglumatlaryndan ýeterlik peýdalanandygyny bellemelidir. Bu kitap halkymyzyň gadymy hem orta asyrdaky geçmişi barada ýazylan ajaýyp eserdir.

„Adam alaýhyssalamyň beýany“ bölümünde adamyň topraktan ýaradylandygy, oňa Allatagalanyň jan bagyş edendigi hakynda aýdylýar. „Oguz hanyň dünýä inmeginiň beýany“, „Oguz hanyň han

bolandygynyň beýany“ atly bölümlerde Oguz hanyň dünýä inişi, onuň Taňra uýandygy, il-gününi musulmanlyga çagyryp, olary özüne tabyn edişi, han saýlanyşy barada maglumatlar berilýär. Beýleki bölümlerde Oguz hanyň ýörişleri, basyp alan ýerleri, onuň nesil daragty barada gyzykly hem taryhy maglumatlar beýan edilýär. Abulgazynyň bu eseri käbir ýetmezleriniň bardygyna seretmezden, türkmen taryhyny öwrenmekde gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär.

Andalybyň „Oguznamasy“. Andalybyň „Oguznamasy“ giriş bilen başlanýan birnäçe bapdan ybarat. Ol mesnewi (ikileme) görnüşinde ýazylypdyr. Eserdäki wakalar şeýleräk: Girişde ilki bilen Adam Atanyň we How enäniň ýaradylyşy barada aýdylýar. Adam Atanyň we How Enäniň onunjy oglunyň ady Nuh. Onuň nesli jahanyň dört ýanyna pytraýar. Nuhuň hem Ýafes atly ogly, onuň hem Türk atly ogly bolýar. Türkdən hem Oguz atly ogly dünýä inýär. Şunuň bilen giriş bölümi gutarýar.

1. “Oguz hanyň It barak han birlen söweş kylgany“. Oguz hanyň Hytaýyň soltany It barak bilen söweşýär. 70 gün uruşdan soň, Oguz han ejizleýär.

2. “Kypjak hanyň togulgany“. Oguz han bilen It barak söweşinde Il han ibn aradan çykýar. Onuň yzynda hamyla hatyny galýar. Ol aýal bir çüýrük agajyň içinde dogurýar we Oguz han oňa Kypjak diýip at goýýar. Ol ýigit çykansoň, Oguz han oňa türk iliniň birtopar ýerlerini berýär. Ol orus, owlak, Eýran, Yrak, Horezim ölkelerini tabyn edýär.

3. “Çingiz han destany“. Mongol tatarlaryna Çingiz han baştutanlyk edýär. Çingiz han Horezme ýöriş edýär. Horezmiň hany Muhammet ýurdy taşlap gaçyp gidýär. Çingiz han Samarkandy, Yragy, Eýrany basyp alýar.

4. “Oguz hanyň It barak handan ar algany“. Öň Oguz han Hytaý hany It barak bilen söweşende ýeňilýär. Soňra Oguz han It barakdan aryny alýar.

5. “Oguz hanyň Garahytaýny algany“. Bu bölümde Andalyp adamzadyň taryhy ýaşayşyndan söhbet açýar. Ol adamlaryň aň-bilimsiz, mysaly haýwan şekilde birnäçe ýyl ýaşayşyny ýatlaýar. Adam ogly doglansoň, älem-jahanda dört sany kysymyň bolandygyny beýan edýär. Olar: pişdadylar, keýanylar, eşkanylar we sasanlylardan ybarat bolupdyr.

Birinji soltanlyk on bir kişiden ybarat. Bularyň birinjisi Keýumers. Onuň ogly Huwşen bolupdyr. Ol Oguz han bilen söweşde ýeňilýär. Oguz Horasany, şähri-Bestamy, Daşkendi, Samarkandy, Buharany tabyn edýär. Oguz Gurda baranda, birnäçe ordany gar basyp alýar. Oguz olara Karlyk diýip at goýýar. Şeýle-de, bu bölümde Oguz hanyň Keşmiri gol astyna geçirişi beýan edilýär.

6. „Oguz hanyň öz ilige kaýtgany“. Oguz han Badahşanyň üsti bilen Müsüre ýetýär. Ol ýerde bir ýyl dynç alýar. Soň türk iline gelyär. Şonda olar: „Bizler galla aýy“ diýip, Oguz hana aýdýar. Oguz han olara Gallaç diýip at goýýar. Soň Gallaja adamlar Halaç diýipdirler.

7. „Oguz hanyň saltanat basgançagyna ýetgeni“. Türki dünýäsiniň basgançagyny goýan Oguz handyr. Ol hat-ýazuwy döredipdir. Oguzlar araba oýlap tapypdyr. Oguz hanyň üç garyndan – aýalyndan 6 ogly bolupdyr. Birinji aýalyndan Gün han we Aý han. Ikinji aýalyndan Ýyl-dyz we Gök han. Üçünji aýalyndan Dag han hem Deňiz han. Olaryň hem her haýsynyň dört oly bolupdyr.

8. „Tamgalar hakynda halaýyknyň aýtgany“. Bu bölümi Andalyp çistan şekilinde beýan edipdir. Onda Andalyp Oguz hanyň äleme getiren ýigrimi dört tamgasy hem olara düşüniň hat ýazyp bolýandygyny beýan edipdir. Bu ýerde oguz hatynyň 24 harpdan ybaratdygy aýdylýpdyr. Emma onuň ýigrimi başdigi hem nygtalýar. Bir tamga Oguz hanyň öz tamgasy bolupdyr. Şonuň bilen jemi ýigrimi baş tamga-harp hasaplanýar.

9. „Oguz hanyň Şam-Şerifge bargany“. Oguz han Şama gelende, Gulam oňa salam berip şeýle diýýär: „Näme hyzmat bolsa aýdyň, berjaý edeyin“. Oguz han Bardu-maşryk çölünde altyn ýaýy tapýar. Gök han, Deňiz han, Dag han maşryk çölüne awa gidýärler we ýaýy tapýarlar. Oguz han ýaý tapanlara „Siz şah boluň“, oky tapanlara „Ilçi“ diýipdir.

10. „Oguz hanyň hakanlygyny (hanlygyny) ogullaryga tabşyrgany“. Oguz han il-güni ýygnaý ulý toý tutýar. Ogullaryna ýer-ýurt paýlaýar.

11. „Oguz hanyň ogullarga pent-nesihat kылgany“. Bu bölümde Oguz han ogullaryna adalatly bolmagy, bilim edinmegi we akyla sar-

pa goýmagy, ili parahat saklamagy, zulum etmezligi, halka uýmagy pent-nesihat edýär. Andalybyň „Oguznamasy“ ata-babalarymyz bolan Oguzlaryň durmuşyndan gymmatly maglumatlar berýär.

12. „Andalypnyň ýitgen oguz hatyga matam-mersiýesi“. Andalybyň „Oguznamasy“ şu bölüm bilen tamamlanýar. Onda oguz haty hakynda gymmatly maglumat berlipdir. Ol „Andalypnyň ýitgen oguz hatyga matam-mersiýesi“ diýlip atlandyrylýar:

Bir asmany-bela inip nahandan,
Ýuwutdy ol dürri-gymmat bahany.

Tirilikde zerur ol bizge jandan,
Oguz öwlatynyň ruhy-rowany.

Egerçe Nuh ýaşyn berdi awwaly,
Taky bermiş bu gün bady-hazany.

Ki bizge ança ýyl turganyň uly,
Bela sançgan imiş tiri-kazany.

Any ret eýlemek emri-mahaly,
Mähw olmas tiýdi anyň ýazgany.

Birew ret kylmakka bolsa mejaly,
Kim ol merdud hem ilniň azgany.

Ýaşyň üç miňden aşyp törtge mündi,
Bu ýaşda çekmediň renji-yzany.

Oguz öwlatydan aýryldyň indi,
Ki bizlerge köýup matam-gazany.

Seni asmany-aždarha ýuwytdy,
Sen ol Ýunus, girip tutdyň mekany.

Jemalyňdan jahan köňlün sowytdy,
Men oldum Andalyp – wasfyň ýazgany.

Oguz hanyň döreden haty ata-babalarymyz tarapyndan hem ýazuw, hem tamga hökmünde ulanylypdyr. Andalybyň maglumatyna görä, ol haty arap elipbiýi çalşypdyr.

Ýeri gelende bellesek, XVIII asyrdaky ýaşap geçen nusgawy şahyr Şeýdaýynyň döreden „Gözel ýigrim baş“ mersiýa goşgusy Oguz hanyň ýiten elipbiýiniň agysydyr:

Şeýle gulaga ýakymly,
Sözledim, gözel ýigrim baş.
Niçe owazy çekimli,
Yzladym, gözel ýigrim baş.

Ýedisinden owaz çykyp,
On sekizin tartar çekip,
Üç mün ýaşda ömrün ýakyp,
Geçirdik, gözel ýigrim baş.

Şeýdaýy diýr, bar beterler
Seniň üçin ýas tutarlar,
Bu wagt kem-käs tutarlar,
Ýiter sen, gözel ýigrim baş.

Andalybyň türkmen edebiýatynda tutýan orny uludyr. Ol türkmeniň nesilbaşysy Oguz han, onuň döwleti, alyp baran söweşleri, nesilleri hakynda „Oguznama“ eserini ýazypdyr.

Andalybyň „Oguznamasy“ edebiýatçy alymlar, şol sanda A. Bekmyradow tarapyndan öwrenildi.¹ Bu ýazuw ýadygärliginiň edebiýatymyzyň hem halkymyzyň taryhyny öwrenmekde ähmiýeti uludyr. Ýöne oňa seretmezden, Andalybyň eserde berýän maglumatlary ylmy teswirleme berilmäge degişli bolup durýar.

Türkmeniň geçmiş taryhyndan söhbet açýan „Oguznama“ kitaplary türkmenleriň ata-babalary baradaky ajaýyp eserlerdir. Olar geçmişimizi öwrenmekde, oňa göz ýetirmekde uly gollanma bolup hyzmat edýär. Biz „Oguznamalary“ okap, nesilbaşymyz Oguz hanyň

¹ Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. Aşgabat. Ylym.1987.

we onuň nesil daragty barada, oguzlaryň durmuşy barada baý maglumatlary bilýäris. Geçmişimizden habar berýän „Oguznamalary“ çuňňur bilmek biziň esasy borjumyzdyr. Çünki taryh iň uly terbiýe mekdebidir. Türkmende şeýle dana söz bar: „Geçmişi bolmadygyň, geljegi-de bolmaz“. Biziň geçmişimiz bolsa buýsançdan, şan-şöhratdan doludyr. Ony biz „Oguznamalardan“ görüp bileris. Ol bizde türkmeniň geljeginiň hem geçmişi ýaly beýik boljakdygyna ynam döredýär.

Türkmenleriň ata-babalary hasaplanýan oguzlarda bir işiň başy tutulsa, hökman il bilen maslahat edilipdir. Köpe geňeşilipdir. „Oguznamalaryň“ dürli nusgalarynda nesilbaşymyz Oguz hanyň Erkil hoja, Buýçy hoja, Garasülük ogly (Salar Harydarynyň nusgasy), Ulug Törük (Pariž nusgasy) atly maslahatçylarynyň bolandygy aýdylýar. Olar halkyň içinden çykan adamlar bolup, köpçüligiň erk-islegini Oguz han atamyza ýetirip durupdyr.

Oguz han atamyz her bir işi geňeşli edipdir. Ol ýörişlerde-de, bir mesele ýüze çyksa, akyly-başly oýlanyp, maslahatlaşyp çözgüdini tapar eken. Mysal üçin, „Oguznamanyň“ Salar Babanyň nusgasyndaky „Ogzuň zulmata baranynyň we ol ýeriň ýagdaýlarynyň beýany“ atly beýanyndan aşakdaky jümleleri okaýarys: „Oguz garaňkylyga, ýagny zulmata ýetdi. Garaňkylyk sebäbinden oňa girmek örän kyndy. Geňeşdarlary we akyldarlary hernäçe geňeş etseler-de, peýda bermeyärdi. Garasülük atasynyň gaşyna baryp, ol müşgil işi oňa arz etdi. „Ýokarda okan „geňeşdarlary we akyldarlary hernäçe geňeş etseler-de“ diýen söz düzümi arkaly Oguz han atamyzyň „geňeşdarlarynyň“, „akyldarlarynyň“ bolandygyny we onuň „hernäçe geňeş edendigini“ bilýäris. Bu jümleleriň edebi manysy juda giňdir. Üns berseňiz, geňeşdar hem akyldar sözleri köplük manyda gelip, ol il serdary Oguz hanyň düýpli hasaplanýan ýa-da zerur jogabyny talap edýän meseleleri hut köpçüligiň, halkyň, ýörişde bolsa goşunyň maslahaty bilen çözgüdini tapyp, bir netijä gelendigini aňladýar. Diýmek, türkmeniň her bir işi maslahatly etmek ýörelgesi, maslahat geçirmek däbi hut Oguz han atamyzdan öz gözbaşyny alypdyr we onuň baş münýýllyk taryhy bar.

“Oguznamalary” okap, türkmen milletimiziň ata-babalary bolan oguz ilinde edil biziň şu günlerimizdäki ýaly, ýaşuly nesle iňňän uly hormat goýulýandygyna şaýat bolýarys. Sebäbi nijeme kynçylyklary, gowgalary başyndan geçiren hem durmuş tejribesi kemsiz ýeten ýaşulularymyz her bir işiň çözgüdini dogry tapypdyrlar. Salar Babanyň “Oguznamasynda” ady getirilýän paýhasly Buýçy hoja köp gowgany başdan geçiren ýaşuly bolup, ol barasynda şeýle diýilýär: “Olaryň arasynda köpi gören, akylyly we paýhasly bir kişi bardy. Onuň adyna Buýçy hoja Garasülük ogly diýýärdiler”. “Oguznamanyň” iň gadymy hem ygtybarly hasaplanýan uýgur hatyndaky Pariž nusgasynda Oguz hanyň Ulug Törük atly düýş ýorujy garry weziriniň bolandygy barasynda maglumat berlipdir. Geliň ol edebi habary bilelikde okalyň: “Unutmalyň, kişilere bellik bolsun, Oguz hanyň ýanynda ak sakgally, ak saçly, ukyply bir garry adam bardy. Ol sowatly we düýş ýorujy wezirdi, onuň ady Ulug Törük ekeni”. Ýeri gelende bellesek, Oguz han atamyz hut Ulug Törügiň nesihaty, maslahat bermegi bilen ýurduny ogullaryna bölüp berýär. Ynha görşümüz ýaly, Oguz han atamyz ýaşuly, kemsiz durmuş tejribeli aksakgal gojalaryň sarpasyny belentde saklapdyr.

Gadymy oguzlaryň soňra gurultaý atlandyrylan oguz ählumumy ýygnaгыnda – maslahatlarynda ýaşulular aýratyn hormatdan peýdalanyppdyrlar. Diýmek, türkmen halkymyzda maslahatly iş tutmak däbi Oguz han atamyzdan gaýdýan eken. Türkmen halky aradan başmüň ýyl geçse-de, edil oguz döwründäki ýaly, hatda ondanam zyýada ýaşuly nesle, dana hem paýhasly aksakgal gojalarymyza hormat goýýar.

Oguz han jemgyýetiň jemagatyny daýhanlar, çopanlar, azyk öndürijiler, hünärmentler, söwdagärler hem söweşijiler ýaly toparlara bölüpdir. Jemgyýetde her kimiň anyk etmeli işi bolupdyr. “Gorkut ata” kitabyňyň “Salaryň öýüniň ýagmalandygy boýunda” Salar Gazanyň Garaja çopany söweşe ýany bilen alyp gitmänliginiň bir sebäbi jemgyýetiň agzalarynyň hersiniň özüniň etmeli işiniň kesgitlenendigi bilen baglanyşyklydyr, ýöne Watan mukaddes. Zerur halatynda, Watan gezek gelende hiç kim durmuşda eýeleýän ornuna, aýal-erkek, uly-kiçi diýmän, aýdylşy ýaly, ýerden ýöräni aýaga galypdyr. Şeýle

jebislik köpçüligiň erk-isleginiň kanagat, myrat tapyp, amala aşan zamanynnda, azatlygyň, erkinligiň häkimiýet tarapyndan doly kepillendirilen wagtynda bolýandygyny şu günümüziň mysalynda düşündirip bolar.

“Oguznamalarda”, şonuň ýaly hem “Gorkut ata” kitabynda türkmeniň at goýmak hem at almak däbiniň durmuşda esasy orunda durýandygyna, oňa juda jogapkärçilikli çemeleşilýändigine göz ýetirmek bolýar. “Oguznamalarda” Oguz han atamyz, “Kitaby dädem Gorkutda” Dädem Gorkut at goýýar. Şu ýerde birbada garşylykly görünse-de, bir hakykaty aýdyp geçmek makul. Ýigitleriň öz atlaryny özleri gazanmak däbi Gorkut atanyň ýaşan zamanynnda ýüze çykyşydyr. Megerem, ol döwrüň galagoply ýagdaýy, jemgyýetiň gerçek goç ýigitlere, harby ussatlyga aýratyn zerurlyk çekmegi bilen baglanyşyklydyr. “Oguznamanyň” has irkiligi üçin ygtybarly hasaplanýan Pariž nusgasynda Oguz hanyň at berýän her bir adamsynyň öňden ady bar eken. Geliň ygtybarly hasaplaýan nusgamyzdan alan delillerimize seredeliň: “Leşgerleriň içinde Ulus Orda beg diýen bir ýagşy beg bardy. Ol ukyply we akylly adam ekeni. Ol beg derýa boýunda köp agaçlaryň durandygyny gördi. Şeýlelik bilen, ol beg ol agaçlary kesdi. Olary suwuň üstünde ýüzdürip, özleri onuň üstüne münüp, Itil (Wolga) derýasyndan geçdiler. Oguz han şatlanyp gülüp aýtdy: “Eý, sen bu ýerde bol, beg, gypjak saňa at bolsun.”¹ Şeýle mysallary ýene-de getirmek mümkin. Oguz han gypjakdan başga halaç, kaňly, garlyk, uýgur, araçäri ýaly atlary özi goýupdyr. Soňra olaryň hersi bir urugyň adyna öwrülipdir. Oguz hanyň halaç adyny dakyşy barada şeýle maglumat getirilýär: “. . . Ol ýolda bir öý gördi, bu öýüň diwary altynndan, tüýnügi kümüşden, gapysy demirden ýasalan ekeni. Gapysy gulplanan bolup, açary ýok ekeni. Leşgerleriň içinde bir çeper ussa bardy. Onuň ady Temürdä Kagul ekeni. Oguz oňa: “Sen bu ýerde gal, gapyny aç, gapyny açanyňdan soň orda gel” diýip höküm etdi. Hem-de oňa “Galaç” diýip at goýdy”.²

“Oguznamalarda” görşümüz ýaly, oguzlaryň käbir urugynyň atlarynyň gelip çykyşy barada örän gyzykly maglumatlar berilýär.

¹ Oguznama. Aşgabat. 2001, 66 – 67 s.

² Oguznama. Aşgabat. 2001, 69 s.

Kaňly adynyň gelip çykyşy hem şolaryň biridir. “Leşgerleriň içinde eli çeper bir adam bolup, onuň ady Barmaklug Jusun Bilig ekeni. Bu çeper adam bir uly araba ýasady. Arabanyň üstüne jansyz oljalary ýükledi, arabanyň önüne janly “oljalary” goşdy, olara arabalary çekdirdi. Nökerler, halk muny görüp haýran galdy. Olar hem araba ýasadylar. Uly araba ýörände “kaňga-kaňga” diýen owaz çykarýardy. Şunluk bilen oňa “kaňga” diýip at goýdular. Oguz han kaňgalary görüp, güldi, şeýle diýdi: “Kaňga bilen jansyz oljany janly olja sürdüren sen. Arabany ýatdan çykarmazlyk üçin Kaňgalug saňa at bolsun” diýip ýöräp gitdi”.¹ Ýokarky mysallardan görşümüz ýaly, Oguz han atamyz Ulus Orda Gypjak, Temürdä Kagula Galaç (Halaç), Barmaklug Jusun Bilige bolsa Kaňgaluw atlaryny dakýar. Nygtamakçy bolýan pikirimiz, başarnyk-ukybyna görä at dakylan adamlaryň ön hem ady bar eken. Emma Gorkut ata heniz at almadyk oğlanlara eden, başaran işine görä at dakypdyr. Şu ýerde ýene bir ýagdaýy bellemekçi. Ýokarda “Oguznamanyň” Pariž nusgasyndan getirilen maglumatlar beýleki nusgalarda başgarak görnüşde getirilýär. Biz ylmy jemgyýetçilik tarapyndan ygtybarlygy ykrar edilendigi üçin “Oguznamanyň” Pariž nusgasyna daýandyk. Emma “Oguznamalaryň” beýleki nusgalary-da ähmiýetlidir. Mysal üçin, “Oguznamanyň” Gazan nusgasynda Oguz hanyň gypjak adyny dakyşy barada gymmatly maglumat bar. Onda şeýle diýilýär: „Bir söweşde Oguz hanyň nökeri aradan çykýar. Aýaly gutulypdy. Ol hamyla eken. Bir çüýrük agajyň arasynda ogul dogurýar. Han ony: “Munuň atasy biziň önümüzde öldi. Hossary yok” diýip, ogul edindi. Adyna Gypjak goýdy“.

Gadymy döwürde ada şeýle üns berilmeginiň sebäbini galagoply döwür bilen bagly bolup, onuň türkmen ýigitleriniň söweşijilik ukybyny terbiýelemekde biçak uly ähmiýete eýedigini öňde ýatlapdyk. Ýöne onuň ýene bir oňyn tarapyňny nygtasymyz gelýär. Geçmişde ata-babalarymyz ýigidiň gaýratlydygyna, synagdan geçendigine kepil geçýän ady bermek, dakmak bilen jemgyýet ony tapawutlandyrypdyr. Il-halk gaýratly ogluna minnetdarlygyny bildiripdir. Sebäbi ady berýän il, köpçülik. Oguzlaryň yslamy kabul etmegi bilen olaryň at dakmaklyk, ady özüň gazanmak däbi kem-kemden musulmançylyk

¹ Oguznama. Aşgabat, 2001, 69 – 70 s.

düzgünine geçýär. Ýöne şeýle-de bolsa, türkmen gaýratly ogullaryna azan aýdylyp, goýlan adynyň yzyndan öz rowa gören “serdar, han, il ogly, halkyň ogly, batyr, beg” kimin atlary dakypdyr. Biziň günle-
rimizde onuň ýerini hormatly atlar, orden, medallar eýeläpdir. Ýöne
şonda-da halk kalbyndan orun beren gaýratly ogullaryna, watan ger-
çeklerine ýagşydan ýagşy atlary dakýar.

Şu günki gün saklanyp galan “Oguznamalar” aslynda oguz rowaýatlarynyň esasynda döräpdir. Çeper eser görnüşine getirilipdir. “Oguznamalaryň” ýa-da oguz edebiyatyna degişli golýazmalaryň ýazylan wagty X – XI asyrlardyr ýa-da ondan bärdedir. Olar öňden bar bolan haýsydyr bir taryhy ýazga esaslanyp döredilipdir. Emma aljyraňňy döwürlerde ol diňe halkyň aňynda ýaşapdyr. Soň ol haýsydyr bir ussat tarapyndan çeper eser, kitap görnüşine getirilipdir. Emma onuň taryhy temadadygy üçin ähmiýeti juda uludyr. Türkiýeli oguz-türkmen taryhyny öwreniji alym Faruk Sümer “Oguzlar – türkmenler” atly taryhy işinde “Oguz han” dessanynyň (“Oguznamanyň” Pariž nusgasy) uýgur dilindedigini, hatyndadygyny nygtaýar we onuň özünden soňky ýazylan oguznamalara maglumat çeşmesi bolup hyzmat edendigini habar berýär: “Bulardan “Jamy at-Tawaryhdaky”, “Türkleriň taryhy we Ogzuň jahangirliginiň hekaýaty” atly eser uýgurça dessanyň yslamy nukdaýnazardan işlenen nusgasyndan başga zat dälidir. Şu sebäbe görä “Oguz Kagan” dessany gürrüňi edilýän esere garanyňda birnäçe ýyl öň ýazylandyr diýip pikir edýäris”.¹

Oguz han atamyzyň taryhy keşbi “Oguznamalara” siňipdir. “Oguznamalar” taryhy çeper kitaplardyr. Taryhy eserleriň öz aýratynlygy, öz talaplary bolýar. Taryhy keşp janlandyrylanda taryhy hakykatdan kän bir daşlaşylmaýar. Onda taryhy wakalar çeperleşdirilip beýan edilýär. “Oguznamalarda” şu talabyň belli bir derejede saklanandygyna şaýat bolýarys. Ýöne muňa garamazdan, çeper edebiyat bolsa-da gadymyýetde çeper toslamasyz oňmandyr. Şol sebäpli taryhy keşpler şahyrana çeperleşdirmäniň ýolunda hyýaly

¹ Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler. Aşgabat, 1999, 320 s.

gahrymanlara öwrülipdirler. Emma hakykatda olar real obrazlar bolmalydy. Ýöne irki, onda-da uzak gadymyýetde real obrazy döretmek beýlede dursun, ol wagtlarda ony göz önüne getirmek hem mümkin däl. “Oguznamanyň” uýgur hatyndaky nusgasynda hyýaly çeper suratlandyrmada diňe Yslam dini bilen baglanyşykly ýüze çykmaýar. Emma bu ýagdaý beýleki “Oguznamalarda” saklanmandyr. Olarda oguz durmuşy-da, Oguz hanyň çeper keşbi-de hyýaly ýa-da soň tapylan, goşulan, dini wakalara dahylly edilip beýan edilýär. Şeýlelikde, taryhy hakykatdan daşlaşýlar. Netijede, eseriň durmuşy ynandyryjylygy gowşaýar. [Ondaky hereket edýän gahrymanam hyýaly keşp öwüşgininde janlanýar.] Munuň özi orta asyr edebiýatymyza mahsus ýagdaýdy. Orta asyr şahyrlarymyz saýlap alan gahrymanlarynyň häsiýetini, gujur-gaýratyny, adaty bolmadyk ukyplaryny açmak üçin, hiç bir çäklendirmesiz çeper toslama wakalary isledigiçe ulanypdyrlar. Biz bu barada aşakda jikme-jikligi bilen durarys. Ýöne şu ýerde anyk şu meselede “Oguznamalardaky” arassa oguz durmuşynyň, Oguz han atamyzyň taryhy çeper keşbiniň şahyranasöhlelendirmesi bilen ondaky hyýaly çeper toslama durmuşyň arasynda parh goýmaklygyň edebiýatymyzyň baş borjy, wezipesidigi aýratyn tekrarlanylmalýdyr.

Pariž nusgasynyň ýene bir aýratynlygy nesilbaşymyz Oguz hanyň danyşment ýaşulusynyň, maslahatçysynyň bolandygyny habar berýänligidir. Dogry, bu keşp beýleki “Oguznamalarda” hem bar. Ýöne Pariž nusgasynyň ygtybarlydygy üçin bu maglumat gymmatlydyr. Dessanda bu barada şeýle diýilýär: “Unutmalyň, kişilere bellik bolsun, Oguz hanyň ýanynda ak sakgally, ak saçly, ukyply bir gary adam bardy. Ol sowatly we düş ýorujy wezirdi, onuň ady Ulug Törük eken”.¹

«Oguz han» dessanynda berilýän maglumata görä, Oguz atamyz ilki Gökden inen mawy ýygyň içinden çykan peri gyza öýlenýär. Soňra agajyň köweginiň içinde oturan zemin gözeline gelinlik edinýär. Soňraky ýazylan «Oguznamalarda» ol atasy Gara hanyň inisi Or hanyň gyzyny gelinlik alýar. Eýsem bu maglumatlaryň haýsysyny has ygtybarly hasaplap bolar? Biz öňde «Oguznamalarda» Oguz hanyň çeper keşbiniň taryhylygy meselede has ynandyryjydygyny nygtapdyk.

¹ Oguznama. Aşgabat. 2001. 71 s.

Bu, esasan, dessana ysalam ruhunyň çaýylyşy babatyndady. Emma anyk şu meselede «Oguznamalarda» gadymy mifleriň aýratyn orun alandygyny, gadymy mifçilik häsiýetiniň agdykdygyny bellemelidir. Biziň pikirimizçe, «Oguz han» dessanynda Gökden düşen mawy yşygyň içinden çykan gyza öýlenmegi Oguz hanyň Gök Taňrynyň – ýeke hudaýyň pygamberidigi bilen baglydyr.

Ol Oguz hanyň pygamberlik mertebesiniň hyýaly çeper waka arkaly beýan edilmeginden başga zat däl. Oguz hanyň ruhy dünýäsiniň şahyrana çeper berilmegidir. Onuň agajyň köweginde oturan zemin gözeline öýlenmegi bolsa Oguz hanyň Asmany Taňrynyň ýerde ýeke-täk saýlan we mertebe beren, şeýdip, ähli kişiden beýik eden adamsydygynyň alamatlandyrylmasydyr. Oguz hanyň Asmanu-Zemin içre ýeke-täk Taňry halan Patyşa, Beýik Soltandygynyň çeper suratlandyrylmasydyr. Oguz hanyň Asman hem Zemin sazlaşygyny, umuman, sazlaşykly ýaşamak isländiginiň subutnamasydyr. Ol Oguz hanyň ogullaryna dakan atlarynda hem görünýär.

Ol Oguz zamanynyň edebiýatynda oguz dünýäsini öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak gymmatly pelsepe taglymat jümleleridir. Oguz hanyň alty oglunyň, ýigrimi dört agtygynyň bolmagy we olaryň hersiniň bir urugy esaslandyrandygy hakykatdyr.

Türkmenlerde häli-häzire çenli ýakyn garyndaşlaryndan gyz berip, gelin almak däbi saklanyň galypdyr. Türkmen halky çagasyna at dakanda-da, öz ruhy dünýäsine ýakyn atlary saýlap alýar. Ol atlarda ata-enäniň arzuwy, isleg-myrady görünýär.

Oguz han Pygamberlik mertebesine galan Beýik şahsyýetdir. Ol Oguz ýurduny döredipdir. Döwlet gurupdyr. Bu zeminde ýaşamagyň, dowamat-dowam bolmagyň müdimi kanunlaryny nesillerine ýadygär galdyrypdyr. Onuň döreden elipbiýi müňýyllyklaryň dowamynda oguz dünýäsini ýazga geçiripdir. Dünýäde bir halk, iň bärkisi elipbiýiniň gadymylygy bilen şöhratlanmaly bolsa, olaryň içinde türkmenem bardyr. Oguz han atamyz bilime aýratyn sarpa goýupdyr. Oguz han dünýäde ilkinjileriň hatarynda elipbiý döredip, öz nesillerine terbiýe we bilim bermegi ýola goýan şahsyýetdir. Onuň döreden mekdebinde, esasan, serkerdeleriň çagalary söweş we serkerdelik başarnyklary öwrenipdirler, zamanynyň ähli ylmy öwredilipdir. Oguz handan: “Bi-

legi zor birini ýykar, bilimi zor münüsini ýykar. Eger bilimiňiz bilen bilegiňiziň güýji birleşse, onda her biriňiz münň kişä taý bolarsyňyz” diýipdir. Muňa göz ýetirmek üçin Oguz hanyň harby ýörişlerini synlamak ýeterlikdir. Ol söweşde ýüze çykan kynçylyklardan akyl-paýhasy bilen baş alyp çykýan batyrlaryna aýratyn sarpa bildirip, hormatly at goýýar. Arabanyň ýasalmagy, derýadan geçilmegi ýaly birgiden, «Oguznamalardaky» taryhy wakalaryň çeper beýanlary muňa delildir.

Oguz han tebigy zehinli parasatly bolupdyr. Onuň ýaşan zamanýndan bäri baş münň ýyl wagt geçipdir. Onuň Beýik ruhy – milli oguz türkmen ruhy bolup nesilden-nesile geçip gelyär.

“Oguznamalar” türkmen halkynyň gadymy taryhydyr. Olarda suratlandyrylýan wakalar munuň aýdyň subutnamasydyr. Hut “Oguznamaçylyk” däp arkaly türkmen halky münň ýyllyklaryň dowamynda öz taryhyny ýazypdyr. Bu däp biziň günlerimize çenli hem saklanyp galypdyr. Munuň özi türkmen halkynyň gadymy medeniýetini gelejekki nesillere geçirmekde ähmiýete eýedir.

OGUZ DESSANLARY

Türkmen halkynyň baş müňýyllyk taryhy bar. Onuň uzak geçmişde hem baý edebiýaty bolupdyr. Ol edebiýatyň türkmenleriň ata-babalarynyň döreden eserleridigini in gadymy döwrüň ýazuw ýadygärlikleri tassyklaýar. Uzak geçmişden biziň günlerimize “Oguz-nama” eserleriniň dürli nusgalary bilen bir hatarda käbir oguz dessanlary hem gelip ýetipdir. Olary biz şertli ýagdaýda özüniň döwrüne laýyk oguz hem sak-skif dessanlary diýip öwrenmegi dogry hasaplaýarys.

Oguz dessanlary barada professor Kakajan Ataýew şeýle maglumat beripdir: “Türki halklaryň birnäçesiniň, şol sanda türkmenleriňde ata-babalary bolan oguzlar geçmişde uly medeni ýadygärlikleri döredipdirler. Oguz medeniýeti ençeme müňýyllyklary öz içine alýar. Ol biziň eýýamymyzdan öňki asyrlardan gözbaş alyp gaýdýar. Edebi ýadygärlikleriň bir topary halk döredijiligi eserleri görnüşinde halkyň arasynda saklanyp gelen bolsa, başga bir topary ýazuw ýadygärlikleri görnüşinde biziň günlerimize gelip ýetipdir. Olardan “Ýaradylyş” (“Dünýäniň ýaradylyşy”), “Döreýiş”, “Alp Är Töňne”, “Oguz han”, “Boz gurt”, “Ergeneokon” dessanlaryny we beýlekileri görkezmek bolar.”¹

Bulardan başga-da “Tumarly” şadessany, “Syrak” gahrymançylyk dessany, “Hurma agajy we geçi”, “Zarina we Strangiýa”, “Zariadr we Odatida”, “Zareriň ýadygärligi” ýaly yşky-gahrymançylyk hem durmuşy kyssalar gönüden-göni türkmen halkynyň gadymy edebiýatynyň dür däneleri bolup, biz olary taryhy-etnografik hem antropologiýa ylmy tarapyndan ylmy subut edilen türkmen halkynyň

¹ Ataýew K. Oguz dessanlary. // “Beýik Türkmenbaşy nesli” gazetini, 2003-nji ýylyň 11-nji oktyabry.

gadymy ata-babalary bolan skif-sak edebiýaty hökmünde öwrenmegi makul hasaplaýarys.

“Dünýäniň ýaradylyşy” dessany. Bu dessan oguz dessanlarynyň içinde iň gadymylarynyň biridir. Eseriň adyndan belli bolşy ýaly, waka dünýäniň ýaradylyşy hakyndadyr. Dessanyň mazmunynda gürrüň berijilik häsiýeti güýçli duýulýar. Waka, esasan, çeper hereket arkaly däl-de, ýazyjynyň gürrüňi usulynda beýan edilýär.

“Dünýäniň ýaradylyşynda” oguzlaryň dünýä hem onuň döreýşi, ýagşylyk hem ýamanlyk, Taňry hem onuň gudraty hakyndaky ilkinji garaýyşlaryny görmek bolýar.

Bu eseriň mazmunyna görä, ähli zatdan öň dünýäde bir bölejik suw hem Keramatly Gara han bilen Adam bar eken. Gara han adamy gark bolmakdan halas edýär. Ýeri – daşlary, toprakdan adamlary, haýwanlary, ir-iýmişleri ýaradýar. Adam bolsa başdan Gara handan ogrynça ýer ýasanmak isleýär. Emma Taňrynyň mydama ýanyndadygyny, özüni görüp durandygyny soň bilýär. Soňra ol gönüden-göni keramatly Gara hana garşy gidip, bäsleşip başlaýar. Adamlary azdyryp, aldap, agajyň günün düşmeýän tarapyynyň miwelerini iýdirýär. Munuň üçin ol üç gat ýeriň aşagyna oklanýar. Gara han Taňry adamlara Erligiň – Adamyň aýdanyny edendikleri üçin iýmiti özleriniň gözlemelidigini aýdýar. Özi bolsa asman gurup, şol ýerde ýaşaýar. Ýere Gök ogly iberyär. Ol adamlara köp zady öwredýär, kömek edýär. Erlik Gök ogluň kömegi bilen Gara hanyň günäsini geçmegini gazanýar. Erlik Gara handa özüne asman ýasanmaga rugsat bermegini soraýar. Rugsat alyp, asman ýasanyp, keýpi-sapada ýaşap, ol ýene-de adamlara ýamanlyk edýär. Keramatly Gara hanyň tabşyrygy bilen onuň oňat görýän guly Uly Kişi Erligiň asmanyny ýumuryar. Gara han Erligi ýedi gat ýeriň aşagyna salmagy, Günün hem Aýyň ýagtysyndan mahrum etmegi tabşyrýar. Soňra Gara han göge çykýar. Nerine Gök Ogly, Gün Aşany, Uly Kişini galdyrýar. Olar adamlara kömek edýärler. Ölenleriň ruhlaryny Erlige bermän Taňra äkidýärler. Adamlara kän zady öwredip, ýagşylyga ünedeýärler. Eseriň mazmuny gysgaça ýokarda aýdylanlardan ybarat.

Iň gadymy eserlerde adamyň durmuşdaky orny öçügsi suratlandyrylýar. Onuň ýerine esasy gahrymançylygy adaty bolmadyk

güýçler ýerine ýetirýär. Olarda adam ejiz, kämil däl, tejribesiz görkezilýär. Emma ynsan ýaşaýşynyň dowamynda adamyň işjeňligi artyp başlaýar we ol çeper eserlerde hem esasy gahrymançylygy amala aşyryp başlaýar. Bu, elbetde, adamyň özüne ynamynyň kemala gelmegi bilen bolýar. Bu ösüş gadymy edebiýatda hem öz ýüzüni görkezip ýetişipdir.

“Oguznamanyň” uýgur nusgasy bolan “Oguz Kagan” dessanynda (Oguz han aždarhany öldürip, ilini agyr dertden halas edýär. Edil şular ýaly ýagdaýy “Gorkut ata” şadessanynyň “Besediň Depegözi öldürdigi boýunda” görýäris.) Munuň özi ýaşaýşyň ösüşiniň dowamynda onuň işjeňliginiň artýandygyny, duýgy-düşünjesiniň ösýändigini alamatlandyrýar. Bu birinjiden. Ikinjiden, “Dünýäniň ýaradylyşynyň” iň gadymy dessandygyny onda adamlaryň obrazynyň juda solak şöhlelendirilmegem tassyklaýar. Adamlar dessanda özbaşdak ýaşamaga ukypsyz, başarnyklary juda pes edilip görkezilýär. Olar mydama Gara hanyň, Gök Ogluň, Gün Aşanyň, Uly Kişiniň kömegine mätäç. Olaryň asman hakynda mifiki düşüňjeleri bar. Eserde asman keramatly kişileriň, başgaça aýdanyňda, hudaýlaryň ýaşayan ýeri hökmünde suratlandyrylýar.

“Dünýäniň ýaradylyşy” dessany oguzlaryň hyýaly çeper eseridir. Onuň wakalary şu günki okyjy üçin juda sada görünýär. Ýöne eser döwrän wagtynda oguzlaryň çeper dünýäsiniň bir bölegi bolandygyny unutmaly däl. Ol arzuwçyl, hyýaly edebiýatyň ilkinji gadymy nusgalarynyň biridir. Gyzykly ýeri dünýäniň ýaradylyşy baradaky oguz garaýşy yslam dininiň garaýyşlaryna juda golaýdyr. Munda Keremli Gara han Taňry bilen musulman dünýäsiniň Allasy, Erlik bilen şeýtan, How ene bilen Eçe (Eje), Doganaý bilen Adam biri-birine juda meňzeş obrazlardyr. Adam ata bilen How enäniň gadagan edilen iýmitten iýip, jennetden binesip bolşy, Allanyň gaharyna duçar bolşy, Doganaý bilen Eçäniň hem Gara hanyň hereketlerini ýada salýar. Bu pursat eserde şeýle beýan edilipdir: “Ol ýerde adamlardan başga-da, ýabany haýwanlar, guşlar hem başga-da köp bilinmeýän ýaradylan zatlar bar ekeni. Erlik: “Gara han bulary nädip ýaradyp bildikä? Bular bu ýerde näme iýip, näme içýärlerkä?” diýip geňirgenipdir. Ol şeýdip, geňirgenip durka, adamlar agaçlaryň miwelerinden iýmäge

başlapdyrlar. Erlik görse, adamlar agaçlaryň diňe bir tarapyndaky miweleri iýýärdiler, beýleki tarapyndakylara ellerini degirmeýärdiler. Baryp munuň sebäbini sorapdyr. Adamlardan alan jogaby şeýle bolupdyr: “Taňry bize ol tarapdaky miweleri iýmegi gadagan etdi. Biz-de şonuň üçin ol miwelerden iýmeýäris. Güneşiň dogýan tarapyndaky rugsat edilen miwelerden iýýäris. Şu duran ýylan bilen köpek hem şol miweleriň iýilmezligi üçin garawulçylyk edýär”.

Bu jogap Erligiň ýanan janyny begendiripdir. Agajyň aňyrsynda bolan Doganaý /Törüngeý/ diýen bir adamyň ýanyna barypdyr-da oňa: “Gara han size ýalan sözläpdir. Siziň gadagan edilen miwelerden-de iýmegiňiz gerek, ol örän süýjüdir, dadyp görseňiz bilersiňiz” diýipdir. Şonda ol ukuda ýatan ýylanyň agzyna giripdir-de, oňa agaja çyk diýip aýdypdyr. Ýylan hem agaja çykyp gadagan edilen miwelerden iýipdir. Doganaýyň aýaly Eçe (Eje) hem olaryň ýanlaryna gelipdir. Erlik Doganaý bilen Eçäniň-de miwelerden iýmeklerini talap edipdir. Doganaý Gara hanyň sözüne gulak asyp, gadagan edilen miwelerden iýmändir. Emma aýaly Eçe, saklanyp bilmändir-de, iýipdir. Miwe örän datlydy. Eçe olardan alyp, äriň agzyna-da salypdyr. Şol pursatda-da Doganaý bilen Eçäniň tüýleri döküliberipdir. Birden utanmaga başlapdyrlar. Gaçyp hersi bir agajyň aňyrsyna duwlanypdyr”. Görşümüz ýaly, bu bölek Adam ata bilen Howa enäniň jennetden kowulmagyna sebäp bolan wakany ýatladýar. Ýöne ondan tapawutlylykda Doganaý bilen Eçäniň tüýi dökülýär. Tersine, Adam ata bilen Howanyň hapa degen ýerlerine tüý çykýar. Şu hili tapawut “Dünýäniň ýaradylyşy” dessanynyň juda gadymdygyny özboluşly subut edýär.

Oguzlaryň dünýägaraýşy Yslamyň öňe sürýän pelsepesine gaty köp babatlarda gabat gelipdir. Bu mesele dünýäniň ýaradylyşynda-da, adamyň döreýşinde-de meňzeşdir. Iki garaýyşda-da toprak esasy orunda durýar. Ruhň ýaşaýşy, ýagşylyk, ýamanlyk babatda hem şol bir meňzeşligi görýäris.

“Dünýäniň ýaradylyşy” dessanynda otparazçylyk dininiň täsirini hem görmek bolýar. Onuň delili hökmünde gök asman, ýagtylyk, garaňkylyk düşüňjelerini görkezmek bolar. Keramatly Gara han (Gara – Uly, Beýik diýmekdir) gowy gören adamlaryny ýagtylykda

ýaşadyr. Günüň şöhesi düşen agajyň miwesini açýlýar. Onuň özi-de ýagtylykda ýaşaýar. Bu meselede professor K. Ataýew: “Dünýäniň ýaradylyşynda” otparazçylyk dininiň taglymaty bilen bagly pikirler ýöredilýär. Bu diniň düşündirişine görä, dünýä üç bölege – üç gata bölünýär: Birinji gat asman-kosmos bolup, onda in arassa zatlar, şol sanda keramatly hudaýlar, perişdeler ýaşaýarlar. Ikinji gat ýeriň üsti bolup, munda haýyr bilen şer ýaşaýar. Üçünji gat ýeriň asty bolup, onda diňe erbet zatlar, erbetlikler toplanýar”¹ diýip, adalatly belleýär. Hakykatdan-da, dessanda keramatlylaryň asmanda, adamlaryň ýerde, erbetlik, günä eden Erligiň ýeriň astynda, garaňkylykda ýaşamaga höküm edilmegi muňa mysaldyr. Erlik ýer astynda ýaşayan ýylan, gurbaga ýaly jandarlar ýaradyr.

Bu eser juda gadymdyr. Onda hudaý bolup Taňry çykyş edýär. Dessanda Gök Ogluň keşbiniň bolmagy eseriň Gök Taňry dininiň ideýalaryny şöhlelendirýär diýmäge esas berýär. Gök Taňry dini otparazçylyk dininden hem gadymdyr. Emma bu iki diniň hem şol bir taryhy döwürlerde deň derejede adamlaryň toparyna hyzmat edendigini hem çaklap bolar. Sebäbi biziň şu günlerimizde hem dürli dinler ýaşamagyny dowam edýär. Erlik bilen Gara hanyň bu dessanda tutýan orny biri-birine gapma-garşy hudaýlar bolan otparazçylyk dininiň Ahura Mazdasy bilen Angro Manynsyny ýatladýar. Otparazçylyk dininde Ahura Mazda ýagşylyk hudaýy bolsa, Angra Manyn ýamanlyk hudaýydyr. Umuman, onda ýagtylyk bilen garaňkylygyň, ýagny ýamanlyk bilen ýagşylygyň arasynda garşylyk ösýär. Şu babatda “Dünýäniň ýaradylyşy” otparazçylyga juda golaýdyr. Emma dessanda Taňrynyň keşbiniň getirilmegi we asmana mifiki mazmun berilmegi bu eseriň esasynda Gök Taňry dininiň dünýägaraýyş hökmünde ýatýandygyna subutnama geçýär. Şu ýerde soňraky dörän dinleriň özünden öňki dinlerden zerur hasaplan zatlaryny alandygyny aýtmalydyrys. Ýagtylyk, garaňkylyk, Gün, ot, suw bilen baglanyşykly düşünjeleriň Gök Taňry dininde esasy orun eýeländigini bellemek gerek. Muňa mysal edip dessandan aşaky jümleleri getirmek mümkin: “Gara han: “Beýle bolýan bolsa, üç gat ýeriň aşagynda Aýy, Güni

¹ Ataýew K. Oguz dessanlary. // “Beýik Türkmenbaşy nesli” gazet, 2003-nji ýylyň 11-nji oktyabry.

bolmadyk bir dünýä bardyr. Seni şol taýa taşlaryn” diýip, Erligi jezalandyrypdyr”.

Önde hem bellenilişi ýaly, bu eserde çeper toslama şol döwrüň adamlarynyň ýönekeý hem örän sada düşüňjeleriniň esasynda döräpdir. Dessanda Gara han asmanda ýaşaýar. Gara hanyň rugsady bilen Erlik hem ozüne asman ýasanýar. Soňra Uly Kişi Erligiň adamlara ýaramazlyklary öwredýändigini üçin onuň asmanyny ýumurýar: “Gara han Uly Kişi bir naýza beripdir. Uly Kişi naýzany alyp, Erligiň guran asmanyna gidipdir. Erligi ýeňipdir. Ol gaçyp gidipdir. Onuň ýaşan asmanyny astyn-üstün edipdir, gyryp-gyrjaşdyrypdyr. Erligiň guran asmany bölek-bölek bolupdyr. Ýer ýüzüne dökülipdir. Şoňa çenli düp-düz bolan Ýer ýüzi soňra harsaň daşlar, sommak-sommak daglar bilen dolupdyr. Gözel Taňrynyň bezäp-besläp döreden owadan Ýer ýüzi egri-bugry bolupdyr. Erligiň ähli nöklerleri-de ýere dökülipdir. Suwa düşenleri gark bolupdyr, agajyň üstüne gaçanlary, daşlaryň üstüne düşenler ölüpdir. Haýwanlaryň arasyna gaçanlary haýwanlaryň aýaklarynyň astynda galypdyr”.

“Dünýäniň ýaradylyşy” atly oguz dessany biziň ata-babalarymyzyň döreden in gadymy eserleriniň biridir. Bu dessan hyýaly erteklerimize juda çalymdaş. Dessan in gadymy oguz ruhuny öwrenmekde gymmatlydyr.

«Ergenekon» dessany. «Ergenekon» dessany gadymy oguz ýazuw ýadygärlikleriniň biridir. Onda Oguz han eýýamynyň taryhy wakalary suratlandyrylýar. Aslynda, bu eseriň göwrümi juda uly bolmaly diýip çaklamak mümkin. Emma ol biziň günlerimize çaklaňja taryhy rowaýat görnüşinde gelip ýetipdir. Eser barada dessany döwürleýin metbugat arkaly türkmen il-ulsuna ýetiren alym K. Ataýew şeýle ýazýar: «Belli taryhçy Fazlallah Reşideddiniň «Jemi at-tawaryh» hem-de Abulgazy Bahadur hanyň «Şejereýi-türk» atly kitaplary arkaly bu gadymy oguz dessanynyň umumy durky saklanyp galypdyr».¹

Dessanyň mazmunyna görä, Göktürk döwleti synandan soň, II hanyň söweşde ölmän galan Kaýan (Gaýa han) atly kiçi ogly bilen ýe-

¹ Ataýew K. Oguz dessanlary. // “Beýik Türkmenbaşy nesli” gazetini. 2003-nji ýylyň 8-nji noýabry.

geni Tokuz (Dokuz oguz) ikisi düşmana ýesir düşýär. Emma olar bir alajyny tapyp ýesirlikden boşaýarlar we maşgalalaryny alyp, gadymy ýurduna gidýärler. Azaşan mallaryň dört dürlüsinden alyp, adam aýagy sekmejek daga aşýarlar. Dört tarapy gaýa bilen örtülen dagyň içinde giňiş hem ýaramly ýer tapyp ýaşap başlaýarlar. Ol ýere diňe bir darajyk dag ýodasy bilen baryp bolýar. Soň ol ýoda hem ýapylýar. Şeýdip, olar dört ýüz ýyl ýaşaýarlar we juda köpeliýärler. Soňra bir ýaşulynyň maslahaty bilen dagyň bir gaýasyndaky demir kânini eredip ýagtylyga, daşky dünýä çykýarlar. Dessanyň mazmuny gysgaça şundan ybarat.

Bu dessan hem onuň «Ergenekon» ady barada döwürleýin metbugatda makalalar neşir edildi. Olarda bu eseriň dörän döwri, onuň ähmiýeti, şonuň ýaly-da, eseriň ady bilen baglanyşykly dürli-dürli pikirler aýdyldy.

Dessanda berilýän maglumatlara görä, olar saýlap alan ýerini «Ergenekon» atlandyrýarlar: «Bu ölkäniň adyna Ergenekon diýip at goýdular».¹ Fazlallah Reşideddin bilen Abulgazy Bahadur han «Ergenekon» sözünü «ergenek» we «kän» sözlerinden diýip düşündirýärler. Emma bu sözün «eregen kän» sözünden bolmagy-da mümkin. Sebäbi eserde demir kâniniň eredilişi bilen bagly waka bolup, ol göze dürtülip dur. Taryhy çeşmelerde berilýän maglumatlara görä, oguzlar gadymy döwürlerde demir almak bilen meşgullanypdyr. Olaryň bu ugurdan gazanan şöhraty uly bolupdyr. Oguzlar dünýäde ilkinji bolup magdan eredip, demir alypdyrlar, ondan her hili gurallary dünýäde ilkinjileriň hatarynda ýasap başlapdyrlar. «Ergenekon» dessany türkmeniň gadymýetinden söhbet açýar. Onda tutuş magdan dagynyň eredilip, ýagtylyga, dünýä çykylmagynyň göçme manysy bar.

Türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlaryň III – IV asyrlarda magdan eredip demir alyp, dürli demir önümleri Žujanlara satandyklary barada ylmy çeşmelerde maglumatlar bar.²

«Ergenekon» dessanynda suratlandyrylýan wakalar haýsy döwürlere degişli? Onuň esasynda taryhy durmuş wakalary ýatýarmy?

¹ Atajew K. Oguz dessanlary. // “Beýik Türkmenbaşy nesli” gazet. 2003-nji ýylyň 8-nji noýabry.

² Гумилев Л. Н. Древние тюрки. Москва, “Наука”, 1967, 20, 28 с.

Eserde atlary agzalýan hanlar barada taryhy çeşmelerde maglumatlar barmy? Bu soraglara edebiyat ylmy ilkinji jogaplary berdi. Ýöne olarda eseriň Oguz-orhon ýazgylarynyň döwrüniň wakalarynyň suratlandyrylýandygyny aýtmak bilen çäklenildi. Emma «Ergenekon» dessanynyň esasynda anyk taryhy wakalar ýatýar. Munuň şeýledigini eseriň biziň günlerimize çenli saklanyp galan, gelip ýeten çaklama bölegem belli bir derejede tassyklaýar.

Dessanda wakalaryň bolup geçen zamany barada ýekeje sözlem bar. «Ol zamanlar Gök türkleriň başynda Ilhan han bolup oturdyr» Eýsem Ilhan han kim? Ol haçan ýaşapdyr? Ilhan han barada L. N. Gumilýewiň «Gadymy türkiler» we A. Ýazberdiýewiň «Gündogar metbeçiligi we köne türkmen basma kitaplary» diýen işlerinde maglumatlar bar. Ilhan hanyň hakyky ady Bumyn bolupdyr. Ol taryhy çeşmelerde agzalýan Beýik Türk kaganaty ady bilen meşhurlyk gazanan döwleti esaslandyrandan soň Ilhan han adyny göteripdir.¹ «Bumyn meşhur döwlet işgäri we serkerde, Oguz hanlygyny esaslandyran han. Ol 552-nji ýylda aradan çykypdyr».² Ol Gök türkler, ýagny oguzlar Žujan döwletini ýeňip, özleri uly döwlet gurupdyrlar. Ol döwlet şu wagta çenli ylymda «Beýik Türk Kaganaty» ady bilen tanalypdyr. Emma taryhçy alym A. Ýazberdiýew ol döwleti guranlaryň oguzlardygy üçin ony “Beýik Oguz döwleti” diýip atlandyrmagy teklipe edipdir.

Indi “Ergenekon” dessanyna dolansak, onda ýatlanylýan Ilhan han Bumyn handyr. Bumyn hanyň guran döwleti 745-nji ýylda uýgurlar tarapyndan ýykylýar. Emma dessanda ýesir düşen Gaýy han Ilhan hanyň iň kiçi ogly diýlip berilýär. Gök türkmenleriň döwletiniň synan wagty bolsa ondan has soňdur. Bu bolsa eseriň asyl nusgasyndan birneme üýtgän görnüşinde bize gelip ýetendigini aňladýar. Eserde Ilhan hanyň ogly Kaýanyň (Gaýy hanyň) ýesir düşendigi aýdylýar. Şeýlede, dessanda olaryň Ergenekonda dört yüz ýyllap oturandyklary-da nygtalýar.

L. N. Gumilýewiň berýän maglumatyna görä, Kat II hanyň döwründe Göktürk döwleti adyny alan uly döwlet gowşaýar. Tersine, Hytaý soltanlygy güýçlenýär. Hytaý soltany Kat II hany hytaý

¹ Гумилев Л. Н. Древние турки. Москва, “Наука”, 1967. 28 с.

² Ýazberdiýew A. Görkezilen kitap, 14 s.

daýhanlaryny talamakda we gaýrylarda aýyplaýar. Emma onuň günä-
syny geçýär. Kat Il han 634-nji ýylda aradan çykýar.¹ “Ergenekonda”
çeper keşbi çekilýän Gaýy hanyň Kat Il han bolmagy mümkin. Ol Bu-
myn hanyň – Ilhan hanyň ogludyr we ol atasynyň ady bilen bile ula-
nylypdyr. Sebäbi taryhy we çeper ykbal ýazgylaryň biri beýlekisiniň
üstüni ýetirip, olar juda çalymdaşdyr.

“Ergenekon” dessany ertirki güne bolan ynamy ösdürýän eser-
dir. Eserde Göktürk döwletiniň synyşy hem oguzlaryň Ergenekondan
nyptlyga çykyşy yrandyryjy beýan edilýär. “Beýik Oguz döwleti”
ady bilen Garaşsyzlyk ýyllarymyzda tanadylyp başlan şol döwlet hem
daşyndan ýykylman, eýsem içinden ýykylypdyr. Taryhy maglumatla-
ry görä, Kat Ilhanyň ýegeni Tölös han Beýik Oguz döwletiniň – Gök-
türkmenleriň döwletiniň uly serkerdeleriniň biri bolup, ol daýysyna
bildirmän Hytaý imperatory bilen gepleşigi alyp barýar. Hut Tölös
hanyň günäsi bilen Kat Ilhan uýgur goşunlaryndan ejir çekýär. Ol
şonuň üçin Tölös hany gabap saklamagy buýurýar we taýak bilen
vençdirýär. Ýogsa Tölös han Kat Ilhandan soň tagta çykmalady.
Tölös han gabap saklanmakdan boşap 628-nji ýylyň gysynda, 629-njy
ýylyň baharynda gozgalan turzupdyr.² Görşümüz ýaly, Gadymy Oguz
döwleti içinden opurylypdyr.

Göktürkmen döwleti hun taýpalarynyň dowamaty Bumyn han
tarapyndan 552-nji ýylda binýat edilipdir. 745-nji ýylda garlyk-
lar we uýgurlar tarapyndan ýykylypdyr. Iň gowy döwürleri Bilge
hanyň döwri bolup, ol 683-nji ýylda dünýä inipdir. Kakasy Ilteriş
Gutlug han Göktürkmen döwletini täzedan gurupdyr. Bilge han
13 ýaşynda Göktürkmen döwletiniň beýik hany bolýar. Bilge han
özünüň oguzdygyny mazarüsti daşyna ýazdyryp gidipdir: “Oguz ili
meniň öz ilimdir.” Göktürkmen döwleti, bir tarapdan, içki gapma-
garşylyklar, tagt dawalary, ýene bir tarapdan, daşky güýjüň artmagy
netijesinde, 630-njy ýylda ilki gündogar Göktürkmen hanlygynyň,
soň günbatar Göktürkmen hanlygynyň çökmegi netijesinde dargady.
Halk özüniň taryhynyň ýitmezliliginiň aladasyny edip ýaşaýar. “Erge-
nekon” dessanynda şol döwrüň taryhy wakalary beýanyny tapypdyr.

¹ Gumilýew L. N. Görkezilen kitap, 206 s.

² Gumilýew L. N. Görkezilen kitap, 198 s.

“Ergenekonyň” mazmuny bilen şol döwrüň taryhy wakalarynda belli bir derejede çalymdaşlyk bar.

“Ergenekon” dessany bilen “Görogly” şa dessanymyzyň arasyndaky edebi ýakynlygy görmek bolýar. “Ergenekon” belli bir derejede “Görogly” şadessanynyň içine siňipdir. Bu iki eseriň arasyndaky çeper täsir meselesiniň üsti bilen edebi çeper pikirlenmäniň ösüşinde emele gelen täzelikleriň taryhyň gatynda galman, eýsem, onuň başga eserlere siňyändigine şaýat bolýarsyň. Bu, elbetde, edebi täsinlikdir.

“Görogly” şadessanynda Adybeg soltan ölendenden soňra kyrklar dargap, Jygalybeg beg agtygy Röwşen bilen Üçgümmez dagyna göçýär. Ol şol ýerde Görogly ýigit çykýança ýaşaýar. Görogly Üçgümmez dagynda Gyratly hem ýarag esbaply bolýar. Ondan soň atasynyň ýurduna dolanyp gelip, iline-gününe eýe çykýar. Jygalybeg hiç bir dawa-jenjele goşulman, gelejekki ýurt eýesini terbiýeläp ýetişdirýär. Akylly-başly maslahatlary, terbiýesi bilen Görogly Soltanlyk mertebesine ýeten är ýigit bolup ýetişýär. Şu wakada dag Jygalybege gaçybatalga bolup hyzmat edýär. Eýsem şu waka bilen “Ergenekon” dessanynda ýakynlyk yokmy näme?! Elbetde, bar. “Ergenekonda” hem Gaýy han bilen Dokuz oguz daga çekilýärler. Dört yüz ýyllap şol ýerde ýaşap, köpelip, güýç toplaýarlar. Ondan soň olar ata-baba ýaşan ýerlerine gaýdyp gelýärler.

Umuman, “Ergenekon” dessany taryhy çeper dessandyr. Onda oguz taryhy beýan edilipdir. Wagtyň geçmegi bilen eseriň taryhylygyndan çeper häsiýeti güýçlenipdir. Bu eser oguz taryhyny, oguz döp-dessuryny, ýaşayyş ýörelgelerini öwrenmekde ähmiýetlidir.

SAK-SKIF DESSANLARY

Taryhy çeşmelerde türkmenleriň uzak geçmişde oguz ady bilen tanalandygy habar berilýär. Bu hakynda Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-it türk” sözlüğinde “Türkmenler oguzlardyr” diýlip bellenmegi juda gymmatly maglumat bolup durýar. Oguz taryhy hakynda belli türk alymy Faruk Sümeriň ýörite iş ýazmagy bellärlikli-dir. Mundan başga-da, gaty köp işlerde oguzlar hakynda ýatlanylýar.

Uzak geçmişde türkmenler diňe oguz ady bilen tanalmadyr. Olara saklar, skifter, massagetler, parlar hem diýlipdir. Gadymy hunlar (gunlar) türkmenleriň ata-babalary hasaplanýar. Taryhy çeşmelerde ýatlanylýan aşkuzlaryň oguzlardygy dogrusyndaky maglumatlar ygtybarlydyr.

Hormatly Prezidentimiz türkmenleriň ata-babalary hakynda şeýle belleýär: “Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan iň irki adamzat jemgyýetiniň kemala gelen, sak, massaget, skif, dah, hionit, ahemeni ýaly gadymy taýpalaryň we halkyýetleriň ýaşan ülkesidir. Bu toprak müňýyllyklaryň dowamynda etniki we taryhy bitewüligini saklan hem-de gadymy döwürlerden bäri dünýäniň syýasy, medeni-ruhy we ykdysady ösüşine ummasyz goşant goşup gelýän türkmen halkynyň ata Watanydyr”.¹

L. N. Gumilýewiň “Hunlar” atly işinde Hytaý çeşmelerinde hunlaryň m.ö. 1784-nji ýylda ýatlanylýandygy hakynda maglumat getirilýär. Hytaýlylar gunlara hytaýçalap, “hunlar” diýip ýüzlenipdirler. Hunlaryň Hytaý çeşmelerinde ýatlanylmagyny olaryň goňşy oturdygy bilen düşündirmek bolar. Gadymy hunlaryň Günbatara hem Merkezi Aziýa göç edendigi hakynda çeşmelerde aýdylýar. Olaryň

¹ Türkmen halkynyň kemala gelmegi we dünýä medeniýetiniň ösüş taryhy. Aşgabat, 2011. 6 s.

Orta Aziýada peýda bolmaklaryny ata Watanlaryna dolanmagy diýip düşündirmek bolar. Şol dolanyşyň bir gapdaly Hytaý, beýleki tarapy Kiçi Aziýa bolan uly şadöwletiň içindäki bir nokatdan ikinji nokada süýşme hökmünde düşündirmek mümkin. ✓

M.ö. birinji müňýyllykda Hazar deňziniň kenar ýakasyn-da hem Amyderýanyň boýlarynda skif taýpalary ýaşapdyr. Ol döwürde Amyderýa Hazara guýupdyr. Strobon skifler barada örän gymmatly maglumaty berýär: “Kaspi deňzinden başlap skiflere massagetler, saklar diýilýär, olara, umuman, skifler diýlip at berilýär, skifler diýlip at berilýän bolsa-da, her taýpanyň özüniň aýratyn ady bar.”¹. Skifleriň antropologiýa nukdaýnazardan kelleleri süýri bolupdyr. Bu barada miladydan öň 460 – 377-nji ýyllarda ýaşan Gippokrat şeýle ýazgylary galdyrypdyr: “Şu ýerde süýri kelleliler barada gürrüň bereýin. Kelle süňki boýunça olara meňzeýän başga hiç bir halk ýok. İlkibaşda kelläni süýri kadda getirmek dăp bolupdyr, indi bolsa bu dăp tebigy häsiýete geçipdir, şonuň ýaly-da, olar kimniň kellesi süýri bolsa, ony asyly adam hasaplaýarlar. Olaryň bu dăbi şulardan ybarat: olar çaga dünýä inip, heniz süňkleri ýumşajykka, gatamaga ýetişmedik kelläni elleri bile dogry kadda getirýärler. Çaganyň kellesine sargy ýa-da şoňa meňzeş zat daňyp, ony dik ösmäge mejbur edýärler. Şonuň netijesinde kelläniň adaty formasy ýitip, ol süýrülige östüp başlaýar.”² Iň gyzykly ýeri şu süýri kelleli skifler gönüden-göni biziň ata-babalarymyz bolup durýandygydyr. Belli antropolog alym L. B. Oşanin kyrk ýyldan gowrak geçiren barlaglarynyň netijesinde häzirki Orta Aziýanyň togalak kelleli ilatynyň içinde diňe ýcke-täk bir sany süýri kelleli halkyň bardygyny, olaryň hem türkmenlerdigini ylmy esasda subut etdi. Diýmek, Strobonyň, Gippokratyň hem Oşaniniň pikirlərini çugdamlap, olary yzygiderli seljermek bilen, skif adyna birleşýän ýa-da şol at bilen tanalan taýpalaryň gönüden-göni biziň ata-babalarymyz bolup durýandygyny tassyklamak bolar.

Bize şu ýerde “Çingiz han”, “Batyý han”, “Soňky deňze tarap” atly romanlary bilen meşhurlyk gazanan belli ýazyjy Wasiliý Grigorýewiç

¹ Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk dăbi. Aşgabat, Ylym, 1987, 44 s.

² Bu hakda seret: Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk dăbi. Aşgabat. Ylym, 1987. 45 s.

Ýançewskiniň (W. Ýanyň) 1901 – 1904-nji ýyllarda Aşgabatda ýaşan döwri amerikaly geolog Hettington bilen gaty kyn şertlerde ägirt çöllügi kesip geçip, Pars welaýatynyň merkezine, ondanam pars-owgan serhedine, Bulujystana hem Hindistanyň araçäğine çenli eden syýahaty wagty tapan golýazmasy hakynda durup geç-mek ýerliklidir. Bu golýazma taryhy dokument bolup, ol alymlaryň nazaryndan çetde galyp gelipdir. Bu hakynda W. Ýanyň özem bel-läpdir. Şu ýerde biz ýazyjynyň 1897-nji ýylda Sankt-Peterburg uniwersitetiniň taryh-filologiya fakultetini tamamlandygyny hem onuň köp ýyllaryň dowamynda Aleksandr Makedonskiý hakynda epopeýa ýazmagy ýüregine düwendigini, şol sebäpli Gündogar hem gadymy dilleriň 13-si bilen ýazyjynyň mongol, arap, pars dillerindäki gaty köp edebiýatlary okandygyny, emma onuň bu arzuwynyň amala aşmandygyny, onuň döredijilige bagyş edilen agyr zähmetden doly ömründe Aleksandr Makedonskiý hakynda “Depelerdäki otlar” atly powestini ýazyp ýetişendigini bellemek ýerliklidir. Ol türkmen topragy bilen baglanyşkly hekaýalar toplumyny döredipdir. Şol hekaýalaryň içinde skifler hakynda “Skif düşelgesinden hat” atly hekaýasy gönüden-göni onuň tapan golýazmasy bilen baglanyşyklydyr.

Ol Aleksandr Makedonskiniň esgeri sazanda Aristonigiň hut hökümdaryň özüne ýazan haty eken. Hatyň çýesi Bibigunduz ony Aleksandr Makedonskiniň özlerinc Aziýanyň ähli ýerlerinde çarwaçylyk etmäge ygtyýar beren permany hökmünde tumaryň içinde saklap gelipdir. Ýazyjy ýunan dilinde bir metr çemesi uzynlykdaky insizje papirusa ýazylan dokumenti uzak gijäniň dowamynda üns bilen göçürüp alýar. Soňra ony Sankt-Peterburg uniwersitetinde gadymy ýunan dilinden hem gadymy golýazmalar baradaky ylym – paleografiýadan sapak berýän professor B. K. Ýeriştedte okadyp terjime etdirýär.

Haty Aleksandr Makedonskiniň skiflere ýesir düşen esgeri Aristonik atly biri ýazypdyr. Onuň asly gadymy Gresiyanyň Beotiýa welaýatyndan bolupdyr. B. K. Ýeriştedt taryhçy Arrianyň Aleksandryň ýörişleri hakyndaky kitabynda Zariaspanyň (häzirki Türkmenabat şäheriniň) ýanynda skif-massagetler tarapyndan öldürilen haýsydyr bir sazanda Aristonigiň adynyň agzalýandygyny W. Ýana aýdypdyr.

Bu hat eýesine gowuşmandyr, ýöne onda skifleriň gaýduwsyzlygy, gözsüz batyr halk bolandyklary, olaryň ylym-bilime sarpa goýandyklary hakynda gymmatly maglumatlar beýanyny tapypdyr. Ýazyjy W. Ýanyň ol haty, elbetde, çeperleşdiren bolmagy gaty mümkindir. Onda şeýle diýilýär: „Filippiň ogly, Aziýanyň hökümdary, Ammon hudaýyň nesli, parsalary, baktriýalary, sogdulary,¹ parapamasadlary,² başga-da diňe saňa hem gudraty güýçli Zewse mälum bolan taýpalardyr halklaryň münlerçesini özüňe tabyn eden Aleksandra wepaly söweşdeş ýoldaşyň Biotiýanyň Kopaý batgalygynyň golaýynda ýerleşýän Akrafiýa şäherinde doglan, Kalimahyň ogly sazanda Aris-tonik uzak ömür, täze ýeňişler arzuw edýär. Seniň Oks³ derýasyna tarap ýörişinde menem beýleki ýoldaşlarym bilen birlikde ýel berip çişirilen geçi derisine münüp, derýanyň beýleki kenaryna geçdim hem-de söweşe gatnaşdym. Meni şonda skif-massagetleriň peýkamy ýaralap, atdan agdardy. Atyň yzynda süýrenip barşyma daşdan-daşa urlup, ahyry özümden gidipdirin. Birhaýukdan ýiti agyra gözümi açsam, olaryň tebibî üstüme abanyp dur. Elinde-de meniň bedenimden sogrulan peýkam. Ol maňa: “Seniň näme başaryň zadyň bar? Ädik tikmek, gylyç ýasamak, ybadathana salmak ýaly hünärlerden başyň çykýan bolsa-ha, bagtyň geldigi. Bolmasa-da öldürerler“ diýdi. Onuň bu sözleri meni synamak üçin aýdanyny bada-bat aňdym. Sebäbi skiflerem ylym-bilime sarpa goýýan halk. Skifler özlerine has zerur ýesirleri hemişelik saklamak üçin olaryň söbük damaryny kesýän ekenler. Olaryň bu mekirliginden men bihabardym. Şeýle-de bolsa „Guslýa atly saz guralyny çalyp, keramatly tanslary edip bilýäriň“ diýdim. Skif muny ýaşulularyna ýetirdi. Olar meni öz ýanlarynda gul edip galdyrdylar-da, beýlekilerimizi seniň ýesir alan skifleriň bilen çalyşmak üçin Oks derýasyna tarap sürdüler. Nähilem bolsa olar meýlis edende tans ederim ýaly meniň söbük damarymy kesmediler.

Bu ýerde bendilikde ýörenime üç ýyl geçdi. Haty Pifon atly ýoldaşymdan iberýäriň. Onuň on iki synasy sagat. Skifleriň dilinem

¹ Baktriýalyklar hem sogdular – häzirki Özbekistanyň hem Täjigistanyň çäklerinde ýaşan halklar.

² Parapamasadlar – häzirki Owganystanyň çäklerinde ýaşan halklar.

³ Oks – Amyderýa.

oňat bilýär. Özem olaryň amazonka taýpasyndan bolan gyza öýlendi. Ol taýpanyň gyzlary hiç wagt äre çykmaýar. Dostumyň aýaly bu däbi bozany üçin, olary hökman terk edäýmeli. Şol sebäplem olar derýadan atly ýüzüp geçip, seniň – dünýäde deňi-taýy bolmadyk, indem bolmajak beýik serkerdäniň, Zewsiň ýeňilmez oglunyň ýanyna bar-magy niýet edinýärler.

Sen öz şan-şöhratyň hem eziz watanymyzyň hatyrasy üçin ýaralanan esgerleriňe hemişe penakär bolupdyň. Eger Pifon sag-aman seniň ýanyňa aşyp, haýyşymy ýetirse, oňa biparh garamazlygyňy to-wakga edýärin. Sen hemişekäň ýaly, watanyňa dolanmak islän ýaly esgerleriňe berýän iki talantyňy¹ men biçärä-de eçil. Pul Zariaspanyň golaýyndaky Oks derýasynyň kenaryna geler ýaly ýagdaý döretse, ge-tiren adam bu ýerdäki dellalaryň üsti bilen hojaýynym skif Budaken-den meni satyn alyp biler. Ana şondan soň men ýene-de seniň saýaňda söweşe gidip bilerin. Seni, seniň ýörişleriňi hem edermenlikleriňi wasp edýän gimnleri aýdaryn.

Skifleriň meni meýletin goýbermejeklerine gözüm ýetik. Zora çydaman, olaryň çagalaryna grekçe okamagy, ýazmagy öwredýärin. Öz söweş aýdymlarymyzdyr guslýa çalmagy öwretmegem bularyň daşyndan. Meni diňe üzüm agaçlarydyr zeýtun jeňňeligi bilen örtü-len Beotiýa jülgesini, mähriban Gelikon gerşini ýene-de görerin diýen umydym ýaşadýar.

Meni ýesir alan skif-massagetler diýseň batyr, özlerem azatlygy hem aty ähli zatdan beter söýýärler. Olar ýeňilmez pars şasy Kiri öldürip, dirikä şeýle ganojak bolan bu hökümdaryň kellesini „Içip gerk-gäbe doýsun“ diýip, gandan doldurylan halta salypdyrlar. Skifleriň batyrlykda ýakasyny tanadan baştutanlardan biri Budaken meniň bilen dostlaşyp, ýanyna myhman gelende guslýa çalyp bermegimi haýyş etdi. Ol meniň üçin söweş meýdanynda ýesir alan skife baş baýtal töledi.

Skiflere seniň ýörişleriň, has beterem, Granikanyň² etegindäki

¹ Talant – Gadymy Gresiyada puluň ady.

² Granika derýasynyň ýanynda Aleksandr öz güýjünden birnäçe esse köp pars goşunlaryny derbi-dagyn edip, ilkinji ajaýyp ýeňşini gazanypdyr.

ýeňşiň hem ganatly esgerleriň kömegi bilen dagdaky Arimaza¹ galasyny alşyň hakyndaky aýdymlarym hoş ýakýar.

Skifler hemişe, hatda nobatdaky çozuş, uruş ýa-da ýaraşyk baglaşmak hakyndaky maslahatlarda-da içýärler. Süýt-den edilen, ýöne içeniňde başyňy aýlaýan içgini olar altyn gaba guýup, soňam biri-birine geçirýärler. Elden-ele geçýän gap boşaberse, saky üstüni doldurýar. Meýden doly gaby bir demde başyňa çekip, akylyňy ýitirmän oturmak aýratyn edermenlik hasaplanýar.

Haçan-da meýiň humary kellelerine uransoň, skifler güwläp ýanýan alawyň töwereginden wagşyýana seslerine bat berip aýdym aýdýarlar. Uzyn ýapraga meňzeş iki ýüzli hanjarlaryny batly galgadyp towsuşýarlar, güýç synanyşýarlar, duran atlara syçrap münýärler-de, ýoly-ýodany saýgarman, ümdüzinc çapdyryp gidýärler. Şeýle ýagdaý-da skiflerde ýesirleriň ählisini kerçäýsem diýen isleg döreýär. Emma maňa batyrynyp bilýän ýok. Sebäbi hojaýynym Budaken daşymy penalap dur. Ol käte „Görýäňizmi, greklerde urşuň hudaýy hasaplanýan Areý bilen deň Aleksandryň söýgüli artisti maňa saz çalyp berýär“ diýen terzde beýleki skiflere tekepbirlik bilen gözünü aýlaýar.

Skiflerde ýene-de bir dāp bar: Eger han-beglerden biri ölse, onuň aýallary-da amanadyny tabşyrmaly. Olaryň ählisini mākām edip çatýarlar-da, üýşmek odunyň üstünde ýatyryp, ot ýakýarlar. Şol wagt aýallar aýdym aýdýarlar. Olaryň haýsy otda diri ýanmakdan gorksa, damagyny çalmaklaryny haýyş edýär. Bu haýyşy ölen bendäniň dostlary hōwes bilen ýerine ýetirýär. Soňra merhumyň söýgüli atyny-da öldürýärler. Olaryň ynanyşlaryna görä, ölen bende ol dünýäde-de gijelerine ata münüp, skifleriň duşmanlary bilen söweş edýärmiş. Bularyň daşyndan ol ýerde-de hyzmat eder ýaly wepaly gullaryňam birnäçesiniň başyna ýetilýär.

Budakene meniň çalyan sazlarym diýseň ýaraýar. Ol käte

¹ Arimaza - häzirki Täjigistandaky Baýsundag jülgesi. Taryhçy Arrian bu ýerdäki galanyň nähili mekirlilik bilen alnyşy hakynda şeýle habar berýär: Aleksandryň goşunlary ägirt uly kynçylyga döz gelip, baryp bolmajak galanyň üstüne abanyp duran gaýanyň depesine çykypdyrlar-da, ýapynjalaryny galgadyp başlapdyrlar. Galadaky yrmçy ilat olary ganatly urşujylardyr öýdüp, Aleksandra söweşiş tabyn bolupdyrlar.

ölensoňam meni küýsejegini ýañzydýar welin, birhili gorkuberyän. Onuň jany sag, ömri uzak bolsun diýip hudaýa nalyş edýän. ✓

Penakärim Beýik Aleksandr, belki, ol ölmänkä meni satyn alarsyň ýa-da özüňdäki bir topar müsürlü sazandalaryň biri bilen çalşyrsyň diýip tama edýärin. Tapdan düşen garry halymda-da bolsam öz mähriban Beotiýamda agtyk-çowluklaryma seniň deňsiz-taýsyz edermenligiňi, beýikligiňi, esgerleriň üçin edýän aladaňy yhlas bilen wasp edip bersem, göwnümde arman galmaz... “.

Hatdan hem görnüşi ýaly, skifler hakykatdanam, batyr, edermen hem gaýduwsyz halk bolupdyr. Olarda ylym-bilime aýratyn sarpa goýlupdyr. Skifleriň bedew atyň gadyryny bilendikleri-de bellärlikli-dir. Taryha ser salanymyzda dürli işlerde türkmenleriň edermenligine, birsözlüdigine, zenana goýýan hormatyna, şonuň ýaly-da, zenan gahrymançylygyna gaty ýokary baha berilýär. Şeýle ýokary baha skifler barasynda hem aýdylypdyr.

Ylmy jemgyýetçilikde oguzlaryň skif taýpalary bilen gatyşyp türkmen halkynyň etnogenezi emele getirendigi hakynda aýdylýar. Emma eger şeýle bolsa, olaryň goşulyşmazyndan öňki döwürde-de şol bir meňzeş tarypynyň edilmegi ýöne ýerden dälidir. Şonuň üçin sak-massaget taýpalary bilen gadymy oguzlar şol bir urug, halk bolmaly. Ýöne olar dürli-dürli atlandyrylypdyr diýmek dogry bolar. Gadymy döwürlerde türkmenleriň ata-babalarynyň Gündogara tarap giden-digi, hatda olaryň bir taýpasynyň Amerika yklymyna aralaşandygy hakynda maglumatlar bar. Amerikan indeýleriniň sözlük düzümindäki käbir sözleriň türkmen dilinde ulanylmagy gelejekde öwrenilme-li meseledir. V – VI asyrlarynda Göktürkmen döwletiniň döremegi we olaryň ägirt giň territoriýany eýeländigini barada taryh ylymynda anyk maglumatlar bar. Olaryň gadymy watanlaryna gaýdyp gelmeklerini oguzlaryň Orta Aziýa aralaşmagy hökmünde düşündirmek nädogrudyr. Munuň şeýledigini şol bir durmuş adatlarynyň oguz-orhon ýazgylarynda we Orta Aziýadan tapylan dürli tapyndylar, otparaçylyk bilen baglanyşykly ynançlar, mifler hakyndaky düşüňjeler tassyklaýar. Baryp VI asyrdaky „Oguznamanyň“ ortapars diline, VIII asyrdaky hem arap diline geçirilmegi we hut şol döwürde hem Göktürkmen döwletiniň Mongoliýanyň çäginde döredilip, Ötükeniň mer-

kez edilmegi oguzlaryň ösen iki sebit medeniýetini aňladýar. Türkmenler taryhda dürli hili atlandyrylypdyr diýip öňde hem belläpdik. Türkmeniň hunlar (gunlar), skifler, (sak-massaget), oguzlar diýlip atlandyrylan döwürleri bolupdyr. Şunda biziň ata-babalarymyzy hytaýlaryň hun, grekleriň skif, ahamenilerdir sasanlylaryň sak-massaget, par diýip atlandyrandygyny bellemek derwaýysdyr. Munuň özi gadymy oguzlaryň batyr, urşujy, söweşjeň halk hökmünde goňşularynyň ünsüni özüne çekip gelendigini aňladýar. Hut şoňa görä olar öz taryhlarynda oňa orun beripdirler. Diýmek, bu halkyň öz döwri üçin ösen medeniýetiniň, edebiýatynyň, mifologiýasynyň bolandygyndan habar berýär. Hut şoňa görä, grekler (rumlular) hem araplar Orta Aziýany basyp alanlarynda ösen medeniýet bilen ýüzbe-ýüz boldular. Şol sebäpli gadymy edebi nusgalar bilen grekleriň antik edebiýatynyň arasynda ýakyn baglanyşygy görmek bolýar. Mysal üçin, “Gorkut ata” şadessanynyň “Besediň Depegözi öldürdigi boýy” bilen Gomeriň “Odiseýiniň” arasynda edebi täsiri görýäris. Depegözüň keşbini Gomer öz eserinde özboluşly janlandyrypdyr. Taryhda bolsa Aleksandr Makedonskiniň Orta Aziýany talap, onuň maddy hem ruhy gymmatlyklaryny öz watanyna ugradyp durupdyr. Bu hakynda taryhy işlerde anyk maglumatlar berilýär.

Belleýşimiz ýaly, skifleriň häzirki türkmenleriň ata-babalarydygy hakynda ýöriteleýin işlerde nygtalypdyr. Şonuň ýaly hunlaryň (gunlaryň) türkmenleriň ata-babalarydygy hem ylymda subut edilen hakykatdyr. Aşkuzlaryň (işkuzlaryň) – skifleriň Araks derýasynyň – Amyderýanyň boýunda ýerleşen mannylar bilen birleşip m.ö.VII asyrdan Assiriýanyň üstüne çozupdyrlar. Şu ýerde bir zady has anyklaşdyrmak isleýäris. Öňde biz türkmenleriň ata-babalarynyň dür-lüçe atlandyrylandygyny aýdypdyk. Eýsem şu atlandyryma nähili bolup geçipdir? Türkmen nusgawy şahyrlary Nurmuhammet Andalyp, Şeýdaýy, Şakandy, türkışynas alym Mahmyt Kaşgarly türkmenleriň gadymyýetde oguz ady bilen tanalandygyny aýdýarlar. Andalybyň oguz hatyna ýazan matam-mersiýesinde hem oguz hatynyň “ýaşynyň üç müňden aşyp, törtge münendigi” nygtalyp, bu ýerde hem türkmen oguz ady bilen getirilýär. Oguz-orhon ýazgylarynda hem oguz ady işledilipdir. Şuňa esaslanyp, biz türkmenleriň oguz adyny esas edip

alsak, onda olara Hytaý çeşmelerinde hunlar, grek çeşmelerinde skifler diýlendigini hasaba almalydyrys. Hunlaryň miladydan öňki birinji müňýyllykda häzirki Orta Aziýa sebitine aralaşmaklary bilen, olar umumy skif ady bilen tanalyp ugrapdyr. Olara hytaýlylar hunlar diýipdirler. Günbatar alymlarynyň gunlar, aşkuzlar, işkuzlar, guzlar, parlar, parfiýanlar diýip tanaýan halklary türkmenleriň ata-babalarydyr. Mesele garlyklar hem eftalylar barasynda hem şeýledir. Häzirki abdallaryň aňrsynyň gunlara, onda-da ak gunlara direýändigini nygtamak isleýäris. Emma abdallar türki we türki däl halklaryň köpüsiniň etnogenezinde otyr. Ýöne olaryň aňrsynyň türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlara – ak gunlara direýändigini tekrarlap aýdasymyz gelýär. Oguz hanyň Gün han atly ogly bolup, gunlar onuň neslidir. Şeýle mysal diňe bir abdallar bilen çäklenmeýär.

Miladydan öňki birinji müňýyllykda we miladynyň başlarynda häzirki Türkmenistanyň çäklerinde umumy skif adyna eýe bolan sak hem massaget taýpalary ýaşapdyrlar. Olar erkin halk bolupdyr. Saklanyň galan edebi nusgalar olaryň ösen edebiýatynyň bolandygyndan habar berýär. Taryhy işlerde olaryň çarwa halkdygy aýdylýar. Emma Türkmenistanyň çägendäki irki hem hut şol döwre degişli taryhy ýadygärlikler olaryň şäher medeniýetiniň bolandygyny görkezýär. Parfiýa, Marguş, Baktriýa ýaly döwletlerde hem ata-babalarymyz ýaşapdyrlar.

Gadymy döwürden saklanyň galan “Tumarly”, “Syrak”, “Zarina we Strangiýa”, “Zareriň ýadygärligi”, “Zariadr we Odatida”, “Hurma agajy we geçi”, “Dondamisiň we Amizagynyň dostlugy” kimin eserler skifleriň: saklaryň hem massagetleriň durmuşyndan söhbet açýar. Mundan başga-da, parfiýan poemalary ady bilen tanadylyan bir giden eserler öwrenilmäge we ylmy-okuw dolanyşygyna girizilmäge degişlidir.

“Tumarly” şadessany. Bu dessan biziň günlerimize bir bölek kyssa görnüşinde gelip ýetipdir. Ol hakynda ilkinji maglumat Geradotyň (m. ö. 484 – 425 ý.) meşhur “Taryh” atly kitabynda berilýär. Bu kyssa başga dilleriň täsirinde bolup, “Tomaris” diýlip atlandyrylypdyr. Garaşsyzlyk ýyllary içinde ol öz asyl nusgasyna laýyk türkmen ruhunda “Tumarly” diýlip atlandyrylýar.

Onuň mazmuny bilen tanşanyňda edebiýatmyzyň oguz eýýamyndaky aýratynlyklary barada pikir ýöretmäge mümkinçilik döreýär. Onuň mazmuny şu aşakdaky ýaly berlipdir.

Tumarly – biziň ata-babalarymyz bolan, taryhy işlerde massa-
get diýlip atlandyrylýan ilin gaýduwsyz, batyr baştutany hem para-
satly hökümdar aýal. Tumarlydan öň bu ülkede onuň äri hökümdar
eken. Soň dul aýal Tumarly öz iliniň parahatçylygyny goraýar. Emma
ahameni patyşasy bet pygly sebäpli, ilin parahat durmuşy, asudalygy,
azatlygy howp astyna düşýär. Sebäbi Kuros Tumarla öýlenip, massa-
get halkyny özüne tabyn etmek isleýär. Onuň bu bet pyglynı payhasly
hökümdar Tumarly aňýar we onuň teklibini ret edýär.

Kuros özüniň pälinden gaýtmaýar. Ol uruş arkaly öz maksady-
na ýetmegi ýüregine düwýär. Tumarly urşuň öňünü almak üçin jan
edýär. Emma ol başa barmaýar. Kuros agyr goşun bilen massagetleriň
ýaşaýan ýeri bolan Araks – Amyderýanyň boýuna gelýär hem derýa-
dan geçmek üçin goşunlaryna köpri gurmaýy buýurýar. Tumarly
Kurosa pälinden gaýtmany, öz ýurduna dolanmany maslahat be-
rip şeýle diýýär: “Midiýanyň şasy! Öz pälinde gaýt! Bu köpriniň
saňa peýda getirjegini - getirmejegini sen öňünden bilip bilmersiň.
Bu işiňi goý-da, öz ýurduňdaky häkimligiňi ýörediber. Biziň üstü-
mizden hökümdarlygyňy ýörederin diýip pikirem edip oturma. Ýöne
sen, elbetde, bu maslahata gulak asman, öz göwnüňe gelenini etmekçi
bolýansyň. Eger-de çynyň bilen massagetleriň üstüne çozuş etmek is-
leýän bolsaň, onda derýanyň üstünden köpri gurmak işiňi togtat. Biziň
ýurdumyza tarap arkaýyn geçiber, biz derýadan üç günlük aralykdaky
daşlyga yza çekileris. Eger-de sen bizi öz ýurduňa tarap goýberme-
gi oňaly görýän bolsaň, ony-da edip bileris.” Emma Kuros Tumarla
gulak asmaýar. Netijede, söweş başlanýar. Geradotyň maglumatyna
görä, ahemeni patyşasy Kuros ilkinji üstünlik gazanypdyr.

Kuros ilkinji hile gurýar. Ol Tumarlynyň oglunyň garama-
gyndaky goşunyň geljek ugrunda ýarawsyz az sanly esgerlerini hem
kän mukdarda iýip içirýän ýaly azyk, şerap hem bişirýän naharlary
goýup yza çekilýär. Massagetler Kurosyň aldawyna düşýärler. Olar
gazanan ýeňşini baýram edýärler. Tagamly naharlardan iýip, şerap
içip meý-mest bolup uklad galýarlar. Kuros bolsa esasy goşun bilen

süsňäp gelip, olary ýesir alýar. Şeýdip, Tumarlynyň ogly Sparganis Kurosa bendi düşýär.

Kurosyň bu namartçylygyna Tumarlynyň gahary gelýär. “Zenan patyşa Tumar öz goşunlarynyň hem öz oglunyň başyna düşen agyr kysmaty eşidip, şeýle sözleri bilen Kurosa habar ýollapdyr:

“Ganhor Kuruş!¹ Sen özüňiň bu gazananja üstünligiňe baýrynma! Üzüm çybygynyň hasyly bilen siz pähim-paýhasdan mahrum bolarsyňyz. Haçan-da şerap kellä uranda, siz serhoş bolan parslar, geliksiz paýyş sözleri ýaňrap başlaýarsyňyz. Ine, şunlukda hakyky dogruçyllyk hem mert söweş bilen däl-de, şeýle zäheriň hem mekirligiň güýji bilen meniň oglumy ele salypsyňyz. Indi bolsa meniň döwletli maslahatyma gulak as: oglumy gaýdyp ber hem-de gowulyk, sag-salamatlyk bilen biziň topragymyzdan git. Massaget goşunlarynyň üçünji toparyny bihaýalyk bilen gyranyň hem saňa ýeterlik. Eger-de sen şeýle etmeseň, massagetleriň beýik Taňrysynyň – Günüň adyndan ant içýäriň, hernäçe doýmaz-dolmaz hem bolsaň, men seni gandan doýraryň”. Ýöne Kuros muňa gulak asmaýar. Uly uruş bolýar. Massagetlere Tumarly ýolbaşçylyk edýär. Kurosyň goşunlary ýeňilýär. Onuň özi öldürilýär. Tumarly Kurosyň başyny kesip, gandan doly meşige salýar hem oňa: “Eý, namart, söweşde men seni ýeňdim, mekirlilik bilen oglumdan aýra saldyň, agyr hasrata goýduň. Sen ömürboýy gandan doýmadyň, men öz andymy amal etdim, seni gana gark etdim”.²

Bu eser türkmen halkynyň taryhyny, oguz zenanlarynyň gahrymançylygyny, parahatçylygy söýüji, ýöne oguzlaryň watana howp abananda batyrlyk bilen ýurduny gorap, merdanalyk görkezmäge ukyply bolandygyny öwrenmekde juda äلميýetlidir.

Watana howp abananda zenanlaryň erkekler bilen bir hatarda durup söweşmeg-ä beýlede dursun, türkmen zenanlary söweş ýolbaşçylyk etmegi hem başarypdyrlar. Muňa Tumarlynyň çeper keşbi mysaldyr.

Türkmen ata-baba hilegärliги halamandyr. Ol söweş guran-

¹ “Kuros” Kuruş, Kurowuş görnüşinde hem atlandyrylypdyr.

² Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. Москва, 1956. 130 – 132 s.

da namartlyk etmändir. Arassa, mert söweşipdir. Muny “Tumarly” şadessanynyň esasynda ýatýan taryhy waka tassyklaýar.

Bu eseriň esasynda m.ö. VI asyrdan bolan uly söweş ýatýar. Ahameni patyşasy Kuros goňşy ýurtlary talamaklyga baş urup, zalymlykda ýakasyny tanadýar. Ol Orta Aziýa ölkelerine basybalyjylykly ýörişler gurap halky talaýar. Onuň massagetleriň üstüne hüjümi nobatdaky talaňçylykly çözüşdy. Merdana massagetler aýaga galýar. Hökümdar zenan Tumarly merdanalyk bilen ata atlanýar. Söweşmäge ýer saýlaýar. Ol Kurosa Araks derýasyndan (Amyderýa) arkaýyn geçmäge mümkinçilik berýär. Diňe şondan soň uruş başlanýar. Kuros masgara bolup ýenilýär.

“Tumarly” kyssasy ozal doly bitewi eser bolupdyr. Has takygy, oguz şadessanlarynyň hatarynda durmaga mynasyp eser. Emma ondan biziň günlerimize kiçijik kyssa gelip ýetipdir. Tumarlynyň merdana keşbi edebiýatda janlandyrylypdyr. Oguz edebiýaty oňa bagyşlap adybir şadessany döredipdir.

Gadymy döwürlerden başlap türkmen durmuşynda zenan mertebesi hormatlanypdyr. Hakykatdan-da, türkmen durmuşynda zenan öýüň hudaýydyr, namysydyr, guwanjydyr. Türkmen zenanlary özleriniň gaýduwsyzdyklary, wepalydyklary, elleriniň çeperdikleri, akyl-paýhaslydyklary hem owardandyklary bilen dünýä bellidir. Türkmeniň taýsyz halysy türkmen zenanynyň gudratyndan kemal tapandyr. Taryhda oguz zamanyndan başlap türkmen zenanlary zerur halatynda ýurdy dolandyrypdyrlar. Oňa mysal edip patyşa zenanlary Tumarlyny, Zarinany, XIII asyrdan Hindistanda Deli türkmenleriniň soltanlygynyň patyşasy Raziýa hanymy, XVI asyrdan Müsürdäki Memlük türkmenleriniň döwletinde Şajar at Düri, XIX asyrdan Maryda hanlyk eden Güljemal hany görkezmek bolar. Türkmenler zenan mertebesini belentde saklapdyr. Çeper edebiýat olaryň keşplerini janlandyryp, atlaryny dabara edipdir. Patyşa zenanlar Tumarly, Zarina hakynda oguz eýýamynda adybir eserler döredilipdir. “Gorkut atadaky” Burla hatyn, Banu Çeçek, “Görogludaky” Agaýunus, Harmandäli ýaly edebi keşpler türkmeniň merdi-merdanalyk görkezip bilýän zenanynyň çeper edebiýatyndaky simwolydyr.

Meý-şerap toý gününde türkmen saçagynda ozaldan bar bolarly.

Muny gadymy dessanlarymyz tassyklaýar. Ýöne gyzykly ýeri adama ondan ägä bolmak, özüni meýe aldyrmazlyk sargalýar. Tumarlynyň ogly Sparganis meý içip, duşmana ýesir düşýär. Şeýle ahwala “Gorkut ata”, “Görogly” şadessanlarynda duşup bolýar. Görogly Öwez ogluna “Zynhar, Öwez oglum, şerap içmegil” diýip sargaýar.

“Tumarly” şadessany türkmen edebiýatynyň taryhynda türkmeniň ruhubelent dünýäsiniň edebi çeperçilik köklerini özünde jemleýändigini, türkmeniň zenana bolan garaýşynyň näderejede beýikdigini subutlandyryandygy, türkmen üçin Watanyň ata-baba mukaddes saýylandygy we ony goramagyň beýik parzdygyny düşündirýändigini sebäpli ähmiýetlidir.

“Syra” – gahrymançylyk dessany. Oguz gahrymançylykly eserleriniň ýene biri “Syra” dessanydyr. Bu eser hakynda II asyryda ýaşap geçen taryhçy hem ýazyjy Polieniň işlerinde habar berilýär.

“Syra” eseriň wakasynyň esasynda m.ö. 517-nji ýylyň söweşi ýatýar. Çeşmelerde bu söweş saklar bilen ahemeni patyşasy Dariý I arasynda bolýar. Dariý I m.ö. 521 – 485-nji ýyllar aralygynda ýaşan ahemeni patyşasydyr. Şu ýerde eseriň mazmuny bilen baglanyşykly üns bermeli ýene bir ýagdaýy aýtman geçmek mümkin däl. Beýleki çeşmelerde bolşy ýaly, I. S. Braginskiý hem “Syra” eseriniň wakasyny saklaryň Dariý I garşy gozgalaňy diýip düşündirýär.¹ Emma eseriň mazmuny munuň tersinedir. Syragyň gahrymançylygy gozgalaňdaky gaýduwsyzlyk däl. Ol batyrlyk parahat oturan saklary talamaga, boýun egdirmäge gelen duşmana garşy göreşde döräpdir. Bu ikisiniň ýer bilen gök ýaly tapawudy bardyr. Waka şeýle bolýar:

Dariý I parahat oturan halkyň üstüne agyr goşun çekip gelýär. Serkerdeler goranmagyň maslahatyny edýärler. Padyman çopan Syrak ýüz-gözünü persala edip, gulak-burny kesilen halda Dariniň önünden çykýar. Ol özüniň serkerdelerinden närazydygyny, sak serkerdeleriniň özüni erbet gynandygyny Dariý I aýdyp ynama girýär we ýolbelet bolup 50 müň goşunyň önüne düşüp gaýdýar. Ol ýedi gije-gündizläp duşman goşunlaryny Garagumuň jümmüşine getirýär. Ugurtapyjylyk bilen duşmanyň öz-özüni ýoklamagyny gazanýar. “Hany sak? Saklary tap!” diýip hemle urýan Dariý I Syrak mertlik bilen ölümüne

¹ Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. Москва. 1956.

boýun alyp, şeýle jogap berýär: “Men ýeňdim, ýalňyz bir özüm bütin bir goşuny ýeňdim, mähriban taýpam saklaryň we ene topragymyň başyna düşen belany ýok edip, Dariniň leşgerini heläkçilige alyp geldim, dört tarapyň haýsysyna gitseňiz hem ýedi günlük ýol, islän tarapyňyza gidiberiň. Barybir, ähliňizi açlyk, suwsuzlyk alar. Meniň ganyň şu ýere dökülmeli”.¹ Dariniň goşun başlygy Panosbat Syragyň kellesini kesýär. Syrak Watany goramagyň nusgasyna öwrülip gurban bolýar.

Dariý I Gün hudaýy Apollondan ýagys soraýar. Ýagys ýagýar. Dariý I Garagumuň epgek yssysyndan zordan ölümiň öýünde az sanly goşuny bilen halas bolýar.

Oguz edebiýaty, onuň gahrymançylykly eserleri watana howp abananda bir jan, bir ten bolup hemmäniň ýurdy goramak üçin aýaga galandyklaryny beýan edýär. Watan onuň ähli raýatlary, perzentleri üçin deň derejede mukaddes hasaplanypdyr. Bu ýerde hiç bir bölünişik bolmandyr. Han bol, beg bol, çopan bol, daýhan bol, parhy ýok, bary deň derejede söweşipdir. Çünki Watan mukaddesdir. Onuň goragy, azatlygy, erkinligi ugrundaky söweş hem mukaddes hasaplanýar. Şonuň üçinem biziň ata-babalarymyz durmuşdaky eýeleýän ornuna seretmezden, baýy-garyby, aýaly-erkegi deň derejede Watan üçin, gerek bolsa, janyny gurban edipdirler. Gadymy oguz ilinde, çopan ýigidi Syragyň gahrymançylygy muňa mysaldyr. Oguz eýýamyndan bäri dowam edip gelýän bu däp, her bir döwürde öz belentligine galypdyr. Gorkut atanyň kitaby arkaly Syragyň gahrymançylygynyň dowam etdirilendigini görýäris.

“Kitaby dädem Gorkudyň” “Salyr Gazanyň öýüniň ýagma-landygy boýunda” hem bu ýagdaýy görmek bolýar. Salar Gazanyň çopany duşman bilen aldym-berdimli söweşe girip, duşmanyň merkinini berýär. Haçan-da, Salar Gazan dolanyp gelende, çopany galdyryp söweşe özi gitmekçi bolýar. Çopan muny ýokuş görýär. Her edip, hesip edip söweşe çykýar. Munuň özi baryp ýatan watançylykdyr.

Syragyň gahrymançylygy her bir türkmen ýigidine nusga bolmalydyr. Türkmen ýigidi Watana gezek gelende janyny orta goýmalydyr.

¹ *Hydyrow Ý., Ylyasow Ö.* Gadymy türkmen edebiýaty. Çärjew, 1982, 30 s.; Древние авторы Средней Азии. Ташкент. 1940. 35 s.

Edebiýatyň baş wezipesi okyjysyna ruhy gymmatlyklaryň nämelerden durýandygyny öwretmekdir. Ol hak bilen nähakyň, haýyr bilen şeriň, çyn bilen ýalanyň, mert bilen namardyň, ýagşy bilen ýamanyň, dost bile duşmanyň, garaz, ak bilen garanyň arasynda parh goýup berýär. Olary tanamagy öwredýär. Oguz edebiýatynyň esasy maksady oguz ruhuny terbiýelemek bolupdyr. Oguz ruhunyň öňe süren ýörelgesi watanperwerlik, gahrymançylyk, mertlik, dostluk, zähmetsöýerlik we wepalylyk ýaly häsiýetler bolup, ol oguz dünýäsine öwrülipdir. Bu pikiri oguz döwletinde döräp, biziň döwrümize gelip ýeten kyssalar, rowäatlar, edebi parçalar we soňraky dörän eserlerimize siňen oguz ruhy tassyklaýar.

“Syra” eseri Watany söýmegiň ajaýyp nusgasydyr. Syragyň gahrymançylygy, gaýduwsyzlygy her bir türkmen ýigidinde bolmalydyr. Gerek bolsa Watan üçin janyňy orta goýmalydyr. Bu eseriň terbiýeçilik ähmiýeti uludyr.

Bu eser mundan 2500 ýyl öň bolup geçen hakyky söweş waka-synyň esasynda döredilipdir. Emma Syragyň görkezen gahrymançylygy adamlaryň aňynda ýaşap ýör. Garaşsyzlyk ýyllary içinde Syragyň gahrymançylygy hakynda edebi hem drama eserleri döredildi.

“Dondamis bilen Amizagyň dostlugu” kyssasy. M.ö. VI asyrdan ýaşap geçen satiraçy Z. Lukian “Toksaris ýa-da dostluk” atly eserinde gadymy sak aýtgyalaryny, rowäatdyr hekaýalaryny getiripdir. Ol oguzlaryň arasynda “Dosta dönüklük etmekden uly masgaraçylyk ýok” diýen jümläniň ýörgünli nakyl kimin ulanylandygyny, oňa aýratyn üns berlendigini ýazypdyr.¹ Bu söz biziň günlerimizde-de ýörgünlidir. Has takygy, ol jümle oguz pendisi bolup galypdyr.

Belli gündogarşynas alym I. S. Braginskiý dostluk bilen baglanyşykly skif rowäatlarynyň biziň günlerimize çenli saklanyp galandygyny ýörite belleýär we onuň mysaly hökmünde “Dondamis bilen Amizagyň dostlugu” hakyndaky gyzykly kyssany getirýär. Kyssa bilen tanşyp, onda oguz ruhunyň beýan edilendigini duýmak bolýar. Oguz dostlugynyň baş sütüniniň wepalylykdygy eserde açuňan görünýär. Bu kyssadaky dosta wepalylyk ruhy biziň şu günlerimizde hem ýaşap ýör. Ol kyssa aşakdakydan ybarat:²

¹ *Braginskiý I. S. Görkezilen kitap, 135 s.*

² *Şol ýerde. 135 s.*

Dondamis bilen Amizak ikisi dost bolupdyr. Olar dāp boýunça biri-biriniň ganyna dilini degirmek bilen dostlugyny berkidipdirler. Dost bolanlarynyň bary-ýogy dördünji güni olaryň üstlerine duşman dökülipdir. Gelen duşman şeýle bir duýdansyz çozupdyr weli, hemme ala-basga düşüpdür. Gaçan gaçypdyr. Duran tutulypdyr. Ýagy dökülende, esasy goşun derýanyň arka ýüzünde ekeni. Az bölegi bolsa derýanyň beýleki ýagy dökülen tarapynda bolupdyr. Serkerdeler belli bir karara gelyänçä, gelen ýagy batyrlary gyryp, olaryň gözleriniň alnynda obany talap, birtopar adamy ýesir alypdyrlar. Dondamisse derýadan gaçyp geçmek başardypdyr. Emma onuň dosty Amizak ýesir düşüpdür. Duýdansyz gelen ýagy ýesirleri äkitmäge başlapdyr. Amizak dostunyň adyny tutup, kömege çagyryp gygyrypdyr. Dondamis duran mähelläniň içinden okdurylyp çykyp, özüni derýa urupdyr we duşmanyň ýanyna baryp “Zirin” diýip gygyrypdyr. Bu diýildigi ýesire zat töläp boşatjak diýmegi aňladypdyr. Dondamisi talaýjylar baştutanlarynyň ýanyna eltipdir we olar Dondamisden uly töleg talap edipdirler. Emma Dondamis bar baýlygyny olaryň özleriniň talandygyny, tölemäge zadynyň ýokdugyny, emma näme soralsa, şonam etjekdigini aýdypdyr. Duşmanlar onuň iki gözünü Amizagyň tölegi hökmünde soralyandygyny aýdypdyrlar. Dondamis oýlanmazdan iki gözünem dosty üçin bermäge razy bolýar. Onuň gözlerini köwleýärler. Ol şeýdip, dosty Amizagy halas edýär. Amizak dostunyň görmedik ýagty dünýäsini görmek islemändir. Şonuň üçin ol hem öz gözlerini köwläpdür. Olar uzak hem parahat ýaşapdyrlar. Il-gün olaryň wepadarlygyny hormatlap, hiç bir zada hor etmändir. Oguz jemgyýetçiligi olara ýaşamak üçin kömek edip durupdyr. Kyssadaky käbir zatlara ünsi çekesimiz gelyär. Dostlugyňy gan bilen berkitmek, dosta ömrüň ahyryna çenli wepaly bolmak, dostuň ýumşuny bitirmek, dostuň üçin ölümden gorkmazlyk – bularyň hemmesi oguz dostlugynyň daýanç sütüni bolup durýar. Ýene bir ýagdaý, dostluga jemgyýetiň hormaty, batyl üçin oguz jemgyýetiniň aladalanmagy biziň ata-babalarymyzyň ösen medeniýetiniň, ynsanperwer ýörelgeleriniň bolandygyna subutnamadyr. Kyssadan görnüşi ýaly, oguz jemgyýeti iň bir demokratik jemgyýet bolup, ol ýeter-ýetmezi, mätäji goldap gelipdir. Ähli zatdan olara paý degişli edilipdir.

Türkmen halky dostluga uly sarpa goýup bilýär. Dost hem dostluk bilen baglanyşykly bir giden nakyllar döräpdir. Oňa mysal edip, “Özüňi süýt bil, dostuňy – gaýmak”, “Ýigidi dostundan tana”, “Dost dostuň aýnasy” we başgalar.

Türkmeniň dostlугy ýürekden bolmalydyr. Dost tutunmak oguz döwründen gözbaş alypdyr. Türkmenler dosta sarpalydyr, gadyrlydyr. Türkmen dostuna doganym diýip bilýän beýik millettir.

“Zariadr we Odatida” kyssasy. Söýgi ynsanyň mukaddes hem tämiz duýgusydyr. Şonuň üçin ol edebiýatymyzyň gadymy we müdimi temasydyr. Gadymy oguz-skif edebiýatyna degişli söýgi hakyndaky kyssalar şol cýýamlarda ýaşan belli alymlaryň işlerinde ýatlanylýar. Özi-de olaryň skif, sak, massaget hem parfiýan kyssalary ýa-da poemalary diýlip ýatlanylmagy ol eserleriň türkmen edebiýatyna degişlidigini subut edýär. Sebäbi taryhy çeşmelerde miladydan öňki döwürde sebitde iň köp ýaýran hem ösen medeniýetli halk hökmünde oguzlar ýatlanylýar. Oguzlar taryhy işlerde sak, massaget, skif, hunlar, gunlar ýaly atlar bilen atlandyrylýar. Emma, ol nähili atlandyrylsa-da, biziň ata-babalarymyz – aňrymyz oguzlardyr. Ýatlanylýan kyssalar, poemadyr rowaýatlar bolsa gadymy edebi oguz kyssalarydyr.

“Zariadr we Odatida” kyssasy hem şolaryň biridir. Kyssanyň mazmunyna geçmezden öňürti, Zariadr we Odatida atlaryna ünsi çekesimiz gelýär. Bilşimiz ýaly, oguz edebiýaty hakynda ilkinji maglumatlar antik döwrüň awtorlary Gerodotyň, Diodor Sisiliýalynyň, Polieniň, Ktesiniň we başgalaryň işlerinde gelýär. Olaryň ählisi gaýry dilli alymlar. Şonuň üçünem olaryň işlerinde gahrymanlaryň atlary, umuman, adalgalar uly üýtgeşmä sezewar bolupdyr. Ikinjiden, ol döwür bilen biziň aramyzda münýýlyklar bar. Dil bolsa ösýän hadysadyr. Ol şu ösüşde asyl nusgadakysyndan juda üýtgäpdir.

Diliň taryhy gadymy oguz-türkmen sözleriniň, esasan, bir bogundan ybarat bolandygyny delillendirýär. Eger şeýle bolsa, Zariadr we Odatida sözleriniň ilkinji bogny hakda gürrüň etmek dogry bolar. Bellmeli ýeri Zariadr erkek adamyň ady bolup, Odatida gyzyň adydyr.

“Zariadr we Odatida” kyssasy miladydan öň IV asyryda ýaşap geçen taryhçy Hares Mitilenliniň eserlerinde duş gelýär.

“Zariadr we Odatida” kyssasynyň biziň günlerimizde saklanyp galan nusgasy bilen tanyş bolalyň: “Midiýa welaýatynda Guştasp diýen adam hökümdarlyk edýär. Onuň inisi Zariadr bolsa Hazar deňzi bilen Tanais derýasynyň (Syrderýanyň) aralygyndaky ölkä hökümdarlyk edýär. Syrderýanyň arasynda skif taýpasynyň şasy Omargyň Odatida atly owadan gyzy bolýar. Zariadr bilen Odatida biri-birini düşünde görüp aşyk bolýarlar. Zariadr wepalylyk bilen öz söýgüsini berjaý etmäge çalyşýar. Ol Omarga sawçy iberýär. Emma Omarg özüniň ýalňyz gyzyny uzak ýurda durmuşa çykarmak islemeýändigini sawçylara aýdýar. Zariadr bolsa söýgi baradaky ähdinden gaýtmaýar. Ol Odatidanyň gözlegine çykýar we bir arabakeşiň kömegi bilen Syrderýadan geçýär. Zariadr skif eşiğinde Omargyň guran meýlisine barýar. Şol meýlisde Omarg öz gyzy Odatida ýigitlerden haýsy birini halasaň, şoňa altyn jamda meý ber diýip teklipl edýär. Odatida skif eşiğinde oturan Zariadryň eline altyn jamda meý tutdurýar. Aşyklar biri-birine gowuşýarlar. Zariadr magşugy bolan Odatidany alyp öz ýurduna rowana bolýar”.¹ Görşümüz ýaly, kyssanyň ruhy oguz-türkmen ruhuna juda mahsusdyr. Şu ýerde Midiýa döwleti barada gysgaça maglumat berýäris. Midiýa döwleti m.ö. VII asyrdan emele gelipdir. Ol häzirki Eýranyň demirgazyk-günbatar tarapynda Hemedan şäheriniň çäklerinde ýerleşen gadymy döwletdir.

Kyssa juda gyzykly. Onuň bilen tanşyp, oguz däplerini ýüze çykaryp bolýar. Özi-de iki müň ýyldan gowrak wagtyň geçendigi-ne seretmezden, ol şu günlerimize mahsus. Brinjiden, Omargyňka gudaçylyga barylmany, ikinjiden, ata-enäniň daş ýere gyzyny durmuşa çykarmaga razy bolmazlygy, üçünjiden, gyz çykanda onuň razylygynyň hökmanydygy biziň şu günlerimizde hem halkymyzyň döp-dessurynda bar. Diýmek, biziň toý toýlamak, gyz çykarmak, ogul öýermek, söýgüli ýar saýlamakdaky erkinligimiz, döp-dessurlarymyz Oguz han döwründen bäri dowam edip gelýär. Oguz edebi nusgalaryna mahsus aýratynlyklar bar. Ol hem eserleriň esasynda anyk taryhy durmuş wakasynyň bardygdyr.

“Zarina we Striangiýa” eseri. Bu eser hakynda m.ö. I asyrdan ýaşap geçen sisiliýaly taryhçy Diodor “Kitaphana” atly işinde mag-

¹ *Hydryow Y, Ylýasow Ö.* Görkezilen kitap, 45-46 s.

lumat beripdir. Ol eseriň wakasynyň beýanyny m.ö. 480 – 354-nji ýyllarda ýaşan taryhçy Ktesiden alypdyr. Biziň günlerimize bu eseriň asyl nusgasy gelip ýetmändir.

Ktesiý sak aýallarynyň edermenligi barada şu sözleri ýazyp galdyrypdyr: “Saklaryň ählisiniň aýallary örän batyr, olar öz ärleri bilen deň hatarda durup söweşýärler”.¹ Eseriň gahrymany Zarina bolsa batyrlykda ähli sak aýallaryndan tapawutlanypdyr.

Eserde anyk taryhy waka suratlandyrylypdyr. Ol şundan ybarat: Saklaryň şasy wepat bolýar. Onuň ýerine patyşanyň görmegeý we batyr aýaly Zarina tagta geçýär we ýurdy dolandyryp başlaýar. Görmegeý Zarina öz halkynyň asudalygyny we tükelligini saklamak üçin dyngysyz alada edýär.

Şol döwürde Midiýa döwleti bolupdyr. Midiýa bilen saklaryň arasynda uruş bolýar. Ol söweşde zenan patyşa Zarina örän uly edermenlik görkezipdir. Midiýanyň şazadasy Striangiýa Zarinany ýaralaýar. Ol Zarinanyň batyrlygyna we gозzelligine haýran galyp, ony ýesir almaýar. Striangiýa Zarinanyň edermenligine, edepliligine, görk-görmegine aşyk bolýar. Bu wakadan soň aradan wagt geçýär.

Şol aralykda Parfiýa döwletiniň patyşasy Zarina öýlenip, saklary özüne tabyn etmekçi bolýar. Emma Zarina onuň teklibini kabul etmeýär. Ýöne şa zorluk bilen Zarina öýlenýär we saklar üçin ýakym-syz iş edýär.

Zarina bir alajyny tapyp, bu ýagdaýdan çykmagyň aladasyny edip, oňaly pursada garaşýar. Ine, şu döwürde Parfiýa bilen Midiýanyň arasynda uruş bolýar. Söweşde parfiýanlar ýeňiş gazanyp, köp adamy ýesir alýar. Şol ýesirleriň arasynda Striangiýa hem bolýar. Zarina Striangiýa bilen bilelikde ýesirlere baş bolýar. Olar gozgalaň turzup, aýgytly hüjüme başlaýarlar hem ýeňiş gazanýarlar. Zulumdan azat bolýarlar. Saklar hem öňki rahat, şadyýan günlerine gaýdyp gelýärler.

Striangiýa Zarinany ýürekden söýýär. Zarina Striangiýanyň mähirli we batyr söweşijiligine hormat goýýar. Emma onuň aýalynyň bardygy üçin durmuşa çykmaga razylyk bermeyär. Striangiýa muňa çydam edip bilmän özüni heläk edýär.

Eser gussaly tamamlanýar. Bu kyssanyň oguz durmuşyny, döp-

¹ *Braginskiý I. S.* Görkezilen kitap, 133 s.

-dessuryny, medeniýetini öwrenmekde juda uly ähmiýeti bolup, on-daky käbir ýagdaýlara dogry düşünmeli. Mysal üçin, saklar bilen parfiýanlaryň arasyndaky söweş. Çeşmelerde bularyň ikisiniň hem biziň ata-babalarymyzdygy we olaryň şu toprakda ýaşandygy aýdyl-ýar. Şonuň üçinem şondaky söweşi oguzlaryň içki özara söweşi diýip düşünmeli. Uzak Gündogardan ata ýurduna dolanyp gelen hunlar (gun-lar) Orta Aziýada skif, sak, massaget atlary bilen tanalyp başlaýar. Bir tarapy Hytaý, ikinji tarapy häzirki Stambul, ýene bir tarapy Ýewropa bolan Oguz döwletinde içki gapma-garşylyklar ýygy-ýygýdan bolup durupdyr, olaryň soňy köplenç söweş bilen gutarypdyr. Skif dessan-larynda gelýän Ahmeni hem Midiýa döwleti oguzlar bilen goňşy oturan döwletdir. Bu, birinjiden, ikinjiden, ägirt uly oguz imperiýa döwletiniň içinde oguzlar özara birigip merkezi hökümete garşy söweş alyp baran wagtlary bolupdyr. Içoguz, daşoguz, üç oguz, alty oguz, ýedi oguz, sekiz oguz, dokuz oguz birleşmeleri muňa mysaldyr.

Parfiýa döwletiniň paýtagty Nusaý bolupdyr. Onuň ösen medeniýetiniň bolandygy barada ygtybarly maglumatlar bar. Parfiýa döwletiniň paýtagty Nusaýda zenanlar üçin gymmatbahaly daşlardan monjuk, ýüzük ýaly zatlary ýasamak ýörgünli bolupdyr. Şol ýerden tapylyan ýüzükleriň gaşynda möhür şekiliniň barlygy hem zergärligiň bu ýerde ýokary derejede bolandygyny görkezýär. Diýmek, eserde beýan edilýän waka biziň şu topragymyzda bolup geçipdir. Mukaddes türkmen topragy oguz zenany Zarinanyň gahrymançylygyna şaýatdyr.

Oguz zenany Zarinanyň batyrlыgy baradaky söhbedi edebiýat nesilden-nesle alyp gelýär. Bu bolsa taryhda gahryman zenanlaryň sanynyň köp bolandygyndan habar berýär. Umuman, türkmen ede-biýatyndaky zenan keşpleri muňa mysaldyr.

Bellemeli ýeri, bu gahrymançylyk biziň şu günlerimizde hem köpçülikleýin dowam edýär. Oguz zenanlaryna bolan şeýle uly ynam ata-baba mizemezdir. Eserde Zarinanyň Striangiýanyň söýgüsini ka-bul etmezliginiň sebäbi onuň aýalynyň bolmagydyr. Biziň pikirimizçe, aýal üstüne aýal almak ogza mahsus bolmandyr. Oguz edebiýatynda, umuman, iki ýa köp aýallyk ýörgünli bolmandyr. Muny edebi pikir hem goldamaýar. Magtymguly ýönc ýere diýmeýär:

Her kişiniň iki bolsa aýaly,
Gije-gündiz işi kyly-kal bolar.

Dogry, “Oguznamanyň” Pariž nusgasynda Oguz han iki gezek öýlenen edilip berilýär. Biri asman gözeli, beýlekisi ýer gözeli. Ýöne bu juda ynandyryjy bolman, simwoliki bir wakadyr. Emma beýleki nusgalarda Oguz han Or hanyň gyzyna öýlenen edilip görkezilýär we bu meselä dolanylmaýar. Dädem Gorkudyň boý bagyşlan begleriniň, Beg Görogly Türkmeniň Allasam bir, aýalam bir. Ýedi aşyk-magşugyň ýarlaram ýekedir. Olar iki bolup, bir jübütdir. Munuň özi oguz-türkmeniň ruhubeyikliginiň hem wepalylygynyň, kiçigöwünliliginiň, halallygynyň, ygrarlylygynyň alamatydyr.

Umuman, Zarinanyň çeper keşbi batyr, gaýduwsyz, il-gününi söýýän, Watany mukaddes hasap edýän, parasatly hem görmegeý, sözün doly manysynda owadan oguz zenanynyň keşbidir. Ol keşp ähli türkmen gelin-gyzlaryna nusga bolmalydyr. Şonuň üçinem edebi söz bilen aýtsak, türkmen zenanlary Zarinany tanamalydyrlar, bilmelidirler we ondan maksada okgunly bolmagy öwrenmelidirler.

“Zareriň ýadygärligine” poemasy. Taryhy çeşmeler parfiýan poemalary, edebi nusgalary barada birgiden maglumatlary berýär. Ýöriteleýin ylmy işlerde nygtalýan parfiýan kyssalary ýa-da poemalary gelejekde ýörite öwrenilip, özbaşyna kitap edilip okyja ýetirilmegi zerur we wajyp işleriň biri bolar.

Gadymy poema bolan “Zareriň ýadygärligine” atly eser iň irki poemalaryň biridir. Çeşmelerde berilýän maglumata görä, bu eseriň hem esasynda taryhy waka ýatýar. Onda eýranlylar bilen turanlylaryň arasyndaky söweş wakalary görkezilýär. Şol söweşde pälwan Zareriň we onuň ogly Bastawaryň başyndan geçirenleri gürrüň berilýär.

Poema mersiýe häsiýetinde bolup, ol gaýgylydyr. Söweşde Zarer kakasynyň meýdiniň ýanynda oturyp, şu sözleri aýdýar:

Ah, meniň durmuşymyň daýanjy,
Seniň güýjüňi kim aldy?
Ah, edermen atam,
Ganyňy seniň kim aldy?

Ah, symrug sympatly
Atyňy seniň kim aldy?
Indi sen ölüp ýatyrşyň,
Göýä biderek adam ýaly.
Seniň saçlaryňy we sakgallaryňy
Şemal sypalaýar.
Seniň arassa teniňi,
Üst-başyňy tozan gömdi...¹

Şygyr bölegini okap, perzendiň atasynyň ölümüne aglaýandygyny görýäris. Edebiýatymyzyň mersiýe häsiýeti oguz döwrüne hem mahsus bolupdyr. Eserde hasrat ody jemgyýetçilik mazmunda ýüze çykýar. Sebäbi Bastawaryň kakasy Zarer il-gününiň bagty ugrundaky göreşde wepat bolýar. Ol “atasyny durmuşynyň daýanjy” hasaplaýar. Bu bolsa ata-ene söýgüsiniň gadymy döwürlerde hem juda beýik bolandygyna şaýatlyk edýär. Ataňy hormatlamak parzdyr. Bu pikiri tutuş edebiyatymyz dogry tapýar. Atany hormatlamaýan adam adam hem dälidir.

“Zarerinň ýadygärligine” poemasyndan alnan bölekde Bastawar atasynyň atyny ýatlaýar. Gadymy oguzlar dünýäde aty-bedewleri bilen şöhratlanypdyr. Şonuň üçin Bastawaryň: “Atyňy seniň kim aldy?” diýmegi ýöne ýerden däl. Sebäbi at är ýigidiň ýoldaşy. Bedewler türkmeniň uçar ganatydyr.

“Hurma agajy we geçi” poemasy. Bu poema oguz edebi däplerini öwrenmekde ähmiýetlidir. Edebiýatymyzyň munazaraçylyk däbi özüniň gözbaşyny gadymy oguz edebiyatyndan alyp gaýdypdyr. Eseriň mazmuny bilen tanşanymyzda, muňa magat göz ýetirmek bolýar.

Eserde “altyn şahasy” bolan hurma agajy bilen geçi jedele girýär. Bularyň ikisi hem özleriniň artykmaçlyklary barada gürrüň edýärler. Hurma agajy geçä ýüzlenip: “Menden seniň boýnuňy “ogşamak” üçin taýak ýasaýarlar, seni menden edilen gazyga daňýarlar, seni soýanlarynda, meniň şahamdan asýarlar, hatda seniň etiňden kebab edenlerinde-de, meniň odunymdan peýdalanýarlar” diýen ýaly teýeneli söz-

¹ Şygyr Ý. Hydyrow bilen Ö. Ýlyasowyň görkezilen kitabyndan alyndy.

leri aýdýar. Emma geçi hem adamlar üçin peýdaly taraplaryny aýdyp, hurma agajyndan üstün çykýar.

Poema bilen tanşyp, edebiýatymyzyň iň gadymy döwründe hem kinaýanyň, gülkiniň edebiýatymyzda ymykly orun alandygyny görýäris. Diýmek, edebiýatymyzyň edebi mazmun baýlygy kämil bolupdyr. Bu, birinjiden. Ikinjiden, poemanyň munazara žanrynyň ýörgünli bolandygydyr. Munazarada ösümlüklere we haýwanlara adam ruhy berilýär. Hereket edýän gahrymanlaryň üsti bilen eserde adamyň belli bir häsiýeti açylýar. Munazaranyň edebiýata gelmegi söz sungatynyň kämil döwrüne degişli. Has takygy, ol köşk edebiýaty bilen baglanyşyklydyr. Hindileriň “Kalila we Dimna” eseri oguz edebiýaty bilen döwürdeş bolup, onuň köşgüň aladasy bilen dörändigi ylmy nukdaýnazardan düşündirildi. Bu eseri ýatlamagymyzyň sebäbi, ol munazaraçylyk däbinde dörän eserleriň çemenidir.

Şahyrlar munazaranyň üsti bilen köşk hadymalaryna olaryň göwnüne degmezden täsir etmek isläpdirler. Sebäbi munazaraçylyk däbinde ýazylan eserlerde ynsanyň häsiýetiniň iki tarapy çaknysýar. Ýaman bilen ýagşy garpyşýar. Iň soňunda hem ýagşy üstün çykýar. Özi hem bu hiç bir ynsanyň göwnüne degmezden, gahrymany adam bolmadyk keşpleriň üsti bilen beýan edilýär. Ýene bir bellemeli tarapy munazara gadymy edebi döp bolup, ol gadymy oguz edebiýatynda juda ýörgünli bolupdyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-it türk” (“Türki dilleriň sözlügi”) eserinde pasyllaryň aýdyşygy, Mahmyt Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy” eseri munazaraçylyk däbinde ýazylypdyr. Bu döp halk döredijiliginiň erteki kysymynyň bir görnüşini emele getiripdir. Haýwanlar hakyndaky türkmen ertekileri muňa mysal bolup biler. Bu edebi döp XX asyrdaky çagalar hem ulular üçin döredilýän multfilmlerde ýaşamagyny dowam edip, uly meşhurlyk gazanypdyr.

Umuman, “Hurma agajy we geçi” poemasyňyň, şonuň ýaly-da, munazaraçylyk däbinde döredilen eserleriň terbiýeçilik ähmiýeti juda uludyr.

AWESTA KITABY¹

Awesta otparazçylyk dininiň mukaddes kitabydyr. Awesta sözi – wesýetnama, nesihatnama, üytgewsiz ýa-da jedelsiz kada-kanunlar diýen manyny berýär. Bu kitabyň dörän ýeri häzirki Türkmenistandyr.

Awesta kitabyňyň öwreniji alymlar onuň dörän ýeri hakynda dürli pikirleri öňe sürüpdirler. XVIII asyryň ikinji ýarymyndan XX asyryň ortalaryna çenli otparazçylyk dininiň watany hakyndaky mesele alymlaryň arasynda uly jedel döredipdir. Ilkibada bu din Günbatar Eýranda (gadymy Midiýa döwletinde) döräpdir diýen pikir ýörgünli bolupdyr. Emma soňra bu garaýyş üýtgäp, onuň Orta Aziýanyň haýsy hem bolsa bir künjeginde dörändigi nygtalyp gelipdir. Gadymy Horezm, Margiana we Baktriýa ýaly ýurtlar Awestanyň watany hasap edilipdir. Sebäbi Margiana, Midiýa, Parfiýa, Baktriýa we Sogdiana döwletlerinde otparazçylyk dini ýöredilipdir. Şeýle çaklama häzirki günlerde hem dowam edýär. Gündogarşynas alym Ý. E. Bertels bu diniň dörän ýerini gadymy Merw hasaplapdyr.² Gadymy Merwde gazuw-agtaryş işlerini alyp baran alym W. I. Sarianidi Marguş medeniýetiniň üstüni açdy we onuň dünýäniň başinji siwilizasiýasynyň merkezi bolandygyny subut etdi. W. I. Sarianidiniň açan gadymy şäher kompleksinde ot hem suw ybadathanalarynyň, şçýle-de, onda otparazçylygyny dini döp-dessurlaryny berjaý etmek üçin ýörite ýerleriň bolmagy Awestanyň watanyň gadymy Margiana, has takygy, Marguşdygy hakyndaky pikiri berkitdi. Ylaýta-da, Marguşyň “Togalak – 21” ybadathanasynda geçirilen gazuw-agtaryş işleri bu dine degişli düýpli

¹ Bu bölüm ýazylanda, taryh ylmlarynyň doktory A. Ýazberdiýewiň ylmy işlerinden peýdalanyldy.

² *Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. Москва, 1960, 48 с.*

desgany ýüze çykarypdyr. Gadymy Marguşyň paýtagty Goňur şäheri bolupdyr.

Awesta kitabynyň dörän ýeri bilen bir hatarda onuň haçan ýüze çykandygy hakyndaky mesele hem jedelli bolup geldi.

Otparazçylyk dinini esaslandyryjy Zaratuştra m.ö. VII asyrdan doglupdyr. Çeşmelerde berilýän maglumata görä, otparazçylyk dininiň pygamberi Zaratuştra Awestanyň biziň döwrümize gelip ýetmedik 12-nji (“Kitradat”) we 13-nji (“Spend”) kitaplary bagyşlanypdyr. Emma Awestanyň 17 bapdan durýan onuň in gadymy bölegi bolan “Gatlar” Zaratuştranyň terjimehalyny öwrenmekde çeşme bolup hyzmat edýär. Şeýle hem, Zaratuştra hakynda asly Reý şäherinden bolan Zartušt ibn Bähram ibn Rojunyň 1228-nji ýylda ýazan “Zarduştname” atly poemasynda (pars dilinde) maglumatlar berlipdir. Şu çeşmeler esasynda alymlar Zaratuştranyň terjimehalyny belli bir derejede dikeldipdirler. Alymlar Awestany Zaratuştranyň ýazandygyny biragyndan ykrar edýärler.

Zaratuştra Spitamanyň nebersinden bolup, ol Poruşaspanyň ogludyr. Zaratuştra otuz ýaş aýan bolupdyr we ýokary Hudaý Ahura Mazdanyň pygamberi hasap edilip başlanypdyr. Ol täze dini ilki öz taýpadaşlarynyň arasynda wagyz edipdir, emma oňa gulak asmandyrlar. Ol 12 ýyllap sergezdançylyk etmeli bolupdyr. Zaratuştra 42 ýaşynda Baktriýanyň şaşı Kawi-Wiştaspyň ýurduna gelipdir hem patyşanyň öz dinini kabul etmegini gazanypdyr. Yz ýany bilen otparazçylygy patyşanyň aýaly Hutaosa kabul edýär. Soňra bu dine patyşanyň ýakyn garyndaşlary geçipdir. Patyşa perman çykaryp, ähli raýatlaryna bu dini kabul etdirýär. Wiştaspyň permany bilen Awestanyň mukaddes ýazgylary 12000 sany öküziň derisine (pergamente) altyn çäýylan harplar bilen ýazylypdyr. Ol “Awesta” kitaby hem Zend bolup, ony köşgün hazynasynda saklapdyrlar.

Zaratuştra üç gezek öýlenipdir. Onuň üç gyzy we üç ogly bolupdyr. Ony yetmiş ýedi ýaşyndaka namaz okap duran wagty başga dine uýýan biri arkasyndan baryp, pyçaklap öldüripdir.

Alymlaryň tassyklamagyna görä, Zaratuştra Ahemeni döwletiniň döremeginiň önüsyraýynda ýaşap geçipdir diýilýär. Inlis gündogarşynasy M. Boýs Zaratuştrany miladydan öňki 1700 – 1500-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçen hasaplaýar. Bu pikir belli bir derejede

W. I. Sarianidiniň Marguşyň hem Goňruň taryhy bilen baglanyşykly işlerine golaýlaýar. Ýöne bu pikir entek gutarnykly däldir. Şonuň üçin häzirki wagtda Zaratuştranyň m.ö. VII – VI asyrlarda ýaşap geçendigi hakyndaky pikire gol ýapylýar. Öňde hem belläp geçişimiz ýaly, ot-parazçylyk dininiň mukaddes kitaby Awesta bilen baglanyşykly dürli pikirler bar. Şolaryň birinde bu kitabyň uzak wagtlap nesilden-nesle dil üsti bilen geçip gelendigi aýdylýar.

Awesta ilkinji gezek m.ö. V asyrdan çekimli sesleri bolmadyk aremeý hatynda ýazuwa geçirilipdir. Bu ýazuw ahemeni patyşasy Dariý I (m.ö. 581 – 426 ý.) tarapyndan resmi hat hökmünde döwlet diwanhanasynda ulanylyp başlanypdyr.

Uly ahemeni Awestasy. Bu mukaddes kitabyň ilkinji ýazgysyna uly ahemeni “Awestasy” diýlipdir. Ol jemi ýigirmi bir sany kitapdan ybarat bolupdyr. Ozal m.ö. ahemeni patyşasy Artekserks I döwründe, m.ö. 441-nji ýylda amal edilipdir.¹ Bu kitap tä Aleksandr Makedonskiniň Eýrany we Orta Aziýany basyp alan döwrüne çenli ulanylypdyr. M.ö. 330-njy ýylda Aleksandr Makedonskiý Persopol şäherini otladypdyr. Şonda Awesta kitaby ýakylyp ýok edilipdir. Aleksandr Makedonskiý Awestanyň gadymy metininiň göçürilen bir nusgasyny grek diline terjime etmek üçin Müsüre, has takygy, Aleksandriýa şäherine iberipdir. Aleksandr ot-parazçylyk dininde, onuň ruhanylarynda özüniň goşunlaryna gaýtawul berjek uly güýji görüpdir. Hut şonuň üçin ol ruhanylardan erbet oç alypdyr, olary öldürdipdir, mukaddes kitabyň goluna ilen ähli ýazgylaryny otladypdyr. Şeýdip, uly ahemeni Awestasy ýok edilipdir.²

Parfiýan Awestasy. Aleksandr Makedonskiniň imperiýasy ýykylandan soň, Parfiýa döwleti güýçlenip, ösüp başlaýar. Ýöne parfiýan patyşalary uzak wagtlap ýunanlary özlerine dost saýyp, olara meňzemäge çalşypdyrlar we olaryň medeniýetiniň täsirinde bolupdyrlar. Şonuň üçin ilki-ilkiler parfiýan patyşalary Awesta kitaby hakynda aladalanmandyrlar. Diňe miladynyň I asyrynyň ikinji ýarymynda “üýtgeşik hem parasatly patyşa” adyny alan Wologez I (parfiýançan

¹ Язбердыев А. Книжное дело в древней Средней Азии (доисламский период). А., 1995. 3 с.

² Şol ýerde. 82 s.

ady Warkaş) tagta geçmegi bilen (m.s. 52 – 78 ý.), zaratuştraçylyk dini we onuň Awesta kitabyny täzeden dikeldipdir. Munuň sebäbi ýurduň Günbatar serhedinde hristiançylyk, Gündogarynda buddaçylyk dinleri tutuş Hindistan aralygynda ýaýrapdyr. Şonuň üçin halkyň özbaşdaklygyny alamatlandyran dini kitabyny, Awestany we “Zendi” dikeltmek zerur bolupdyr. Patyşa her bir şähere baranda Awestany täzeden dikeltmegi, saklanyp galan metinleri göçürip alyp, merkezi şähere tabşyrmagy sargapdyr.¹

Ol “Arşakit Awestasy” adyny alypdyr. Sebäbi patyşa Wologez – Walkaş Parfiýa döwletini esaslandyryjy ilkinji parfiýan patyşasy Arşak I neberesinden bolupdyr. Parfiýan Awestasy hem uly ahemeni Awestasy ýaly çekimli sesleri bolmadyk aremeý hatynda bolupdyr. Bu bolsa onuň okamasyny wagt geçdigisaýy kynlaşdyrypdyr. Bu diniň taglymatyna görä, mukaddes sözler dogry we dürs aýdylmasa, onuň dogalarynyň güýji bolmaýar, döwlere täsir edip bilmeýär. Emma şoňa seretmezden, sasanly şalaryna çenli bu kitabyň aladasy edilmändir. Sebäbi Wologezden soňky parfiýan patyşalaram oňa aýratyn ähmiýet bermändirler.

Kiçi Awesta kitaby. Awesta kitaby “Awesta elipbiýi” diýlip atlandyrylýan täze ýazuwa geçirilip, transkripsiýada berlen hem bolsa, oňa düşünmek kynçylyk döredipdir. Şonuň üçin “Awestanyň” äpet uly ýygyndysyny ortapars diline terjime etmeli bolupdyr. Emma bu örän köp çykdaýyny talap edýän kyn iş bolupdyr. II asyryň başynda (105-nji ýylda) Hytaýda arzan bahaly ýazuw serişdesi – kagyz öndürilip başlan hem bolsa, ol entek sasanlylar döwletinde mälüm däl eken. Şonuň üçin Awestanyň gysgaldylan görnüşi taýýarlanylýdyr. Onda asyl nusgadaky metin bölekleri terjimesi bilen ýerleşdirilipdir we zaratuştraçylyk dininiň soňky döwründe döredilen eserleri girizilipdir. Bu iş Şapur II döwründe Adurbat Mahraspandan tarapyndan ýerine ýetirilýär.

Sasanlylar döwletinde dine aýratyn üns berlipdir. Bu döwürde döwlet bilen din juda golaýlaşypdyr. Otparazçylyk dinine döwlet dini derejesi berilýär. Onuň saklanyp galan metinleri kanagatlanarly derejede dikeldilen hasaplanypdyr. Iň soňky gezek Awesta kitabynyň

¹ Ol barada giňişleýin seret: Язбердыев А. Книжное дело в древней Средней Азии. 90-98 с.

metinleri – ýazgylary Hysrow Anuşirwan I hökümdarlyk süren döwründe (531 – 579 ý.) barlanypdyr we tassyklanypdyr. Mukaddes kitabyň täzeden barlanmagy we tassyklanmagy Awestany mazdakçylyk hereketiniň we taglymatynyň täsirinden gorap saklamak bilen baglanyşykly bolupdyr. 529-njy ýylda mazdakçylaryň gozgalaňy basylyp ýatyrylanyndan soň, bu çäre durmuşa geçirilipdir. Netijede, Awestanyň 21 kitaby resmi taýdan tassyklanylýar.

Şeýlelikde, ahemeniler, parfiýanlar hem sasanlylar döwürlerinde zaratuştraçylyk dini ösüşli hem gaýtginly we ýene-de ösüşli döwri başdan geçirýär. Emma bu hem uzak dowam etmeýär. Eýran hem Orta Aziýa araplaryň gol astyna düşýär. Munuň sebäbi şol wagtlarda Eýran bilen Wizantiýanyň arasyndaky otuz ýyllyk uruşdan soň, sasanly döwleti güýçden gaçypdyr. Şol bir wagtyň özünde güýçlenip gelyän üçünji bir döwleti – arap halyfatyny görmegi başarmadyrlar. Netijede, otparazçylyk dini gaýtadan ösüş ýoluna düşen badyňa, ornuny yslam dinine bermeli bolupdyr.

Yslam dinine geçmeklige kaýyl bolmadyk zaratuştraçylaryň bir bölegi bu dini saklap galmak maksady bilen gadymy Parfiýany terk etmäge mejbur bolupdyrlar. Olar VIII asyrdaky ilki Pars aýlagyndaky Diw adasyna göçüp barypdyrlar we ol ýerde 19 ýyl ýaşapdyrlar. Soň gämi satyn alyp, deňiz ýoly bilen Hindistanyň günbatarynda ýerleşýän Gujerat weläyatyna barypdyrlar hem onuň Surat şäherinde mekan tutupdyrlar. Olaryň nebereleri häzirkiki günde hem şol ýerde ýaşaýarlar. Olar Awestanyň biziň günlerimize gelip ýeten böleklerini saklapdyrlar.

Hindistana, hususan-da, onuň zaratuştraçylaryň ýaşaýan Surat şäherine ýewropalylaryň: 1600-nji ýylda inlis, 1602-nji ýylda golland, 1664-nji ýylda fransuz kompaniýalarynyň aralaşmagy bilen Awesta kitaby Günbatarda mälim bolýar. XVIII asyrdaky ony öwrenmeklige bolan gyzyklanma has artypdyr. Şeýlelikde, Awestanyň golyazmalary Ýewropa aralaşypdyr.

Yslam dini otparazçylyk dininden gaty köp däpleri özüne siňdiripdir. Bu Gurhana teswir ýazmak babatynda şeýledir. Sebäbi sasanlylar döwründe otparazçylyk dininiň mukaddes kitaby Awestany dikeltmek üçin ägirt uly işler edilipdir.

Awestanyň **Zend** atly teswirnama kitaby bolupdyr. Şonuň üçin bu iki kitap köplenç bilelikde “Awesta we Zend” görnüşinde hem ulanylýar. “Apastak we Zend” (mukaddes kitap we onuň teswiri) Istahr Papakanyň (Persopolyň) arhiwinde saklanypdyr.

“**Bundahişn**” (“Älemin gurluşy”) atly otparazçylyk dininiň ensiklopedik kitaby bolup, ol otparazçylyk dinine düşünmekde ygtybarly çeşme bolup hyzmat edýär. “Bundahişn” atly kitap bize iki nusgada gelip ýetipdir. Olaryň birinjisi “Hindi Bundahişni” bolup, ol göwrümi boýunça uly dälidir. Ol, esasan, eýrana ýaýran otparazçylygyň metinleri, ýazgylary esasynda döredilipdir. Ikinjisi, “Eýran Bundahişni” bolup, ol has uludyr hem özünde has irki ýazgylary jemleýändigini bilen tapawutlanýar.

“**Denkartd**” (“Dini düzgünler”) atlandyrylýan kitap hem otparazçylyk dini hakyndaky eserdir. Onda bu diniň pygamberi Zaratuştra hem onuň kada-kanunlary hakynda we bu diniň ahemeniler hem ondan soňky döwürleri, şeýle-de, Isgenderiň tozgunçylygy hakynda gymmatly maglumatlar berlipdir. “Denkartda” Awestanyň 21 kitabyňa berlen atlar we onuň Adurbat Mahrspandan tarapyndan tertibe salnyşy görkezilipdir:

1. Sudkar – Sudkar
2. Wartmansar – Wartmansar
3. Bako – Bako
4. Damdad – Damdad (älem-jahanyň dörcýşiniň taryhy)
5. Nadar – Nadar
6. Pegag -- Pegag
7. Rado-dadaýtag – Rado-dadaitag (Ruhanylaryň ybadat işlerini alyp baryşlary barada)
8. Baris – Baris
9. Kaskisrobo – Kaskisrobo
10. Wiştasp-sasto -- Vistasap-sasto (Wiştaspyň zaratuştraçylyk dinini kabul edişi we onuň düzgünleri)
11. Wastag – Vastag
12. Kitradat – Kitradat (ýa-da Çitradat)
13. Spend – Spend (Zaratuştranyň durmuşynyň beýany)
14. Bakan ýaş – Bakwn-ýaş

15. Nikadum – Nikadym
16. Ganaba-sar-nigad - Ganaba-sar-nigad (Jenayát, rayát we harby hukuk kanunlary)
17. Husparam – Hysparam
18. Sakadum – Sakadym
19. Widewdat – Videwdat (Döwlere garşy kanun)
20. Hadoht – Hwdfkht
21. Stod – ýast.¹

“Denkartyň” maglumatlarynyň esasynda Awestanyň 21 kitabynda jemi 345 700 söz bardyr. Onuň ortapars diline edilen terjimesinde sözleriň sany 2 094 200-e çenli artypdyr. Awestanyň kitaplarynyň her biri 400 sahypadan az bolmadyk metinlere-teletinlere ýazylypdyr.

Bu kitap Isgender Zülkarnayynyň ýörişinde Persopol şäherinde dörän ýangynda zaýa bolýar. Kitaplar şäheriň baş ybadathanasynda saklanýan eken. Biziň günlerimize onuň dörtten bir bölegi gelip ýetipdir diýlip çaklanylýar. Awestanyň gadymy nusgasy Nusayda 1324-nji ýylda göçürilipdir. Ol häzir Daniýa döwletiniň Kopengagen şäherindäki muzeýde saklanýar.

Otparazçylyk dinine düşünmekde “Arta Wiraf (ýa-da Wiraz) namak” (“Ruhany Wiraf hakynda kitap”) atlandyrylan eseriň ähmiýeti uludyr. Onda Isgenderiň Aziýany basyp alandan soň, zaratuştraçylyk dininiň gözgyny ýagdaýa düşüşi, adamlaryň bu diniň kada-kanunlaryny tutmaýşlary, şeýle bolansoň, dindarlaryň ruhany Wirafy o dünýä ugradyşlary, onuň ýedi gije-gündüz o dünýäni seýran edip, ýene-de tenine gaýdyp gelşi, gören zatlaryny adamlara beýan edişi, her bir günä iş üçin jogap okamalydygy hakyndaky gürrüňleri beýan edilýär. Bu kitap II – III asyrlarda döredilipdir.

Awestanyň dili öli dilleriň hataryna girýär.

Awestanyň dili meselesinde gündogarşynas alym Ý. E. Bertelsiň pikiri juda gyzykly hem hakykata golaýdyr. Onuň pikirine görä, Awestanyň dili gadymy Merw, Balh hem-de Hamun kölüniň (ol Hazar deňzi diýlip çaklanylýar) töwereklerinde ýaşan halklaryň dilidir.

¹ Ýazberdiýew A. Awesta we zaratuştraçylyk dini eýýamynyň edebiýaty. // Türkmen arhiwi (ýörite neşir), Awesta, 2007, 17 – 18 s.

Ý. E. Bertelsiň nygtamagyna görä, Awestanyň dilinde parfiýan diline golaý alamatlar, şonuň ýaly-da, sogdy diline, şeýle hem pамиr diller toparyna degişli alamatlar bar. Başgaça aýdanyňda, alym Awestanyň diliniň watanyny skif-sak dillerinde gepleýän halklardygyny ýörite belleýär. Şol bir wagtyň özünde häzirki zaman täjik dili bilen Awestanyň diliniň arasyndaky dil maşgala meňzeşlik baglanyşygyny yzarlamagyň mümkin dälidigini belläp, gadymy eýran diliniň sözlük gorunyň käbir çäkli böleklerinde umumylygyň bardygyny ýazýar.¹

Awesta kitaby – otparazçylyk dininiň baş mukaddes kitaby ilki biziň ölkämizde döredilip, soňra dünýäniň beýleki ýerlerine, şol sanda Eýrana ýaýrapdyr. Zaratuştranyň din taglymaty köp halklar, halkyýetler, taýpalar tarapyndan kabul edilipdir.

Awesta kitabynyň ýazgylary ybadathanalarda okalypdyr. Emma wagtyň geçmegi bilen ony doly öwüşgininde owazlandyryp okamak kynlaşypdyr. Sebäbi ol wagtda Awestanyň ýazylan dili öz ömrüni paýawlamak ýagdaýyna düşüpdür. Sözleriň aýdylysy ýatdan çykyp başlapdyr. Emma Awesta mukaddes kitap bolany üçin onuň sözlerini üýtgetmän, bolşy ýaly owazly okamak esasy talap bolupdyr. Bu bolsa Awestanyň hatynyň kämilleşdirilmegini talap edipdir. Çünki Awestanyň ilki nusgasy arameý hatynda bolup, ol hatyň çekimli sesi aňladýan harplary bolmandyr. Çeşmelerde berilýän maglumata görä, ol m.ö. III – IV asyrdaky ýazylypdyr. Eýýäm miladynyň II – III asyrlarynda bolsa Awestany doly transkripsiýada ýazmagyň zerurlygy ýiti duýlupdyr. Mukaddes sözi ýoýman okamak esasy talap bolupdyr.

IV asyrdaky Rim döwlet agalygynyň çäklerinde hristian dinine döwlet dini derejesi berlipdir. Sasanly döwletiniň parasatly patyşasy Şapur II (309 – 379 ý.) bu syýasy çäräni öz döwletinde ýola goýýar. Ol otparaz dininiň ruhanylaryny, alymlaryny toplap, otparazçylyk dininiň mukaddes ýazgylarynda duş gelýän ähli sesleri ýazyp beýan etmäge ukyply elipbiýi döretmegi we onuň bilen Awestany göçürmegi tabşyrýar. Bu wezipe tiz hem üstünlikli amal edilipdir. Şeýdibem, Awestanyň elipbiýi döräpdir. Bu barada belli taryhçy alym A. Ýazberdiýew ýörite çeşmelere salgylanyp, şeýle maglumat berýär: “Bu wezipe IV asyryň 40-njy ýyllarynda ýokary derejede ussatlarça berjaý

¹ Bertels Ý. E. Görkezilen kitap, 39 – 49 s.

edilipdir. Netijede, Zoroastrizm taglymatynyň ruhanylarynyň içinden çykan näbelli bir geniý haýran galdyryjy takyklyk bilen “Awesta elipbiýini” döredipdir. Bu elipbiýiň döreýiş taryhyny ilik- -döwme öwrenen W. B. Hennig bolsa şeýle nygtaýdyr: “Awesta elipbiýi” asyrlarboýy ýuwaş-yuwaşdan ösüşiň netijesi däl-de, ýazuw ulgamynyň kemala gelşiniň adaty ýoluna mahsus bolmadyk gysarma eýerip, düýbünden täzeden döredilen zatdyr. Ýeke söz bilen aýtsak, ol oýlanyň tapylan bir zatdyr”.¹

Türkmen halky şu güne çenli jemi on alty hat görnüşinden peýdalanandygy barada dil biliminiň çeşmelerinde maglumatlar berilýär. Uzak geçmişte biziň ata-babalarymyz (olar taryhy çeşmelerde dürli-dürli atlandyrylýar) finikiý ýazuwynyň esasynda dörän arameý, awesta, horezm, sogdy, kuman, oguz, uýgur hat-ýazuwlaryndan, soňra arap, latyn, kiril hatlaryndan peýdalanydyr.²

Gadymy türkmen edebiýatyny öwrenen alymlar Ö. Ylýasow bilen Y. Hydyrow Awestanyň biziň günlerimize gelip ýeten kitaplary barada umumy çeşmelere salgylanyp, aşaky maglumatlary berýärler: “Biziň döwrümize gelip ýeten Awesta kitaby ençeme özbaşdak kitaplardan ybarat. Şol kitaplaryň mazmuny bitewi halda zoroastrizmiň (otparazçylygyň) dini taglymatlaryny öz içine alsa-da, olaryň her birinde aýry-aýry mazmun bar. Olar aşakdakylar:

1. Wendidat (“Widewdat”). Bu kitap 22 bapdan düzülipdir. Onda Ahura Mazda we Zaratuştranyň aýdyşygy arkaly her hili ýamanlyk ruhlar, döwler, olary ýeňmek, günä etmezlik ýaly dini zatlar barada gürrün edilýär.

2. Wisparad. Bu kitap 24 bapdan ybarat. Onda ybadat edilýän pursatdaky aýdylyan dini şygrylar ýazylypdyr.

3. Ýasna. Bu kitap Awestanyň iň uly we has gadymy nusgasy hasaplanýar. Onda dini baýramlary geçirmek, dini goşgular, din bile baglanyşykly dürli dāp-dessurlar, zoroastrizmiň hudaýlaryna deňişli zatlar hakynda gürrün edilýär.

4. Ýašt. Bu ýerde 22 sany şygyr berlipdir. Şol şygrylar mifologik elementler arkaly zoroastrizmiň hudaýlaryny taryp edýär.

¹ *Ýazberdiýew A.* Görkezilen kitap. 22 s.

² Bu barada giňişleýin seret: *Язбердыев А.* Письменные системы и библиотеки Туркменистана с древнейших времен до XIII века. М., 2010. 9-16 s.

5. Kiçi Awesta. Munda güneş, Gün, Aý, Ardwasura, Warhran we başga-da birnäçe hudaýlar hakdaky ybadat tekstleri bar.

Awestada Zaratuştranyň watany, Zaratuştranyň doglan ýurdy şeýle taryplanýar: “Ol şeýle bir ýurt, ol yerde san-sajaksyz goşunlara batyrlar serdarlyk we ýolbaşçylyk edýär. Otluk meýdanlary köp, çeşme suwly belent daglar çarwaçylyk üçin gerek bolan ähli zady getirip berýär. Gämi gatnaýan derýalar özüniň tolkunly suwlarynyň batly akymy bilen Honrut (Kabul derýasynyň ýakasy), Mair (Merw), Horewa (Aziýa), Gon (Sogdianadaky bir welaýat), Sugd (Sogdy), Hywarozm (Horezm) ölkelerine getirýär.” Ine, şu alnan mysal-jümle hem onuň watanynyň Türkmenistandygyna kepil geçýär.

Awestanyň biziň günlerimize doly saklanyp gelen kitaby “Widewdatda” berilýän maglumata görä, ýokary hudaý Ahura-Mazdanyň döreden on alty sany ýurdunyň ikisi Margian bilen Horezm Türkmenistanyň häzirki çäginde ýerleşýär. Margiana Ahura-Mazdanyň ýaradan ikinji ýurdudyr. Alymlar K. Markwart (1864 – 1930), S. P. Tolstow (1907 – 1976), G. Nýuýerg, E. Benweniste we başgalar “Widewdatda” getirilýän Arianam-Waýjany, ýagny “Ariý giňişliklerini” – gadymy Horezm, onuň içinden geçýän Waihiwi-Daýtini bolsa häzirki Amyderýa hasaplaýarlar. Şeýle-de, “Widewdatda” ol derýanyň kenarynda Zaratuştranyň kakasy Poruşaspanyň öýüniň durandygy aýdylypdyr. Şu hem gadymy Horezmiň Zaratuştranyň watanydygy hakyndaky pikiriniň döremegine getiripdir.

Otparazçylyk dinine görä, ot mukaddes. Suwy we ýeri hapalamaly däl. Şonuň üçinem türkmenlerde “ot belasyndan, suw belasyndan” diýen jümle häli-bu güne çenli aýdylýar. Suw din adatyny saklamak, oda tagzym etmek, çokunmak Awestanyň esasy talaplaryndan bolupdyr.

Gadymy sasanlylar neslinden bolan patyşalar tagta çykanlarynda mukaddes hasaplap, ot ýakmak däbini amal edipdirler. Soňra şol ot tä patyşa aradan çykyança ýanyp durupdyr.

Buthanadaky ýanýan ody bir ýere gidende ýanlary bilen alyp gidipdirler. Meselem, Ýezdigert III araplardan halas boljak bolup Merwe gelende, öz oduny ýany bilen getiripdir.

Awestada biziň ata-babalarymyzyň dünýägaraýşy, dini ynanjyň

olaryň durmuşynda nä derejede orun tutuşy, geçmişiň mifler älemi we şular ýaly bir giden garaýyşlar jemlenipdir. Şol bir wagtyň özünde onda otparazçylygyň dörän hem mukaddes kitabyň ýazylan, göçürilen döwürleriniň ruhy dünýäsiniň beýanyny tapandygy bellärliklidir.

Awestanyň biziň günlerimize gelip ýeten bölekleri onuň uzak wagtyň dowamynda emele gelendigine kepil geçýär. Pars barlagçysy doktor Muhammet Moin Awestanyň: “Ýasna” kitabyňyň 17 baby “gaty” diýlip, gadymy eýran dilinde ýazylypdyr diýen pikiri orta atýar. “Ýaş” diýlip atlandyrylýan kitabyňyň käbir bölümleriniň ahameni eýran döwletinden irki, m.ö. VI asyra degişlidigini nygtaýar. Şeýle ýagdaý “Ýasna” kitabynda-da bar. Kiçi Awestanyň bolsa sasanly hökümdary Şapur II döwründe otparaz ruhanysy Adurbat Mahrspand tarapyndan döredilendigini habar berýär.¹ Munuň özi Awestada milady senesiniň ilkinji müňýyllygynyň başyndaky III – IV asyryň we m.ö. birinji müňýyllygyň ruhunyň beýan edilendigini görkezýär.

Awesta kitabynda aýdylyşyna görä, iki älem bar bolup, olar ýagşylyk hem ýamanlyk älemidir.

Ýagşylyk äleminiň başynda baş hudaý – iň uly ruhy güýç Ahura Mazda durýar. Ol Beýik Ýaradyjy edilip görkezilýär. Ol soňra Ormuzd, Hurmuzd diýlip hem atlandyrylypdyr. Ol özüne alty sany ruh – kömekçilerini ýaradýar. Olar “amşaspand” diýip atlandyrylypdyr. Olaryň atlary: Wohu Man (Bahman), Aşa Wanişt (Aradibihişt), Hşatr War (Şahriwar), Spend Armat (Istendarmad), Haurwatat (Hurdad), Amrtat (Murdad). Bu ruh kömekçiler adama hersi bir tarapdan kömek edýär. Mysal üçin, Bahman – paýhas, Hurdad – saglyk, Murdat – bakylyk we ş.m. Bellemeli tarapy bu döredilen ruh kömekçiler hem ruhy tarapdan, hem anyk durmuş-ýaşaýyş tarapdan adama kömek edýär diýlip Awestada ýazylypdyr. Hakyky durmuşda Bahman sürüleri, Ardibihişt ody, Şahriwar demri (metal), Istendarmad ýeri, topragy, Hurdad suwy, Murdad ösümlikleri goraýar, penasynda saklaýar.

Awestada aýdylyşyna görä, ýüzlerçe hatda müňlerçe ruhlar bolup, olar howada doludyr.

Ahura Mazdanyň ogly Aşur otdur. Ol bäs sany – asman ody, adamyň tenindäki ýaşaýyş-ýylylygyň, agaçda gizlenen ot, ýalyn, ýyl-

¹ Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. Москва, 1956. 193 с.

dyrym, asmandaky ýagtylyk görnüşde ýüze çykýar. Zaratuştura bolsa Ahura Mazdanyň pygamberidir. Mundan başga-da, Anahit, Mitr ýaly hudaýlar hakynda aýdylýar.

Ahura Mazda Ýagşylyk hudaýy bolup, ol dünýädäki ähli gowy zatlary döredýär. Onuň garşysyna ýamanlyk Anhra-Manýu çykyş edip, ol älemdäki iň ýaman zatlary, arwahlary, jynlary, döwleri, erbet janly-jandarlary ýaradyp, olary adamlara ýamanlyk etmek üçin ýere iberýär. Mysal üçin, “Widewdatyň” 22-nji babynda Anhra-Manýunyň 9999 keseli döredişi we Ahura Mazdany ýok etmek üçin alyp baran aýgytly göreşi beýan edilipdir.

Awestada aýdylyşyna görä, Ahura Mazda ýerdäki ýaşaýşyň möhletini on iki mün ýyl diýip kesgitleýdi. Ilkinji üç mün ýylda Ahura Mazda diňe ruhlaryň dünýäsini ýaradypdyr. Soňra Ahura Mazdanyň garşydaşy Angra Manýu peýda bolýar. Ýöne Awestada olaryň ekizdiginiň hem ýatlanylýp geçilýän ýeri bar. Ahura Mazda Angra Manýuwa parahatçylyk teklipe edýär. Emma ol bu teklibi kabul etmeýär. Şol sebäpli hem Ahura Mazda dokuz münýyllyk göreş yglan edýär.

Ilkinji üç münýyllykda Ahura Mazda ýerdäki ýaşaýşy döredipdir. Ilki Asmany, soňra suwy, Ýeri, ösümlikleri we janly-jandarlary hem adamy gezekli-gezegine döredýär. Bu döwürde Angra Manýu ýagşylyga garşy göreşde özüne kömek etjek ýaman ruhlary döredipdir.

Ilkinji üç münýyllykda Angra Manýu özüniň ýaradan ýaramaz güýçleri bilen Ahura Mazdanyň ýagşylyk dünýäsine dökülýär. Onuň iberen Aý atly ýylany ilkinji ýaradylan adam Gaýomarty we onuň wepaly hemrasy, ýoldaşy öküzi öldürýär. Gaýomartyň maşgalasyndan ýerdäki adamlar köpelipdir. Ýagtylyk güýçlerine birehim söweş arkaly ýamanlyk güýçlerini Ýeriň aşagyna dykmak başdýar. Şu ýerde nesilbaşymyz Oguz hanyň adynyň “öküz” manysynyň bardygyny we onuň oňonynyň öküzdigini nazarda tutup, otparazçylyk dini bilen Oguz hanyň Gök Taňry dininiň köp düşünjeleriniň arasynda baglanyşygyň bardygyny görmek bolýar. Bu, birinjiden. Ikinjiden, onda öküziň mifiniň getirilmegi Awestany oguz dünýäsi bilen baglanyşdyrmaga esas berýär. Üçünjiden, oguz hem skif des-

sanlarynda ýagtylyk, ot, Gün, suw asman mukaddeslik hökmünde şöhlelendirilýär. Dördünjiden, ol eserlerde edil Awestadaky ýaly ar-wah, ýylan, içýan, garaňkylyk erbet güýçler hökmünde teswirlenýär. Dördünji üç münýylyk Zaratuştranyň dogluşy we onuň dini wagyz edişi bilen başlanýar. Tura Bratarwahş Zaratuştrany öldürýär. Onuň ölüminden soň Zaratuştranyň üç ogly dünýä inýär.

On iki mün ýyl geçensoň ýagşylyk hem ýamanlyk güýçleriň – ruhларыň soňky çaknyşygy bolmaly. Zaratuştranyň dowamaty erbet güýçleri ýeňýär. Soň Baky durmuş başlanýar diýlip Awesta kitabynda aýdylýar.¹

Awesta kitabyňyň mifiki keşplere baýdygyny aýtmak gerek. Şeýle keşplere mysal edip Mitrany görkezmek bolar. Ol ösümlikleriň hudaýy we şol bir wagtda çopanlaryň hem esgerleriň piri hasaplanýar. Ol parahatçylygyň hem bagtyň goragynda çykyş edýär. Onuň edýän ähli hereketi adatdan daşary güýje eýedir.

Kitapda Anahitanyň keşbi bar bolup, ol mifik hyýaly-ylahy hä-siýetlidir. Ol Asman suwlarynyň hudaýy, mallaryň we hasyllylygyň piri saýylýar.

Şuňa meňzeş keşpleriň ýene biri Jemşitdir. Awestada ol iň bir adalatly, gahryman hökümdar edilip görkezilýär. Ol ýaşayşy yssydan we sowukdan gorap saklaýar. Jemşit Ýer ýüzündäki ýaşayşy üç esse köpeldipdir. Göýä Jemşidiň altyndan jamy bolanmyş, ol şoňa sere-dende ýurduň içindäki ýagdaýy görüp bilipdir. Ol adalatly hökümdar bolupdyr. Ol Magtymgulynyň döredijiliginde hem orun alypdyr:

Seýil edeliň bu jahana,
Jahanda näler görüner.
Isgender, Jemşit saldyran,
Beýik binalar görüner.

Awesta dini kitap bolup, ondaky esasy dünýägaraýyş ýokardaky-dan ybarat. Ýokarky aýdylanlar bu kitabyň baş pikir ýörelgesi bolup, onuň bilen baglanyşykly irili-ownukly wakalar köpdür. Olaryň her biri barada aýratyn durmak özbaşyna ylmy işi talap edýär.

¹ Bertels Ý. E. Görkezilen kitap. 36 – 40 s.

Awestada dini dāp-dessurlara uly orun berilýär. Halk köpçüliginiň gündelik durmuşy, gün-güzerany bilen bagly wakalar hem kitaba siňdirilipdir.

Zaratuştra ýagşylyk äleminiň hudaýy Ahura Mazdadan bagt mekanynyň nirededigini sorayar. Ahura Mazda onuň zähmet çekilýän ýerdedigini, öý-jayy, ybadathana gurulýan, çarwaçylyk edilýän, ekerançylyk bilen meşgullanylýan ýerdedigini nygtaýar. Bellemeli ýeri, Awestada ekerançylyga uly üns berilýär. Dayhançylyk edýän kişi žresler, söweşijiler bilen bir hatarda goýlup mertebeli saýylypdyr. Onda zähmet çekmek ündelipdir.

Belli bolşy ýaly, Türkmenistan ak bugdaýyň watany hasaplanýar. Gazuw-agtaryş işleri geçirilende, bugdaýyň altyndan edilen hoşasynyň we bugdaý saklanýan gaplaryň tapylmagy hakykatdan türkmen halkynyň ata-babalarynyň dünýäde ilkinjileriň hatarynda bugdaý ösdürip ýetişdirendigine, ekerançylygyň ösendigine kepil geçýär.

Awesta kitabynda bugdaý hasyly bilen bagly ynançlar bar. Bilşimiz ýaly otparazçylyk garaýyşlary üç müň ýyla golaý mundan öň döräpdir. Şol döwürde bolsa bugdaý doly keramatlaşypdyr.

Awestanyň maglumatyna görä, bugdaý ekilip, ol ýerden gögerip çykanda, döwler (ýaramaz güýçleriň, betbagtçylygyň nyşany) lerzana gelýär, orlup, galla alnanda döwler nala çekýär, galladan un edilende, olar gaçmaga başlaýarlar, hamyr edilende bolsa, döwler ýok bolýan edilip görkezilýär. Görşümüz ýaly, ynsan gaty ir wagtlardan bäri çöregi mukaddesleşdiripdir.

Biziň ata-babalarymyz yslam dininden öň otparazçylyk dinine uýupdyr. Otparazçylyk dini müňýyllyklaryň dowamynda dini ynanç hökmünde Gündogar halklarynyň arasynda ýaşapdyr.

Otparazçylyk dini bilen baglanyşykly dāp-dessurlar, ynançlar biziň şu günlerimize çenli saklanyp galypdyr. Otparazçylygyň käbir dessurlary yslam dinine ornaşypdyr. Şol döwürde adamlar Güne, oda çokunypdyrlar. Ýyldyrym çakanda, hudaý gaharlanýandyr diýip pikir edipdirler. Oda, suwa mukaddeslik hökmünde garamak, Aýy ýüzüne sylmak, gelin gelende ot bilen baglanyşykly dāp-dessurlary berjaý etmek, şaman oduny ýakmak, tütün çykarmak, otdan towusmak,

näsagyň başyndan ot aýlamak, käbir keselleri oduň kömegi bilen bermek ýaly ynançlar halkymyzyň döp-dessuryna siňipdir, yrymlaryna giripdir. Olaryň ählisi otparazçylyk dini döwründe dörän ynançlardyr.

Türkmen halkynyň döreden döp-dessurlary, yrym-ynançlary, edim-gylymy müňýyllyklaryň dowamynda emele gelipdir. Olar wagtyň ýowuz synaglaryndan geçip, türkmençilik ruhuna siňip gidipdir.

Awesta kitaby gadymyýeti öwrenmekde gymmatly ýazuw ýadygärligidir. Taryhy çeşmedir. Ol müňýyllyklara barabar gadymy taryhymyzy hem medeniýetimizi goýnunda gizläp ýatyr. Bu kitap gaty köp ylmy açýslara çeşme bolup hyzmat eder. Täze Galkynys hem beýik özgertmeler zamanymyzda onuň “Widewdat” kitaby türkmen diline terjime edildi.

OGUZ-ORHON ÝAZGYLARY

Edebiýatyň taryhyny öwrenmegiň öz talaplary bar. Edebi mirasa dogry we dürs düşünmek üçin ýazuw ýadygärligiň döredilen döwrüniň taryhyny bilmeli bolýar. Çünki taryhy hakykat çeper hakykata düşünmek üçin açar bolup hyzmat edýär. Şundan hem edebiýatyň taryhyny öwrenmekde taryh ylmynyň gazananlaryna daýanmaly bolýar. Türkmen halkynyň uzak geçmişdäki durmuşyndan söhbet açýan Oguz-Orhon ýazgylaryny öwrenmekde hem taryh ylmynyň gazananlaryna ýüzlenmek dogrudyr.

Oguz-Orhon ýazgylary VI asyrda ýüze çykan Oguz hanlygy bilen baglanyşykly döräpdir. Oguz hanlygy ylmy çeşmelerde Göktürkmen döwleti diýlip hem atlandyrylýar. Şonuň üçin biz mundan buýana ol hakynda gürrüň edenimizde, Göktürkmen diýip almagy dogry hasaplaýarys. Sebäbi ony şeýle atlandyrmak Oguz-Orhon ýazgylarynyň maglumatlary bilen gabat gelýär. Bu birinjiden. Ikinjiden, bu döwleti guranlar oguzlar, has takygy, göktürkmenlerdir. Oguz-Orhon ýazgylarynda Göktürkmen döwletiniň soňky döwri beýan edilýär.

Bumyn kagan VI asyryň ortalarynda Göktürkmen döwletini esaslandyrypdyr. Ol 522-nji ýylda žužanlary ýeňip, kagan lakamyny-unwanyny alypdyr. Žužan döwleti gündogar Mongoliýada we günbatar Manjuriýada dörän çarwa taýpalaryň guran döwleti bolupdyr. Bu döwlet V asyrda özüniň ösüşiniň çür depesine ýetipdir. Onuň günbatar serhetleri Altaý ülkesine çenli gelip ýetipdir. Bumyn kagan şu döwletiň ýerinde öz döwletini gurupdyr.

Bu hanlygyň merkezleriniň biri Ötükendir. Mongoliýanyň demirgazygynda ýerleşýän Orhon, Selenge derýalarynyň ýakalary we Hangay daglarynyň töwerekleri Ötüken diýlip atlandyrylypdyr. Bumyn kaganyň Istemi atly dogany bolup, ol örän batyr, gaýduwsyz, juda

erkli hem söweş tälimini bilýän kagan bolupdyr. Bular iki dogan bolup ýurdy dolandyrypdyrlar. Istemi kagan Göktürkmen döwletini günbatara, Bumyn kagan hem gündogara tarap giňeltmek bilen meşgul bolupdyrlar. Kaganatyň günbatara tarap giňemegi netijesinde gyrgyz, tarduş, uýgur ölkeleri, Orta Aziýa Göktürkmen döwletine tabyn edilýär. Şeýlelikde, bu kaganat Eftaly döwleti bilen serhetleşýär. Eftaly döwletini ak gunlar gurupdyr. IV asyryň ahyrlarynda Kuşan döwletini agdaryp dörän Eftaly döwleti Eýrana hem Hinde garşy söweşler alyp barypdyr. Emma Göktürkmen döwletiniň Eýran Wizantiýa bilen Eftaly döwletiniň bar wagtynda hoşniýetli gatnaşyklaryň alnyp barlandygy çeşmelerde aýdylýar. Sebäbi göktürkmenlerem, eýranlylaram Eftaly döwletiniň bolmagyny islemändirler. Eýranlylar bilen eftalylar serhetdeş bolanlygy üçin bularyň arasynda oňuşmazlyklar ýüze çykyp ugraýar. Şol döwürde Eýranyň günbatarynda Wizantiýa güýçli bir döwlet bolupdyr we bu iki döwletiň arasynda duşmançylyk güýçlenipdir. Göktürkmen döwleti 563 – 567-nji ýyllarda Eftaly döwletini agdarypdyr we ony özüne tabyn edipdir. Netijede, Göktürkmen döwleti indi Eýran bilen araçäkleşýär. Şu ýerde Göktürkmen döwleti bilen Wizantiýanyň arasynda dostlukly gatnaşyklar ýola goýlup, bu iki döwletiň arasynda söwda ösýär. Tersine, Eýran bilen gatnaşyklar sowasypdyr. Şol ýyllarda Eýranda sasanlylar döwleti bolup, onuň patyşasy Hysrow Anuşirwan bolupdyr. Şeýlelikde, Göktürkmen döwletiniň günbatar tarapy Eýran bilen araçäkleşipdir. Indi bu kaganatyň gündogar tarapynda bolup geçen ýagdaýlar bilen tansalyň.

Göktürkmen döwletini esaslandyran Bumyn kagan 552-nji ýylda aradan çykýar. Tagta Muhan kagan çykýar. Ol 553 – 572-nji ýyllarda kaganlyk edýär. Muhan kagan Hytaýa ençeme gezek ýörişler geçiripdir. Muhan kaganyň döwründe Göktürkmen döwleti berkleşipdir.

Göktürkmen döwleti ägirt uly soltanlyga öwrülipdir. Ol Mongoliýany, Sibiri, Hytaýyň bir bölegini, Orta Aziýany we Kawkazy öz içine alypdyr. Onuň bir gapdaly Hytaý, beýleki gapdaly Wizantiýa bolup, giden giň territoriýa Göktürkmen döwletiniň garamagynda bolupdyr.

Muhan kagan aradan çykansoň, onuň ýerine ogly Tobo kagan

bolýar. Tobo kagan miras alan döwletini saklamagy başarypdyr. Ol 581-nji ýylda aradan çykýar. Tobo aradan çykansoň Göktürkmen döwleti ownap başlaýar. Kaganata giren döwletleriň her biri ondan çykмага we özbaşdak bolmaga jan edip, gozgalaň turuzýarlar. Bu ýagdaý bilen baglanyşykly wakalar Oguz-Orhon ýazgylarynda beýanyny tapypdyr. Ol, esasan, merkezi kaganata garşy aýaga galan tireleriň söweşleri bilen bagly bolupdyr. Agzalalyk Göktürkmen döwletiniň ikä bölünmegine getirýär. Netijede, Gündogar hem Günübatar kaganlygyny ikisinde-de yzly-yzyna ýeňlişler bolýar.

Hut şol döwürde 589 - 617-nji ýyllarda Hytaýda häkimiýet başyna Suý nesilşalygy geçýär. Göktürkmen döwletiniň Gündogar kaganaty Hytaýyň goşunlaryndan ýeňilýär. 588-nji ýylda Günübatarda Kara Çurun Eýran serdary Bähram Çubynadan ýeňlipdir. Gündogar kaganatda 630-njy ýylda hytaýlylar Helli kagany güýçli ýeňlişe sezewar edipdir. Şu ýeňlişlerden soň Gündogar kaganat Hytaýyň baknalygyna geçýär. Bu baknalyk elli ýylap dowam edýär. Költegiň hormatyna bagyşlanan uly ýazgyda bu elli ýyllyk baknalyk türk kaganatynyň taryhynda iň bir garaňky pursat hökmünde görkezilýär. Erkekleriň we aýallaryň hytaýlylaryň guly we gymnagyna öwürülendigi çuňňur gynanç bilen bellenilýär. 679 – 680-nji ýyllarda Hytaý baknalygyndan çykmak ugrunda söweşler bolýar.

682-nji ýylda Ilteriş adyny alan Kutlug ýa-da Kutuly (çeşmelerde Gutlug hem Gudulu görnüşinde hem duşýar) han kesgitleýji gozgalaňa başlaýar. Meşhur serkerde Tonýukuk we ady belli goşun başlygy Aşid öz goşunlary bilen gelip, Kutlugyň goşunyna goşulýar. Ilkibada bularyň sany 700 adam bolýar. 682-nji ýylda bolan söweş Hytaý baknaçylaryň doly ýeňilmegi bilen gutulýar. Kutuly ýa-da Kutlug Ilteriş ady bilen şol ýylda türk kagany diýlip ygylan edilýär. Ol 690-njy ýylda aradan çykýar. Onuň yzynda iki sany ýaşajyk ogly galýar. Şol wagt Ilterişiň uly ogly Mogilýan ýedi, kiçi ogly Költegin baş ýaşynda eken. Oglanlaryň ýaş bolany üçin tagta olaryň daýysy Kapagan çykýar we tä 716-njy ýylda aradan çykýança, Göktürkmen döwletini dolandyryar. Şol ýyl Ilterişiň uly ogly han Mogilýan 32 ýaşynda tagta çykyppdyr we ol Bilge Kagan lakamyny alypdyr. Bilge Kagan döwründe Tonýukukyň öňki mertebesi dikeldilýär. Ol kaganyň iň ýakyn mas-

lahatçysy bolýar. Költegin bolsa umumy goşun başlyklygyna belleni-ýär. 731-nji ýylda Bilge Kaganyň dogany Kültegin aradan çykýar. Onuň yz ýany 734-nji ýylda Bilge Kaganyň özi aradan çykýar. Soňra döwleti Ozmuş kagan dolandyrypdyr. Başga bir oguz kagany Moýun Çory agdaryp, hanlygy alýar. Taryhçylar Göktürkmen kaganatynyň iň soňky soltany Ozmuş Kagan diýip görkezýärler. Sebäbi Ozmuş Kagany tagtyndan agdaran Moýun Çory uýgur hasaplapdyrlar. Emma edebiýatçy alym Rahman Rejebow ýazgylary içgin özleşdirip, Moýun Çoruň oguz bolandygy hakyndaky pikirini delillendiripdir. Moýun Çor Ozmuş kagany tagtyndan agdaryp, onuň aýaly Özbilge Hatuny özüne aýal edinýär. Ol Göktürkmen döwletiniň içini tertibe salmak üçin köp işleri edýär. 756-njy ýylda agyr goşun bilen gelen Hytaý kaganyňy ýeňip, onuň bir gyzyňy hem sekiz ogluny ýesir alýar. 757-nji ýylda Hytaý kagany iki gyzyňyň birini Moýun Çora aýallyga beripdir.

Oguz-Orhon ýazgylaryny üns bilen öwrenmek zerurdyr. Ol ýazgylarda oguzlaryň öz içki uruşlary, agzalalygy basyp ýatyrmak ugrunda alnyp barlan söweşler beýan edilýär. Şonuň üçin olara dogry düşünmek derwaýysdyr. Oguz-Orhon ýazgylarynda Göktürkmen döwletiniň ahylarynda ýaşap geçen kaganlaryň (soltanlaryň) ömür ýazgylary beýan edilýär.

Şu ýerde ýazgy etmek bilen baglanyşykly bir ýagdaýy bilmek derwaýysdyr. Miladydan öň hem, miladynyň ilkinji ýüzylyllyklarynda-da beýik hem şöhratly patyşalar, soltanlar öz taryhyny ýazyp galdyrypdyrlar. Olar azyndan iki ýa üç dilde öz şöhratlaryny ýazdyrypdyrlar. Olar, ilkinji nobatda, öz ene dillerinde, soň hem soltanlygyň çäklerinde ýörgünli bolan, köpüň düşüňän, aralyk diýen ýaly dilleri saýlap alypdyrlar. “Mysal üçin, Müsüriň faraonlary özleriniň resmi ýazgylaryny gadymymüstür, kopt we grek, ahemeni patyşalary gadymypars, elam we akkad, parfiýan hökümdarlary parfiýan, gun we ortapars, sasanly şalary ortapars we parfiýan dillerinde monumental ýazgylaryny bina edipdirler”¹ Oguz-Orhon ýazgylary hem iki dilde: oguz hem hytaý dillerindedir.

Türkmenler zeminiň iň gadymy medeniýetli halklarynyň biridir. Munuň şeýledigini Oguz-Orhon ýazgylary hem tassyklaýar. Onuň

¹ *Ýazberdiýew A. Görkezilen kitap. 22 s.*

umumyadamzat medeni gymmatlyklar ulgamyna goşan goşandy kiçi-girim däl. Uzak geçmişden saklanyp galan ýazuw ýadygärliklerimiziň biri Oguz-Orhon ýazgylarydyr. Bu ýazgylar ýörite ylmy işlerde orhon-ýeniseý ýazgylary ady bilen hem tanalýar. Oguz-Orhon ýazgylary daşyň yüzüne oýulyp ýazylypdyr. Onuň “Oguz-Orhon ýazgylary” diýlip atlandyrylmagynyň sebäbi ol Mongoliýaniň çäginde Orhon hem Selenge derýalarynyň boýlaryndan tapylmagydyr.

Oguz-Orhon ýazgylaryna “Ongin ýazgysy”, “Költegin hormatyna ýazgy”, “Bilge kagan hormatyna ýazgy”, “Tonyukuk hormatyna ýazgy” we “Kuly Çor we Moýun Çor hormatyna ýazgy» ýadygärlikleri girýär.

Bu ýazuw ýadygärligine “oguz ýazgylary” diýilmeginiň sebäbi şol ýurtlar olaryň bina edilen döwründe oguzlaryň watany, oguz iliniň ýaşan merkezleriniň biri bolandygy bilen düşündirilýär. Şol ýazgylaryň dili hem oguz dilindedir. Şol ülkelerde hanlyk eden hökümdarlar oguzlar bolupdyr. Şu sebäplere görä-de bu ýazgylara oguz ýazgylary hem diýilýär. Edebiýatçy alym Rahman Rejebow bu ýazgylary öwrenip, olardan başga Talas we Ýeniseý ýazgylary hem bar diýen maglumaty berýär. Olary öz tapylan ýeriniň atlary bilen atlandyryýarlar. Şolaryň içinde biziň üçin iň ähmiýetlisi Oguz-Orhon ýazgylarydyr. Sebäbi olar türkmen edebiýatynyň ýadygärligi bolup, olarda türkmen halkynyň taryhy çeperleşdirilip beýan edilipdir.

Şu ýazgylaryň içinde iň ähmiýetlileriniň biri “Ongin ýazgysydyr.” Onuň ongin diýlip atlandyrylmagynyň sebäbi ol Ongin degresinden, Taramel diýen ýerden tapylypdyr. Ýazuw ýadygärligi 1889-njy ýylda N. M. Ýadrinsew tapypdyr. Ol oguzlaryň hökümdary Ilteriş kagana hem onuň aýaly Bilge Hatynyň hormatyna dikeldilipdir. Ýazgy toplumyň içinde iň gadymylaryndan biri hasaplanýar. Bilge han 682-nji ýylda Hytaý baknaçylygyna garşy göreş alyp baryp, halky baknaçylykdan halas edýär we özi kagan bolýar. Çeşmelerde berilýän maglumata görä, ol 8 – 11 ýyl patyşalyk edipdir. Ol 690-693-nji ýyllarda aradan çykypdyr. Ýadygärlik ýazgysy alymlaryň pikirine görä, 690 – 706-njy ýyllarda dikeldilipdir. Ýazgyda Ilteriş kaganyň cdermenlikleri, baknaçylykdan çykmak ugrunda alyp baran göreşleri hem söweş gahrymançylyklary beýan edilipdir.

N. M. Ýadrinsew tarapyndan açylan ýazgylaryň içinde ähmiýetlilerinden ýene biri “Költegin hormatyna ýazgydyr”. Bu ýazgy hem 1889-njy ýylda açylypdyr. Ol Orhon derýasynyň kenaryndan tapylýar. Ýazgy ýadygärlik 732-nji ýylda Ilteriş kaganyň ogullary Költegin we Bilge kagan hormatlaryna bina edilipdir. Rahman Rejebow “Gadym türkmen edebiýaty” atly kitabynda G. Aýdarowyň “Язык Орхонских памятников древнотюркской письменности VIII века» atly işine salgylanyp bu ýadygärlikler ölçegi barada anyk maglumatlary beripdir. Oňa görä “Költegininiň hormatyna salnan ýazgy-ýadygärligiň belentligi 3 m. 15 sm, esasynyň giňligi 1. 24 sm, ýogynlygy bolsa 41 sm. Munuň bir gapdalynda 40 bölekden ybarat ýazgy bitilipdir. Muňa uly ýazgy diýip at berýärler. Onuň başga bir gapdalynda 13 bölekden ybarat ýazgy bitilipdir. Oňa bolsa kiçi ýazgy diýilýär. Bu ýazgylarda Költegininiň söweşlerde görkezen gahrymançylyklary beýan edilýär” diýlip maglumatlar berilýär.¹ Ylmy işlerde uly ýazgy hem kiçi ýazgy düşüňjeleri köp ulanylýar. Şonuň üçin bu getirilen maglumatlar Oguz-Orhon ýazgylaryna düşünmekde, olary göz önüne getirmekde ähmiýetlidir.

Oguz-Orhon ýazgylarynyň juda ähmiýetlileriniň biri Han Mogilýan ýazgy ýadygärligidir. Oňa “Bilge kagan hormatyna ýazgy” diýlip at berilýär. Bu ýazgy hem 1889-njy ýylda N. M. Ýadrinsew tarapyndan açylýar we ylym älemine mälim edilýär. Ol Orhon derýasynyň degresinde Erdeni Szu atly Budda metjidiniň 60 kilometr gaýrasyndan tapylypdyr. Onuň “belentligi 3 m. 45 sm, ini 1 m. 7 sm, onuň galyňlygy bolsa 72 santimetrdir. Ýadygärligiň her tarapynda ýazgynyň bölekleri bar”.² Han Mogilýan bilen Költegin dogandyr, aga-inidir. Mogilýan 683-nji ýylda doglup, 735-nji ýylda hem aradan çykypdyr. Ilteriş kagan ýogalandan soň, onuň ogullary heniz gögele bolany üçin tagta olaryň daýysy Moýun Çor çykypdyr we uzak wagtlap döwleti dolandyrypdyr. Moýun Çor Kapagan 735-nji ýylda aradan çykypdyr.

„Tonýukuk hormatyna ýazylan ýazgy“ Tonýukuk atly ady belli goşun serdarlaryna bagyşlanypdyr. Ol Ilteriş kaganyň ýakyn ýoldaşlaryndan biri bolupdyr. Hytaý baknaçylygyndan çykmak

¹ Rejebow R. Gadym türkmen edebiýaty. Aşgabat. Ylym, 1991, 20 s.

² Rejebow R. Görkezilen kitap, 20 s.

nyndaky söweşlerde Ilteriş kagan bilen birlikde söweşipdir. Bu ýazgy 1897-nji ýylda Ý. L. Klemenès tarapyndan açylýar. Ol 1898-nji ýylda bu ýazgynyň suratyny alýar. Birinji gezek ony W. W. Radlow terjime edýär. „Bu ýazgy häzir Ulanbator şäherinden 36 km uzaklykda, onuň günorta-gündogarynda ýerleşýär. Bu ýadygärlik biri-biriniň garşysynda salnan iki sany pürs ýaly şalmandan ybaratdyr. Günorta tarapda ýerleşýän şalmanyň belentligi 1,70 m. Onuň garşysyndaky, ýagny demirgazyk garşysynda ýerleşýän ýadygärlik şalmanyň belentligi 1,60 m. Birinjide ýazgynyň 36 bölegi ýerleşdirilipdir, ikinjide bolsa galan bölekleri ýerleşdirilipdir. Ýazgylaryň jemi 62 bölekden ybaratdyr.“¹

„Kuly Çor we Moýum Çor hormatyna ýazgy“. Moýun Çor türk kağanlygynda Ozmuş kagany agdaryp, onuň ýerine geçen kagandyr. Moýun Çor özüne bina etdiren ýazuw ýadygärliginde özüniň oguz bolandygyny nygtap görkezýär. Ol „Oguz meniň hut öz halkym“ diýip aýdýar. Ýazgyda Moýun Çoruň görkezen gahrymançylygy we yndygärlik ýazgysyny ýazdyryşy barada aýdýar. Ýazgy professor G. I. Ramsted tarapyndan açylýar.

Bellemeli zatlaryň biri, ýazgylar ilki tapylan badyna alymlar olary birbada okamagyň hötdesinden gelip bilmeýärler. Sebäbi ylmy üçin onuň haty entek näbellidi. Şonuň üçin ol dünýäniň ylmy jemgyýetçiliginde uly gyzyklanma döredipdir. Köp tagallalardan soň ýazgylaryň birinji nusgasyny ilkinji bolup 1893-nji ýylda Wilgelm Tomsen okaýar. Görlüp oturylsa, bu ýazgylar biziň ata-babalarymyzyň galdyryp giden ýadygärliگی eken. Ol oguz hatynda eken. Oguz-Orhon ýazgylary taryhy maglumatlar bolmak bilen birlikde, olar edebi eserler hem hasap edilýär.

Oguz-Orhon ýazgylarynda ýüpek, altyn, kümüş, gunduz we simyr derileri, goýun, sygyr, ýylky, at atlary şol zamanyň iň gymmat mallary hökmünde köp duş gelýär. Ýüpek mata söwda harytlarynyň iň yörgünlisi bolupdyr.

Toý edip, ogul öylendirmek däbi ýazgylarda öz beýanyny tapypdyr. Ýazgylary düýpli öwrenmek bilen Oguz hanlygynda döwlet gurluşygynyň we goşun nyzamynyň köp taraplaryna göz ýetirmek

¹ Repbow R. Görkezilen kitap, 20-21 s.

bolýar. Oguz hamlygy akyla, bilime uly üns berlipdir. Şonuň üçin oguz kaganlary Bilge, Bumyn ýaly atlary göteripdirler.

Ýeri gelende bellesek, baş münýýlyk taryhy bolan Oguz-Orhon ýazgylary kämil ýazuw bolupdyr. Ýazuwyň taryhyna nazar aýlanymyzda onuň dürli görnüşleriniň bolandygyny ylmy jemgyýetçilik subut etdi. Olardan piktografiýany, iograflary mysal getirmek bolar. Emma oguz-türkmen haty – tamgalar baş mün ýyl mundan öň hem ses aňlatmak ukybyna eýe bolupdyr. Özem çekimsizleriň inçelik, ýogynlyk häsiýetiniň göz önünde tutulmagy, sözleriň, sözlemleriň iki nokat arkaly tapawutlandyrylmagy, çekimlileriň inçelik, ýogynlyk, dodak hem dodaklanmaýan tapawudynyň anyk kesgitlenip bilinmegi oguz-türkmen ylmynyň, medeniýetiniň, onuň ses baradaky düşüňjeleriniň juda ýokary bolandygyna güwä geçýär. Megerem, öňde atларыny agzan şahyrlarymyz oguz hatyny taryplanlarynda bu hatyň şu artykmaçlyklaryny göz önünde tutan bolsalar gerek.

Indi bir asyrdan gowrak wagt bäri oguz-türkmen haty dünýä ylmy jemgyýetçiligini özüne çekip gelýär. Emma olaryň bu ýazuw ýadygärliginiň dörän wagty meselesinde m.ö. II – III asyrdan aňry geçesleri gelenok. Nusgawy şahyr Şeýdaýy «Gözel ýigrim baş», Şakandy «Döredi», Andalybyň «Andalypnyň ýitgen oguz hatyga matam-mersiýesinde» oguz hatynyň ýaşynyň üç müňden geçip, dört müňe münendigi aýdylýar.

Şeýdaýy:

Üç müň ýaşda ömrüň ýakyp,
Geçirdik gözel ýigrim baş.

Şakandy:

Üç müň ýyldan geçýär aýagnyň ýaşı,
Başy bir eýýamlar ölüp gurady.

Andalyp:

Ýaşyň üç müňden aşyp törtge mündi,
Bu ýaşda çekmediň renji-yzany.

Görşümüz ýaly, ýazylan bu eserlerde mundan 2-3 asyr öň oguz hatynyň dört müň ýaşandygy aýdylýar. Edebiýat ylmymyzyň taryhynda «oguz runy haty Günbatar grek elipbiýiniň täsirinde dörläpdir» diýen pikir orta atylypdyr. Emma oguzlar elipbiýli-hatlyka gadymy grekler öz öýlerinden çykmady. Aleksandr Makedonskiniň ýörişi bolsa m.ö. IV asyrlara degişlidir.

Bilşimiz ýaly, Şeýdaýy oguz elipbiýiniň ýigrimi baş harpdan – belgiden ybarat bolandygyny ýatlaýar. Oguz-Orhon ýazgylarynda onuň sany 38 diýlip berilýär. Bellemeli tarapy, oguz elipbiýi bilen Oguz-Orhon ýazgylary Oguz hanyň döreden ýazuwydyr. Eýsem belgileriň san aratapawudyny näme bilen düşündirip bolar?! Bu meselede diňe ylmy çaklamany orta atyp bolar.

Görnüşi ýaly, oguz hatynyň uzyn taryhy bar. Ol müňýyllyklaryň dowamynda millete hyzmat edip gelipdir. Oguzlar dünýäniň gaty köp ýerlerini basyp alyp, Ýer togalagynyň gaty giň meýdanyny eýeläpdirler. Ýazuwam, dilem ösýän hadysa. Şu ösüş ýolunda oguz hatynyň dürli nusgalary bolupdyr. Oguz-Orhon ýazgylary oguz hatynyň Orhon nusgasydyr. Orhon derýanyň adydyr. Gyzykly ýeri, Salar Babanyň «Oguznamasynda» berilýän maglumata görä, Or han Oguz hanyň utasy Gara hanyň doganydyr, Düýp Beýgiň alty oglunyň ikinjisidir. Şeýdaýy, Şakandy, Andalyp hem tamga hem ýazuw hyzmatyny bitiren belgileriň gürrüňini edýär. Ol Oguz hanyň özüniň hem ýigrimi dört agtygynyň tamgalarynyň esasynda dörläpdir.

Oguz-Orhon ýazgylary VII – VIII asyrlarda daşa ýazylandyr. Ol uly hem kiçi ýazgylardan ybarat bolup, belgileriň sany 38-dir. Çekimliler dört belgi bilen aňladylypdyr. Çekimsizleriň hatda inçe, ýogyn görnüşleri üçin özbaşdak belgi ulanylypdyr. Şeýdaýy bilen Oguz-Orhon ýazgylarynyň arasynda müň töweregi ýyl hem uzak geografik aralyk ýatyr. Şeýdaýynyň oguz hatynyň Orhon nusgasyndan habarsyz bolandygy gürrüňsiz hakykat. Bu, elbetde, Şakandy bilen Andalypda degişlidir. Şeýdaýy «Gözel ýigrim baş» goşgusyny Mahmyt Kuşgarlynyň, Reşideddiniň, Abulgazy Bahadur hanyň maglumatlary esasynda döreden bolmaly. Olarda belgileriň sany 24 diýlip berilýär. Eger taryhy syýasy ýagdaýy göz önünde tutsaň, ol şahyrlary oguz elipbiýini bilmezlikde aýyplap bolmaz. Sebäbi arap basybalyjylary

Orta Aziýa ülkelerine gelenlerinde, öz önlerinde birnäçe wezipele-ri goýupdyrlar. Yslamy ornaşdyrmak üçin milletleriň taryhyny, şol taryhy hem medeniýeti, dürli ynançlary özünde jemleýän ýazuwy ýok etmegi maksat edipdirler. Bu olara başardypdyr.

Tamga hem ses aňladyjy harp hyzmatyny bitiren belgileriň sanynyň 25-den 38-e çenli artmagynyň sebäpleriniň biri, megerem, oguz nesliniň artmagy, täze uruglaryň döremegi we olara haýsy hem bolsa bir tamganyň degişli edilmegi bilen düşündirip bolar. 7 çekimli-si, 18 çekimsizi bolan oguz hatynyň 38 sany belgi bilen aňladylmagy, şol bir sesiň dürli nusgalary, aýratyn fonemalar üçin biri-birine meňzeş, golaý belgileriň saýlanyp alynmagy juda täsindir. Diýmek, hatyň Orhon nusgasy düýbi bir tamgalar hakynda oýlanmaga esas berýär. Elipbiý hyzmatyny bitirýän 38 harpyň – 38 tamgaň oguz-taýpa eýelerini anyklamak, bu ugurda edilen işleri mynasyp dowam etmek oguz taryhymyzy öwrenmekde ähmiýetlidir.

Oguz-Orhon ýazgylarynda şu günki dil bilen aýrylmaz bagla-nyşyk bar. Oguz-Orhon ýazgylary taryh üçinem, edebiýat üçinem, dil bilimi üçinem bahasyna ýetip bolmajak gymmatly ýazuw ýadygärli-gidir. Olar diňe bir taryhy ýazgy bolman, eýsem onda edebi element-leri, nusgalary hem görmek bolýar.

Oguz-Orhon ýazgylaryny öwrenmekde türkmen alymlaryndan M. Hydyrowyň we R. Rejebowyň hyzmatlary aýratyn bellemäge mynasypdyr. R. Rejebow bu ýazgylary öwreneninde S. G. Malowyň „Памятники древнотюркской письменности“ we „Памятники древнотюркской письменности Монголии и Киргизии“ atlandyry-lan kitaplardaky tekstlerden peýdalanypdyr hem „Gadym türkmen edebiýaty“ atly gollanmasynda olardan bölekleri ýerleşdiripdir. Okuw kitaby taýýarlanylanda, R. Rejebowyň bu ylmy işinden peýdalaryldy we oňa üzlenildi.

„GORKUT ATA“ KITABY

Milli edebiýatymyzyň taryhynda Gorkut ata hem onuň «Kitaby dildem Gorkut» atly ajaýyp şadessany geçmişden geljege şöhle saçýar. Gorkut atadan galan bu ýadygärlik türkmen halkynyň geçmişiniň çepet ýazgysy bolup, ol edebiýatymyzyň taryhynda müdimi orun aldy.

„Gorkut ata“ kitabyňyň ýazylan döwrüniň taryhy ýagdaýyny öwrenmezden, onda beýan edilýän wakalara, mazmunyna düşünmek çetindir. Bu kitabyň biziň günlerimize gelip ýeten ygtybarly hasaplanýlýan Drezden nusgasy edebi ylma näbelli bolan nusgadan XVI asyrdan göçürilipdir. Onuň doly eser görnüşinde emele gelen döwri hukynda dürli pikirler bar. Bu eseri öwrenijileriň käbiri ony XV – XVI asyrdan döredilen hasaplaýarlar. Emma bu kitap XI asyrdan doly çeper eser hökmünde kemala gelipdir. Häzirki Türkmenistandan Kiçi Aziýa giden kowumdaşlarymyz bu eseri öz ýanlary bilen alyp gidipdüler. „Gorkut ata“ kitaby Kawkaz halklarynyň arasynda hem meşhur bolupdyr.

«Gorkut ata» kitabyňyň başynda şeýle maglumat bar: «Resul alayhyssalam zamanynda ýakyn baýat boýundan Gorkut ata diýrler bu ilir gopdy. Ogzuň owwal kişi tamam bilijisidi. Ne diýrse, olardy. Gajypdan dürli habar söýlärdi. Haktagala anyň köňlüne ylham ederdi». Taryhy çeşmelerden bilşimiz ýaly, Muhammet pygamber 570–

632-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçipdir. Diýmek, Gorkut ata VII – VIII asyrlarda ýaşan bolmalydyr. Ylmy çeşmelerde Gorkut atanyň ölmü uzak ýaşandygy hakynda aýdylýar. Onuň IX asyrdan ýaşan Salyr Gazana wezirlik edendigi aýdylýar. Gorkut ata juda sowatly, paýhasly, her tarapdan düşünjeli, durmuş tejribeli, islendik ýagdaýda maslahat berip bilýän beýik şahsyýet bolupdyr. Şonuň üçin ol zamanasynyň patyşalaryna wezirlik edipdir.

Gorkut ata zamanynda ylym, edebiýat hem medeniýet hertaraplaýyn ösüpdir. Bilşimiz ýaly, VII – VIII asyrlarda Orta Aziýa araplar tarapyndan basylyp alynýar. Netijede, yslam dini ýaýradylyp başlanýar.

Yslam dininiň adamlaryň kalbynda ornaşmagy üçin birnäçe asyr gerek bolupdyr. Şol sebäpli „Gorkut ata“ kitabynda diniň täsiri ýüzleý görünýär. Eserde yslam bilen baglanyşykly wakanyň her boýuň başynda, ortasynda ýa ahyrynda özbaşdak, umumy ýordumdan üzňe beýan edilmegi, oňa yslamyň garaýyşlarynyň soňra goşulandygyndan habar berýär. Sebäbi ortodoks al yslamyň meşhur bolan döwründe her bir eseriň ýaşamagy üçin onuň öz zamanasynyň donuna bürenmegi zerur bolupdyr.

Oguzlar Gorkut ata eýýamynda baý, gurply ýaşapdyr. Oguzlar batyr, edermen, myhmansöýer, geçirimli, juda gurgun halk hökmünde tanalypdyr.

Gorkut atanyň eýýamynda patyşalar, soltanlar ylma, edebiýata aýratyn üns beripdirler. Köşkde bilgeleri, alymlary, şahyrlary saklamak, goldamak we şolar bilen şöhratlanmak döwrüň soltanlaryna mahsus bolupdyr. Bu döwürde dürli dindäki alymlar dini ynanjyna seretmezden, bir paýhas öýünde zähmet çekipdir. Alymlar türk, hindi, arap, pars, grek, ýunan, pehlewî dillerini suwara bilipdirler. Ine, şu zatlar hem Gorkut atanyň zamanynda ylmyň ösmegine getiripdir. Gorkut ata şeýle zamanda ýaşapdyr we öz „Oguznamasyny“ döredipdir.

Öňde-de bellenilişi ýaly, islendik zamananyň taryhy ýagdaýyny bilmezden, onuň edebiýatyny dolulygyna öwrenmek mümkin däl. Onuň üçin ilki bilen zamananyň taryhy durmuşy bilen tanyşmak, taryhy hakykaty janlandyrmak zerur. Diňe şondan soň çeper edebiýatymyzyň ösüşini, ýeten derejesini, galan belentligini aňlamak mümkin.

Gorkut ata eýýamynyň taryhy ýagdaýyna düşünmek üçin, şol döwrüň öňüsyraýndaky taryhy wakalary öwrenmeli bolýarys. Bu babatda taryh ylmy örän gyzykly maglumatlary berýär. Mysal üçin, 224 – 227-nji ýyllarda ykdysady taýdan baý, medeni taýdan ösen, emma syýasy taýdan gowşan Parfiýa döwleti sasanlylar tarapyndan

syndyrylyp, döwlet olaryň golastyna düşýär. Şunlukda Parfiýa medeniýeti bilen taryha ornan ullakan ösüşler birbada togtaýar. Soňra VII – VIII asyrlardan başlap biziň ata-babalarymyzyň durmuşy gowulaşyp başlaýar.

Eýýäm VII – VIII asyrlarda kaşaň edara binalary, zamananyň baý, gurply adamlary üçin ýaşaýyş jaýlary gurlup ugraýar. Binaçy ussalar çig kerpiçlerden peýdalanylýp, ajaýyp ymaratlary gurupdyrlar. Olaryň diwarlary, künreleri, ylaýta-da iç ýüzleri nepis nagyşlar bilen bezelipdir. Hut şol döwürde Merwden, Abywerdden, Nusaýdan tapylan tapyndylar bu döwürde senetçilik sungatynyň ösendiginden habar berýär. Bu döwürde dürli reňkli ululy-kiçili çüýşe gaplary, güldanlar, monjuklar öndürilipdir. Merw, Daňdanakan ýaly şäherlerde öndürilýän, ýüzüne her hili güller, nagyşlar çekilen ýüpek we nah matalar, geým-gejimler, dürli başgaplar özüniň nepisligi, oňalylygy bilen meşhurlyga eýe bolupdyr. Bu döwürde türkmenler oguzlar ady bilen tanalypdyr. Olar örän giň territoriýany eýeläpdirler. Olaryň eýeleýän meýdanynyň bir çeti Hytaý bolsa, beýleki çeti Eýran, ýene bir tarapy Kiçi Aziýa bolup, häzirki Türkmenistanyň ýerleri oguzlaryň merkezi bolupdyr.

Türkmenistanyň çäkleriniň gadymy ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşmegi sebitiň ykdysady hem medeni tarapdan ösmegine oňyn täsir edipdir. Beýik ýüpek ýoly Hytaý bilen Alynky Aziýany, hatda Ýewropany birleşdiren kerwenli söwda ýoludyr. Taryhy maglumatlara görä, ol ýol m.ö. II asyrdan m.s. XIV – XVI asyrlara çenli gatanawly bolupdyr. Onuň bir bölegi türkmen topragyndan, hususan-da Köneürgenç, Amul (Türkmenabat), Merw şäherleriniň üstünden geçipdir. Beýik ýüpek ýoly Nusaýyň üsti bilen Ortaýer deňziniň kenarlaryna-da ýetipdir. Soňra suwuň üsti bilen Ýewropa çenli uzalyp gidipdir. Beýik ýüpek ýolunyň söwdadan başga edebiýatyň ösmegine hem onuň giň territoriýa ýaýramagyna täsir edipdir. „Gorkut ata“ kitabyňyň dünýäniň köp ýerlerinde belli bolmagynda Beýik ýüpek ýolunyň täsiriniň bolandygy ikuşsuzdyr.

Taryhy çeşmelerden bilşimiz ýaly, Gorkut atanyň zamanynda yslam dini täze ynanç hökmünde ornaşyp başlaýar. Otparazçylyk dini bilen baglanyşykly ýazgylar ýok edilýär. Yslam täze dünýägaraýyş

bolup, onuň doly kabul edilmegi belli bir wagty kanuny talap edýär. Ol kem-kemden ornaýardy. Şonuň üçin bu döwrüň edebiýatynda yslam juda solak görünýär. Muňa “Kitaby dādem Gorkudy” mysal getirmek bolar. Şu ýerde iki ruhy dünýäniň biri-birine eden täsirini synlamak bolar. Arap edebiýatynyň oguz edebiýatyna täsiriniň bolşy ýaly, oguz edebiýaty araplara hem oňyn täsir edýär. Munuň özi edebi kanunalaýyklykdyr.

Edebiýat nazaryýetiniň delilli düşündirmegine görä, täze dünýägaraýyş ur-tut ornap gidibermeýär. Ol belli bir päsgelçilikleri ýeňip geçmeli bolýar. Onuň üçin wagt, taryhy pursat gerekdi. Çünki öňe sürülýän täzeçilligiň şahyrana zehinleriň aňynda bişişmegi gerekdi. Yslam 650-nji ýylda häzirki Türkmenistanyň çäklerine gelenem bolsa, onuň ruhundaky doly bahaly eserler IX – X asyrlarda döräp başlaýar.

Ol döwürde çeper söze seredende ylma uly üns berlipdir. Muňa halypa al-Mamunyň “Paýhas öýi” özboluşly delildir. Muhammet Horezminiň hem Farabynyň ylym dünýäsinde galan mertebeleri guwandryjy bolupdy. Bu eýýamda arap dilli edebiýat ösüp-ömräp başlaýar. Özem edebiýat çeper pikire seredende sygyr formalary we žanrlary babatda has ösýär. Türkmen nusgawy edebiýatynda ýörgünli işledilen mesnewi, gazal, müsemmet, rubagy ýaly sygyr formalary hut şu döwürde arap-pars edebiýatyndan biziň edebiýatymyza aralaşyp başlapdyr.

Araplaryň yslam dinini Orta Aziýa ülkelerine ornaşdyrmaklary bilen, otparazçylyk dini bilen baglanyşykly köp kitaphanalar, taryhy ýadygärlikler ýakylp-ýandyrylyp ýok edilipdir. Ondan öň Aleksandr Makedonskiniň goşunlarynyň astynda ýiten ýazuwlar az bolmandyr. Taryha ser salanymyzda üç uly hasrat dünýäniň gaty köp halklarynyň başyndan inip, olaryň medeniýetleriniň ösüşine uly zyýan ýetiripdir. Olaryň birinjisi Aleksandr Makedonskiniň (Isgender Zülkarneýin), ikinjisi araplaryň sebiti basyp almaklary, üçünjisi Çingiz hanyň çozuşlary. Şularyň üçüsünde hem Orta Aziýa halklarynyň gaty köp ýazuw ýadygärlikleriniň ýakylp-ýandyrylyp ýok edilendigi barada taryhy çeşmelerde maglumat berilýär. Bu bolsa öz gezeginde gadymy edebiýaty öwrenmekde uly kynçylyk döredýär.

Umuman, Gorkut ata eýýamynda medeniýet, şol sanda edebiýat hem ösüşlere-de eýe bolýar. Elbetde, birbada yslam dininiň gelmegi bilen pikirlenmäniň ösüşini çäklendirýär. Edebi maglumatlara görä, edebiýat yslam dini ornaşdyrylan döwründe pikir jähetden däl-de, žanr we forma babatda-da ösüpdür. Munuň özi dogrudyr. Emma VIII – IX asyrlarda, aýratynam, X – XI asyrlarda Gündogar, şol sanda türkmen edebiýaty hem uly ylmy ösüşleriň ýoluna düşýär. Hut şu döwürde dünýä ylmyna uly goşant goşan Horezmi, Faraby, Biruny, Ibn Sina ýaly genial şahsyýetler kemala gelýär.

«Kitaby dädem Gorkut» Gündogar halklarynyň arasynda gadymy ýazuw ýadygärliginiň biridir. Bu kitap oguz taryhyny, türkmen halkynyň däp-dessurlaryny, edim-gylymyny, durmuşyny, medeniýetini öwrenmekde bahasyz hazynadyr. Şol sebäpli bu kitap uzak ýyllaryň dowamynda ylmy jemgyýetçiligi gyzyklandyryp geldi. «Kitaby dädem Gorkut» eserini öwrenmäge alymlaryň gaty köpüsi gatnaşdy. Şeýlelikde, türkışynaslyk ylmyna «Gorkut ata» kitabyňy öwrenýän ýörite ugur emele geldi. «Gorkut ata» kitabyňyň öwreniliş taryhyny şertli iki topara bölmek bolar:

1. «Gorkut ata» şadessanynyň Günbatar alymlary tarapyndan öwrenilişi;

2. «Gorkut ata» şadessanynyň türkmen alymlary tarapyndan öwrenilişi.

Şunda «Gorkut ata» şadessanynyň Garaşsyzlyk ýyllary içinde öwrenilişi aýratyn bellenişmäge degişlidir. Çünki Garaşsyzlyk türkmen halky bilen bilelikde hupbat baryny geçiren bu kitabyň hem alnyndan ak gün bolup dogdy. Milli Garaşsyzlygymyz „Gorkut ata“ kitabyňa täze ömür berdi.

«Kitaby dädem Gorkut» eseri dogrusynda türkışynaslyk ylmyna Günbatar alymlary tarapyndan edilen işler köpdür. «Gorkut ata» kitabyňy öwrenmekde B. B. Bartold, A. Ý. Ýakubowskiý, W. M. Žirmunskiý, Halyk Görogly we başga-da köp alymlar tutumly işleri etdiler. 1962-nji ýylda «Kitaby dädem Gorkut» rus diline terjime edilýär, neşir edilýär. Oňa Drezden nusgasynyň 12 boýy girizilipdir.

Eseri akademik B. B. Bartold terjime edipdir. Şeýle hem, bu kitapda B. B. Bartoldyň, A. Ý. Ýakubowskiniň, W. M. Žirmunskiniň makalalary ýerleşdirilipdir. Kitaby W. M. Žirmunskiý bilen Kononow çapa taýýarlapdyrlar. Kitapda B. B. Bartoldyň «Türk eposy we Kawkaz» atly makalasy ýerleşdirilipdir. Makalada awtor «Gorkut ata» eseriniň kitap görnüşine gelen döwrüni XV asyryň başlaryna degişli hasaplaýar. Şeýle-de, ol bu kitabyň Kawkazda uly meşhurlyga eýe bolandygyny we eseriň biziň günlerimize gelip ýetmeginde uly ähmiýete eýe bolandygyny belleýär. Ol bu kitabyň awtoryny Gorkudyň hut özi hasaplaýar. Şeýle-de, bu kitapda A. Ý. Ýakubowskiniň «Kitaby Gorkut» we onuň irki orta asyrlarda türkmen jemgyýetiniň taryhyny öwrenmekde ähmiýeti» atly makalasy ýerleşdirilýär. Ol bu makalada oguzlaryň has irki durmuşynyň kitapda suratlandyrylýandygyny beýan edýär. Wakalaryň XI asyrdan has irki döwre degişlidigini nygtaýar. Iň esasy hem ol eser Orta Aziýada emele gelipdir diýen pikirini orta atýar. Ýokarda ady agzalan kitabyň esli bölegini W. M. Žirmunskiniň «Oguz gahrymançylyk eposy we «Gorkudyň kitaby» atly tutumly makalasy tutýar. Alymyň bu işi on bölümden ybarat. Ol makalada eseri has töwerekleýin öwrenmäge çalşypdyr. Boýlardaky wakalary taryhy wakalara baglanyşdyrmaga çalyşýar. Ol kitapdaky seneleriň, wakalaryň aglabasyny XVI asyra degişli edýär we bu kitabyň Seljuk şalygy döwründe Kawkaza, Azerbaýjana, Kiçi Aziýa ýaýrandygyny belleýär. Käbir bölümleri bolsa, mysal üçin, «Döwhe goja ogly Däli Domrul» boýuna giren hekaýany grek mifologiyasy bilen baglanyşdyrýar.

«Gorkut ata» şadessanyny sowet ýyllarynda düýpli derňän, öwrenen alymlaryň biri-de moskwaly professor Halyk Görogludyr. Alym bu barada 1972-nji ýylda neşir etdiren «Türkmen edebiýaty» atly kitabynda maglumat berýär. Ol eseriň oguz taýpalaryna degişlidigini nygtaýar. 1976-njy ýylda ol «Oguz gahrymançylyk eposy» diýen at bilen düýpli ylmy iş ýazýar. «Gorkut atadaky» wakalary, çeper keşpleri, käbir pursatlary «Görogly», «Ýusup-Ahmet», «Şasenem-Garyp» ýaly türkmen eserleri bilen deňeşdirýär. Umuman, Günbatar alymlarynyň «Gorkut ata» dogrusyndaky eden işleri kändir. Olaryň hemmesi barada jikme-jik durmak mümkin däl.

«Gorkut ata» kitabyňy Türkmenistanda öwrenmek işi onuň teksini, eseri neşir etmekden başlandy. «Gorkut ata» kitabyňyň gysgaldylan görnüşi ilkinji gezek 1945-nji ýylda «Sowet edebiyaty» žurnalynda çap edilýär. Ony çapa taýýarlan professor Mäti Kösäýewdir. Soňra onuň doly görnüşi 1951-nji ýylda çap edilýär. Emma «Gorkut ata» kitaby şol döwürde «Ideýa, pikir taýdan zyýanly» hasap edilen eserleriň hataryna goşulýar. Kitap halka ýaýradylmanka onuň ähli tiražy, çap edilen sany ýok edilýär. 80-nji ýyllaryň ahýrlaryna çenli milli mirasyň ykbaly garaňkylygynda galýardy, olar gulp astynda saklanýardy, belli-belli eserler zyýanly hasaplanyp halkdan gizlenýärdi. Diňe 1989-njy ýylda A. Annanurow bilen T. Guzuçyýewiň eposy köpçüligе niýetlenen nusgasyny Drezden nusgasynyň esasynda çapa taýýarlaýarlar we «Sowet edebiyaty» žurnalyňyň 7–8-nji sanlarynda doly görnüşde çap edýärler. 1990-njy ýylda M. Kösäýewiň çapa taýýarlan nusgasy doly görnüşinde täzeden neşir edilýär.

Şu ýerde „Gorkut ata“ kitabyňy öwrenmekde edebiyatçy alym Mäti Kösäýewiň hyzmatynyň uly bolandygyny aýratyn bellemek gerek. Ol türkmen alymlarynyň içinde ilki bolup bu eseri köpçüligе ýetirmegiň aladasyny edipdir. Emma sowet döwründe edebiyatymyzyň taryhyny öwrenmek XVII – XVIII asyrdan känbir aňry geçirilenokdy. Erbet ýerem bar bolan golýazmalara el gatylyardy. Edebiyatymyzyň dürdäneleri – oguznamalarymyz, şadessanlarymyz, köşk edebiyaty, dini-ylahy pikirli eserler, taryhy şahsyýetlere bagyşlanan golýazmalarymyz agyr gulpuň astynda saklanýardy. Olar ýurtdan hem äkidilýärdi. Alymlarymyz sähel batyrlyk görkezäýenlerinde derrew gözüniň ody alynýardy. Muňa “Gorkut ata” kitabymyzyň janköýeri professor Mäti Kösäýewiň ykbaly mysaldyr.

Taryh hem edebiyat ylmynda zamanasynyň beýik şahsyýeti Gorkut ata hakynda dürli pikirler bar. Sowet döwründe Gorkut ata hem onuň kitaby ylmy jemgyýetçiligiň göz aýtymynda ýaşady. Gorkut ata dogrusynda agyz dolduryp gürlär ýaly iş edilmedi. Bu mümkinem bolmady. Sebäbi bu kitap halk üçin zyýanly hasaplanyp, ony okamak, öwrenmek düýbünden gadagan edildi. Şeýlelikde, «Gorkut ata» şadessany entek öwrenilmäge mätäçdi. Ol diňe Garaşsyzlyk ýyllarynda çuňdan öwrenilip başlandy. Ol ençeme gezek neşir edilip, halk köpçüligine ýetirildi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda «Gorkut ata» kitabyna berilýän üns has artýar. Eseriň ykbalynda täze ömür başlanýar. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda milli döp-dessurlarymyzy, edebi gymmatlyklarymyzy, dini ynançlarymyzy, mukaddes Gurhany halka gaýtaryp bermek işi ýola goýulýar. Türkmen alymlarynyň Gorkut ata dogrusynda ýazan işleri neşir edilip başlanýar. 1991-nji ýylda meşhur edebiýatçy alym R. Rejebowyň «Gadym türkmen edebiýaty» atly kitaby neşir edildi. Onuň bu kitabyňyň bir bölümi «Gorkut ata» kitabyna bagyşlanypdyr. 1990-njy ýylda A. Gylyçdurdyýewiň «Gorkut ata» atly ylmy kitaby neşir edilýär. Ol bu barada irki oguz durmuşyndan söhbet açýar. 1995-nji ýylda «Kitaby dädem Gorkut» kitabyňy A. Annanurow, T. Guzuçyýew çapa taýýarladylar we ol A. Orazowyň redaksiýasy bilen çap edilýär. A. Orazow neşire «Edebi hazyna» atly sözbaşy ýazypdyr. Onda „Gorkut ata“ kitabyňyň öwrenilişine syn berilýär.

1999-njy ýylda «Gorkut ata» eseriniň 1500 ýyllygyna bagyşlanyp, uly halkara ylmy konferensiýa geçirildi we nutuklar ýörite kitap edilip çykaryldy. Häzirki günlerde «Gorkut ata» kitabyňy öwrenmek, ony il-güne ýetirmek işi dowam edýär. 2001-nji ýylda «Gorkut ata» kitabyňyň A. Aşyrow tarapyndan çapa taýýarlanan nusgasy Türkmenistan Milli golýazmalar instituty tarapyndan neşir edildi. Geljekde «Gorkut ata» şadessanyny düýpli öwrenmek Garaşsyz döwletimiziň edebiýatşynaslyk ylmynyň wajyp wezipeleriniň biridir.

Türkmeniň taryhynda, türkmen halkynyň arasynda „Oguznamalar“ köpdür. Olarda oguz taryhy dürlüçe beýan edilipdir. Her „Oguznamanyň“ özüne mynasyp aýratynlygy bar. Biziň öwrenýän «Gorkut ata» şadessanymyz bu edebi däbiň ajaýyp nusgasydyr.

«Gorkut ata» şadessanynda türkmeniň 1500 ýyl mundan öňki taryhy ýatyr. Onda Gadymy türkmenleriň döp-dessurlary, ata-babalary, geçmişi dogrusynda örän gymmatly maglumatlar jemlenipdir.

«Gorkut ata» eseriniň her bir boýy zamanasynyň gaýratly, mert, batyr, edermen ogullaryna bagyşlanypdyr. Gorkut ata bu babatda her boýuň soňunda ýatlaýar. «Gorkut atany» çuňňur okap, onda

diňe bir VIII – IX asyrlardaky türkmen durmuşyny däl, eýsem has ir döwürlerdäki ata-baba döp-dessury, medeniýeti, edim-gylymy bilen tanyşmak mümkin. Bellemeli tarapy, käbir boýlar miladydan öňki müňýyllygymyzyň taryhy wakalaryndan gözbaşyny alýar. Mysal üçin, taryhçy alym Öwez Gündogdyýew Gorkut atanyň “Besediň Depegözi öldürdigi boýunyň” miladydan öňki müňýyllyga degişlidigini, şonuň ýaly-da, Depegöz bilen baglanyşykly rowaýatyň dünýä edebiýatyna («Odisseý») we beýleki Gündogar halklarynyň halk döredijiligine siňendigini nygtaýar. Munuň özi adalatlydyr. «Gorkut ata» şadessanynyň beýleki boýlary hem taryhy boýlardyr.

«Gorkut ata» şadessany ylmy çeşmelerde XI asyrda doly bitewi kitap görnüşine gelipdir diýlip aýdylýar. Bu kitabyň dörän, ýazylan ýeri häzirkî Türkmenistandyr. Ol soňra dünýäniň gaty köp ýerlerinde tanalypdyr. Edebi çeşme hökmünde biziň şu günlerimize çenli saklanyp galypdyr. Çünki oguzlar Kiçi Aziýa ýöriş edenlerinde, Gorkut atanyň düzen bu kitabyňyň öz ýanlary bilen alyp gidipdirler. Bu kitap dünýäniň dürli muzeýlerinde, arhiw materiallarynda saklanýar. «Gorkut atanyň» üç nusgasy bar:

1. Drezden nusgasy – 12 boýdan ybarat.
2. Watikan nusgasy – 6 boýdan ybarat.
3. Türkmen nusgasy – 16 boýdan ybarat.

Türkmenleriň arasynda «Gorkut ata» ilkinji gezek türkmenleriň çowdur urugynyň dilinden ýazylyp alnypdyr. «Gorkut atanyň» käbir boýlary dilden-dile geçip, hatda erteki görnüşine gelipdir.

«Gorkut ata» şadessany geçmişden galan bahasyz ýazuw ýadygärligidir. Onuň boý sany dürli nusgalarda birmeňzeş däl. Bu babatda birlik saklanmaýar. Mysal üçin, türkmen warianty diýlip atlandyrylýan çowdur nusgasy 16 boýdan, Drezden nusgasy 12, Watikan nusgasy 6 boýdan ybarat. Okyjylara hödürlenen neşirler Drezden nusgasy esasynda çapa taýýarlanylýdyr. Emma oňa seretmezden boýlaryň atlandyrylyşynda tapawut çapa taýýarlaýjylar tarapyndan döredilipdir. Şol bir boýlar käbir neşirde asyl nusgada berlen bolsa, başgalary häzirkî türkmen diline has golaý görnüşde beýan edilipdir. «Gorkut ata» şadessany M.Kösäýew, A. Annanurow, T. Guzuçyýew, A. Aşyrow tarapyndan çapa taýýarlanylady. Edebiýatçy alym

R. Rejebowýň „Gadym türkmen edebiýaty“ kitabynda hem bu eser okyjylar köpçüligine ýetirildi.

«Gorkut ata» şadessany jemi 12 boýdan ybarat bolup, olar şu aşakdakylardan ybarat:

- 1) Bugaç han Derse han oglunyň boýy.
- 2) Salyr Gazanyň öýüniň ýagmalandygy boýy.
- 3) Baý Bugra beg ogly Bamsy Birek boýy.
- 4) Gazan begiň ogly Oraz begiň tussag bolmagy boýy.
- 5) Döwhe Goja ogly Däli Domrul boýy.
- 6) Gaňly goja ogly Hantörel boýy.
- 7) Kazylyk goja ogly Ýegenek boýy.
- 8) Besediň Depegözi öldürdigi boýy.
- 9) Bekel ogly Ymranyň boýy.
- 10) Owşar goja ogly Segregiň boýy.
- 11) Salyr Gazanyň tussag bolup, ogly Orazyň çykardygy boýy.
- 12) İçogza Daşogzuň baş galdyryp, Biregiň öldügi boýy.

«Gorkut ata» şadessany bilen baglanyşykly bir giden hekaýalar, rowaýatlar, ertekiler türkmen halkynyň arasynda saklanyp galypdyr. Şeýle hekaýalaryň birnäçesini A. Rahmanow Daşoguz welaýatyndan toplapdyr. Olar şulardan ybaratdyr: «Yza bergedren», «Nesilsiz Makaw», «Ýekegöz», «Bamsy Birek», «Salyr», «Igdir», «Gorkudyň gabry gazylygy». Şeýle-de, N. Esenmyradow Mary welaýatyndan «Tekemuhmet», «Salyr Gazan» we «Itemjek» ýaly «Gorkut ata» şadessany bilen baglanyşykly eserleri toplapdyr. Mundan başga-da, Sarahs etrabyndan G.Çaryýew, M.Ýazmyradow, Mary welaýatyndan G.Sopyýew, H.Baýmuhammet ogly dagylar halkyň arasynda bar bolan «Gorkut ata» dahylly gürrüňleri berýärler. Bularyň hemmesi «Gorkut ata» şadessanynyň halkyň arasynda meşhur bolandygyny görkezýär. Olaryň köpüsi dil üsti biln biziň günlerimize gelip ýetipdir we birnäçe üýtgeşmelere sezewar bolupdyr. Şol sebäpden asyl nusgadan daşlaşypdyr, erteki görnüşine geçipdir.

Halk döredijiligi döwre kybap ýaşaýar, döwre görä üýtgäp durýar, ilkinji nobatda, dil öz döwrüniň diline uýgunlaşýar. Belli bir derejede bagşylar, aýdymçylar tarapyndan waka üýtgedilýär, emma şeýle-de bolsa, asyl häsiýet eseriň soňunda saklanýar. Bu ýagdaý „Gorkut

ata“ şadessanynyň agzeki ýol bilen gelip ýeten bölümleri barada-da şeýledir.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde türkmen alymlary öz taryhyndan söhbet açýan kitaby «Gorkut ata» kitaby hakynda çynlakaý oýlanyp başlady. Belli bir döwürde alymlaryň göz aýtymynda ýaşan bu eser öz okyjysynda türkmeniň taryhynyň hem sungatynyň gadymydygyny äşgär edýär. Eýsem «Gorkut ata» şadessanynyň ähli boýlary biziň günlerimize gelip ýetdimikä? Käbir çeşmeleriň yşarat berşine görä, bu kitabyň boý sany aslynda köp bolmaly. Biziň günlerimize onuň bir bölegi gelip ýetipdir. Abulgazy Bahadur hanyň «Şejereýi terakime-sinde» Gorkut atanyň Salyr Gazany taryplap aýdan öwgi goşgusy getirilýär. Şol goşguda hem Salyr Gazanyň görkezen gahrymançylykly hereketleri ýatlanyp, onuň waspy ýetirilýär. Goşgy jemi ýedi bentden ybarat bolup, onda Salyr Gazanyň edermenligi birin-birin ýatlanylýar. Gürrüňini edýän goşgymyzyň ikinji bendinde Salyr Gazanyň Gazan adyny alşy beýan edilipdir:

Bir gazanga kyrk bir atnyň etin saldy,
Ol gazanny sol elige birlen aldy,
Sag eli bilen birlen ilge üleşdirdi,
Alplar, begler gören barmy Gazan kibi.

«Gorkut ata» kitabynda il içinde hormatdan peýdalanmak üçin söweş edip, at gazanmagyň gerekdigi ýa-da saçak ýazmagy zerurdygy dogrusynda aýdylýar. Salyr Gazan bu iki talabyň hötdesinden gelen şahs. Eposdan bilşimiz ýaly, Salyr Gazan ile saçak ýazyp, Gazan adyny alypdyr. Biziň pikirimizçe, şu wakany suratlandyryýan ýörite boý-şaha bolan bolmaly. Ýokarky mysal getiren bendimizde şol waka ýatlanylýar. Ýöne ol biziň günlerimize gelip ýetmändir. Salyr Gazanyň Gazan adyny alşy dogrusynda rowaýat salyr türkmenleriniň arasynda biziň günlerimize çenli saklanyp galypdyr. Gürrüňini edýän öwgi goşgymyzyň üçünji bendinde Salyr Gazanyň asmandan inen ýylan aždarhanyň başyny kesip, ilini uly beladan halas edendigi hakynda aýdylýar:

Gök asmandan inip geldi tennin ýylan,
Her adamny ýutar erdi görgeň zaman,
Salyr Gazan başyn kesdi bermeý aman,
Alplar, begler gören barmy Gazan kibi.

Salyr Gazanyň gahrymançylygyny beýan edýän bu sýužet «Kitaby dädem Gorkut» eseriniň hiç bir boýunda duş gelmeýär. Ýöne bu gahrymançylykly wakany beýan edýän mifologik fantastik boýuň aslynda bolandygy hakykata ýakyndyr. Ýatlanylýan wakanyň şeýle boýa sýužet bolup biljekdigi görnüp dur.

«Gorkut ata» şadessany türkmen taryhyndan, gadymyýetden söhbet açýar. Dessan türkmenleriň VII – IX asyrlardaky durmuşynyň çeper beýanydyr. Dessany okap, türkmeniň gadymyýetine syýahat edip bolýar. Öňde bellenilişi ýaly, biziň günlerimize ýazuw arkaly gelip ýeten «Gorkut ata» şadessany 12 boýdan ybarat. Şu boýlaryň içine oguz durmuşy siňip gidipdir. Boýlaryň ählisinde türkmeniň ata-babalary bolan oguzlaryň durmuşy bilen tanyşmak mümkin. Eseri okap, türkmenleriň in gadymy halklaryň biridigini bilmek bolýar. Sebäbi gorkutşynaslyk ylmynda käbir boýlaryň m.ö. müňýyllyga degişlidigi subut edildi. Muňa mysal edip «Besediň Depegözi öldürdigi boýuny» görkezmek bolar. Bu bolsa türkmeniň şahyrana ýürekli halkdygyna, bu halkyň hiç haçan edebiýatsyz oňmandygyna özbaşyna subutnamadyr. Eseri okap, oguz durmuşy, olaryň gün-güzeranyny dolandyryşy bilen ýakyndan tanyşmak mümkin. Meselem, «Derse han ogly Bugaç han boýy» örän gyzykly wakalary özünde jemleýär. Eserde «Oguldyr döwletiň başy, gyz hem bolsa göwün hoşy» diýen düşünje bar. Ine, şu boýda hem Derse hanyň durmuşyndan söhbet açylyp, onuň kemsidilişi, saçak ýazyşy, ogul zürýadyna gözi düşüşi, bolan oglunyň gahryman, gerçek, goç ýigit bolup ýetişişi, öz adyna özi eýe bolşy örän gyzykly, çeper suratlandyrylýar. Waka VII – VIII asyrlara degişli bolsa-da, ondaky durmuş, birgiden däpler biziň günlerimizde hem dowam edýär. Umuman, eserdäki oguz durmuşy şu günki XXI asyrda ýaşayan türkmenä ýat däl. Sebäbi eserde ata-babalarymyzyň gadymyýetinden, durmuşyndan söhbet açýar. Eserde ata-enäniň perzende bolan söýgüsi, perzendiň ata-enäniň önündäki

borjy, zenan we onuň maşgaladaky orny, söýgi meselesi, garaz, birgiden meseleler, durmuşy döpler şu günki günlerde-de dowam edýär. Munuň özi eseriň aradan 1500 ýyl çemesi wagt geçensoň hem söýlüp okalýandygynyň esasy sebäpleriniň biridir.

«Gorkut ata» şadessanynda Gorkut ata öz zamanasynyň gaýduwsyz, gerçek ogullaryna ýörite boý bagyşlapdyr. Olara bagyşlap „Oguznama“ döredipdir. Eserde waspy ýetirilýän gerçekler döwrüniň merdana, batyr, gaýduwsyz, at üstünde naýza urup, galkan goýup bilýän adamlar. Gorkut atanyň kitabynda şol batyrlar wasplanýar. Ol ýa-da beýleki boýuň ahyrynda Gorkut ata bu boýy – oguznamany kime bagyşlandygyny aýdýar. Mysal üçin, «Derse han ogly Bugaç han boýunyň» ahyrynda şeýle diýýär: «Dädem Gorkut boý boýlady, soý soýlady. Bu „Oguznamany“ düzdi, goşdy». Ýa-da «Baý Bugaranyň ogly Bamsy Birek boýunyň» soňunda şeýle diýýär: «Dädem Gorkut geldi, şatlyk çaldy, boý boýlady, soý soýlady. Bu «Oguznama» Biregiňki bolsun» diýdi». Görşümüz ýaly, dädem Gorkut zamanasynyň gaýratly, edermen, il-günüň aladasyna ýugrulan gerçeklerine „Oguznama“ düzýär. Bu kitapda gahrymançylyk, edermenlik wasp edilýär. Kitapda batyrlыgyň, gahrymançыlygyň wasp edilmegi, onuň esasy aýratynlyklarynyň biridir. Eserde diňe bir oglanlar, ýigitler gaýduwsyzlyk görkezmeýär. Eserde türkmeniň zenanlary söweş etmekde, edermenlikde erkek adamlardan pes däl.

Islendik halkyň durmuş derejesi, milli ruha ýugrulan döpdes-sury, urp-adyty şol halkyň edebi hem medeni mirasynda, taryhyň ýyl ýazgylarynda beýan edilýär. Muňa biz «Gorkut ata» şadessanyny okanymyzda hem göz ýetirýäris. «Gorkut ata» şadessanynda biziň aslymyz hasaplanýan oguz hanlarynyň, oguz begleriniň, külli oguz iliniň heniz yslam dini döremänkä we yslam dini döwründe dowam eden milli döpleri birin-birin beýan edilýär. Eserde beýan edilişine görä, Ýaradanyň gudraty bilen dünýä inen çaga şolbada at dakylmandyr. Her bir erkek oglanyň ady öz ukyby, zehini, hünäri, edermenligi, gaýduwsyzlygy bilen bir ýeňiş gazanmaly bolupdyr. Diňe şondan soň oňa bitiren işine, görkezen gahrymançыlygyna görä at dakypdyrlar. Şonuň üçin her bir ýigit mynasyp at almak üçin çalşypdyr. Iliň göwnünden turjak edermenlik görkezmäge çalşypdyrlar. Ondan soň

oguz ilinde uly hormatdan, abraýdan peýdalanýan Gorkut ata gelip, uly il bilen ýigide at dakypdyr. Eserde Gorkut atanyň obrazy arkaly parasatly türkmen ýaşulusynyň keşbi janlandyrylýar. Onuň jemgyýetdäki hormaty açylyp görkezilýär.

Türkmen ýazuwly edebiýatynyň iň ajaýyplarynyň biri “Gorkut ata” şadessanymyzda dädem Gorkut türkmen gojasynyň keşbinde janlandyrylýar. Ol her bir işiň maslahatyny berýär. Bellemeli tarypy, gadymy türkmen döwletlerinde akyl-paýhasa aýratyn sarpa goýlupdyr. Patyşalar paýhasly manysyny berýän “Bilge” lakamyny alanlaryny kem görmändirler, akylly-paýhasly adamlary maslahatçy tutunyp, olara wezirlik wezipe mertebesini beripdirler. Muňa mysal edip “Gorkut ata” şadessanyndaky Gorkut atanyň öz keşbini mysal görkezmek bolar. Gorkut ata paýhaslylygy hem maslahat berip bilijiligi bilen uly mertebä eýe bolupdyr. Bu keşbiň üsti bilen maslahaty paýhasly adamdan almalydygyny öwrenýäris.

“Gorkut ata” şadessanynda jemgyýetimizdäki milli demokratiýamyzyň gadymy kökleriniň dabaralanmasyny gaty köp boýlar, wakalar subut edýär. “Kitaby dädem Gorkudyň” “Derse han ogly Bugaç han boýunda” Derse hanyň oglunyň Bugaç adyny, “Besediň Depegözi öldürdigi boýunda” hem Besediň “Beset” adyny alşy çeper beýan edilipdir. Şeýle mysallary şadessandan başga-da getirip bolar. Emma ünsi çekýän mesele Gorkut ata eýýamynda türkmen ýigitleriniň öz atlaryny özleriniň almalydygy, ýagny il içinde gahrymançylyk, gaýduwsyzlyk, batyrlık görkezip gazanmaly bolandygy hakyndaky meseledir. Adamyň göterýän ady şol adamyň häsiýetini, onuň jemgyýetdäki mertebesini aňladypdyr. Jemgyýetde her kimiň durmuşda öz ornuny tapmakda, at gazanmakda, mertebä eýe bolmakda doly bahada erkinligiň, deňligiň, adalatyň bardygyny görýäris. Bu meselede hanyň ýa begiň ogly bol, ýa ýönekeý çopanyň ogly bol, parhy ýok, kimiň ogly bolsaň hem, hemme deň. Gorkut ata eýýamynda jemgyýetdäki şeýle ýörelgeler iň soňunda Watana bolan söýginiň, merdanalyga bolan höwesiniň, ýaşayşa yşkyň pajarlamagyna getiripdir. Bu pikiri şadessanyň “Salar Gazanyň öýüniň ýagmalandygy boýundaky” bir ýagdaý has-da jaýdar tassyklaýar. Garaja çopanyň ýaga – duşmana garşy göreşişini ýatlalyň. Salar Gazan duşmanyna garşy

özi söweşmek isleýär. Ol “çopanyna çenli yzyna tirkäpdir” diýen ady alasy gelenok. Şonuň üçinem Garaja çopanyň erk-islegine garaman, ony sarap, daňyp, ýaga garşy söweşmäge özi gidýär. Emma çopan ýigit saragyndan boşap, ýene söweşe girýär. Gör, nähili batyrlýk hem watansöýüjilik! Çünki türkmen ýigidi Watan ýolunda gara başyny orta goýup bilse biarmandyr.

Şadessanda beýan edilýän milli däpleriň ýene biri, ol hem öýlenýän ýigit bilen maşgala durmuşyna gadam basjak gyzyň özara synag “köprüsinden” geçmegi, birek-biregiň şertini bitirmek däbidir. Öýlenýän ýigit saýlan gyzyna mynasypdygyny gyz bilen ýaý atmak, göreş tutmak, at çapyşmak boýunça ýaryşda subut etmeli bolupdyr.

Eserde halkymyzyň gadymdan gelýän myhmansöýerlik däbi-de öz beýanyny tapýar. Oguz begleri Gorkut atanyň «Myhman gel-medik öýüň ýykylany ýeg» diýen dana sözlerinden netije çykaryp, myhmanparazlygyň ajaýyp nusgasyny görkezipdirler. Muny Bugaç hanyň, Salyr Gazanyň keşbinde görmek bolýar. Şeýle-de, ilin üýşen, köpün ýygnanan ýerinde ýurt bähbitli, il ykbalyna dahylly edilmeli işleri maslahatlaşmak däbi-de şahyrana teswirlenýär. Köküni gadymyýetden alyp gaýdýan bu asylly döwlet derejesinde dowam etdirilýär.

Şadessanda aýdym-saza, çeper sözün gymmatyna, gözeli tebigata aýratyn üns berilýär.

«Gorkut ata» kitabyndaky oguzlaryň döwlet-dessury gaýduwsyz batyr ýigitleri we asylly gyzlary terbiýeläp ýetşdirmeklige gönükdirilipdir. Batyrlardan bolsa batyrlar döreýär.

«Gorkut ata» şadessanynyň özboluşly şygry sungatynyň bardygyny bellärligidir. Özem olar öz döwri üçin kämildir. Bu eser öwrenilen wagtynda onuň 1500 ýyl mundan ozal ýazylandygyny unutmaly däl-dir. Biz «Gorkut ata» şadessanyndaky şahyranalygy, çeper sözlülügi düýpli öwrenmelidir. Dessandaky şygrylar kyssa bölümi bilen baglanyşykda ýüze çykýar. Olarda pikir eseriň umumy waka ýordumyna gulluk etdirilýär. Hatda eseriň proza böleginde-de şygry sungatyna deňişli sözleriň özara sazlaşygy ulanylýar. Oňa eserden näçe diýseň mysal tapmak bolýar: «Ýom bereýin, hanym, ýerli gara daglaryň ýykylmasyn. Kölegeli agaçlaryň kesilmesin. Görkli akar suwuň gu-

ramasyn, ganatlaryň uçlary gyrylmasyn. Çapýan gyr atyň büdremesin. Çalşanda, uz gylyjyň gädilmesin. Söweşeňde, naýzaň uý döwülmesin, ak gyňaçly eneň jaýy jennet bolsun. Ak sakgally ataň jaýy uçmah bolsun!»! Bu ýerde «ýykylmasyn, kesilmesin», «guramasyn, gyrylmasyn», «gädilmesin, döwülmesin, jaýy jennet bolsun, uçmah bolsun» ýaly sözler özara sazlaşyp gelýär. Şu sözlemleriň içinde içki sazlaşygy hem görmek bolýar. «Çalşanda, söweşeňde». Şeýle-de, şahyrana söz düzümleri bar, «akar suw, uz gylyç, kölgeli agaç». Bular ýöne şeýle aýdylan söz bolman, sypatlandyrmalar bolman, many öwürşini şahyranalyk bilen şöhlendirilipdir. Bu aýdanlarymyzyň hemmesi eseriň kyssa bölümünde duş gelýän şahyranalykdyr.

«Gorkut ata» şadessanynyň sygyrlarynda dürli çeperçilik serişdelerine: ulaltma, kiçeltme, deňeşdirme, içki sazlaşyk we gaýrylardan ýerlikli peýdalanylypdyr. Eserdäki sygyrlar şu günki sygyr sungaty bilen deňeşdirilende içki golaýlygy görmek bolýar. Ýöne ony giçki orta asyr sygyr görnüşi bilen deňeşdireniňde uly tapawudyň bardygyny bellemek gerekdir. Sebäbi sygyr sungaty Gorkut atanyň döwründen biziň şu günlerimize çenli örän uly ösüş ýoluny geçipdir. Dürli sygyr görnüşleri, şekilleri emele gelipdir. Mysal üçin, orta asyrlarda we nusgawy edebiýatda sygyryň gazal, müsemmet, mesnewi, rubagy, kytga, týug, goşuk ýaly görnüşleri ulanylypdyr. «Gorkut atadaky» sygyrlary şol görnüşleriň haýsydyr birine degişli edip bolmaýar.

«Gorkut atada» juda irki, gadymy sygyr görnüşi bar. Ol eýýäm belli bir çeperçilik serişdeleri, belli bir görnüşi gutarnykly bolmasada kesgitli ösüş ýoluna düşüpdür. Ol entek ösüş ýolundaky sygyr sungaty. «Gorkut ata» şadessanynyň sygyrlaryny erkin sygyr sungaty diýip atlandyrmak bolar. Çünki sygyr pikir joşgunyna tabyn edilipdir. Olarda bogun ölçegleri saklanmandyr. Hatda sazlaşyk hem belli bir kada tabyn däl. Setirleriň bogun sany deň däl. Her setiriň bogun sany 4 bogundan 15 – 16, hatda ýigrimi bogna çenli üýtgap durýar:

Bäri gelgil, salyr begi, salyr görki – 12 bogun.

Başym bagty, öýüm tagty – 8 bogun.

Han atamyň giýewisi – 8 bogun.

Gayyn enemiň söýgüsi – 8 bogun.

Atam, enem berdigi – 7 bogun.
Göz açyban gördüğim – 7 bogun.
Köňül berip söwdüğim – 7 bogun.
Beg ýigidim, gazap – 6 bogun.
Galkyban ýeriňden öri turduň – 10 bogun.
Ogluň bile ýaly gara kazylyk atyň mündüň – 15 bogun.

Görşümüz ýaly, bu goşgy setirlerindäki bogunlaryň sany dürli-dürli görnüşde gelýär. Kitabyň goşgularyndaky kapyýalaryň sazlaşygy-da erkin halda gelýär. Sebäbi her bent iki, dört, baş ýa-da ondan köp setirden gelip, onda kesgitli bir düzgün saklanmaýar:

Ýigitlerim, ýeriňizden öri turuň,
Ak boz atymyň guýrugyny kesiş,
Är goramly ala dagdan dörüp aşyň,
Akgyňly, görkli suwy dilip geçiş,
Gazanyň diwanyna çapyp baryň,
Ak çykaryp, gara geýiş,
«Sen sag bol, Birek öldi» diýiş.

Şadessandaky şygrylarda bogun sazlaşygyna seredeniňde, toniki sazlaşyga köpräk orun berilýär. Käbir setirlerde sillabiki-toniki sazlaşygyň ikisem bile ulanylypdyr.

Umuman, «Gorkut atada» özboluşly, erkin, şahyрана şygry sungaty bolup, ol eserdäki gahrymanlaryň ruhy dünýälerini açyp görkezmäge hyzmat edýär. Geljekde şadessany bezeýän, onuň gyzykly okalmagyna estetiki lezzet berýän, ömrünü uzaldýan şygry sungaty düýpli ylmy derňew easynda öwrenilmelidir.

Türkmen edebiyatynyň taryhyna, ösüş ýoluna nazar aýlanyňda onuň örän gadymy döwürlerden bäri dessançylyk häsiýetiniň bolandygyny görmek bolýar. A. Kekilow türkmen edebiyatynda dessançylyk däbiniň başlangyjynyň irki döwürlerine degişlidigini nygtamak bilen, onuň ilkinji nusgalarynyň biri hökmünde «Gorkut ata» kitabyňy görkezýär.

Öz başlangyjyny gadymy döwürlerden alyp gaýdýan «Gorkut

ata» kitabyňyň esasy öňe sürýän ideýa watançylyk, watany gözün göreji ýaly goramak, oňa gara niýet bilen garaýanlara berk gaýtawul bermek il-günüň ar-namysyny goramak ýaly meseleler bolupdyr.

«Gorkut ata» kitabynda Salyr Gazanyň keşbi batyr, akyllý, pähimli, paýhasly serkerde hem belent adamkärçilikli, pespäl adam hökmünde görkezilýär. Şonuň üçin ol iliniň arslany, batyr ýigitleriň serkerdesi hasaplanýar. Ol hiç haçan degmedige degmeýär. Gaçany kowmaýar. Iman diläni öldürmeýär. Bu häsiýet bolsa «Görogly» eposyndaky Göroglynyň keşbini ýadyňa salýar.

Türkmen edebiýatynyň ajaýyp ýadygärligi bolan «Gorkut atanyň» boýlarynda «Görogly» şadessanyňa meňzeşlik bar. Bu bolsa kitabyň özünden soňky çeper döredijilige täsirini ýetirendigini görkezýär.

«Gorkut ata» hem «Görogly» eposlarynda mazmun kyssa bilen goşgynyň aralaşyp gelmegi arkaly beýan edilýär. Eserleriň gurluşynda hem meňzeşlik bar. «Gorkut ata» kitaby birnäçe boýlardan düzülen bolsa, «Görogly» şadessanynda hem birnäçe şahalar bar. Şeýle hem, meňzeşlikleri wakalarda we keşplerde görmek bolýar. «Gorkut atada» gahrymançylykly hereketler Salyr Gazanyň we onuň ýigitleriniň keşbinde jemlenen bolsa, «Görogly» eposynda Göroglynyň hem-de onuň 40 ýigidiniň keşbinde gahrymançylykly häsiýetleri açylýar. Görogly özüniň 40 ýigidi, ogulluk alnan ogullary: Öwezi, Ärhasany; ömürlik ýoldaşy, syrdaşy bolan Agaýunusy bilen birlikde ýurduny, il-gününi daşary duşmanlardan gorap saklaýan bolsa, «Gorkut ata» kitabynda Salyr Gazan we onuň ýigitleri, ogly Oraz, aýaly Burla hatyn we beýlekiler watanyň, il-halkyň ar-namysy üçin aýaga galýarlar.

Eserleriň ikisinde-de bedew atyň goç ýigidiň syrdaşy hasaplanýandygyny görýäris. Umuman, «Gorkut ata» kitaby bilen «Göroglynyň» arasyndaky şeýle meňzeşlikleri görmek bolýar. Şeýle bolsa-da, bularyň arasynda tapawut bar. «Gorkut ata» kitabynda sygyr setirleriniň irki nusgalaryna duş gelinýän bolsa, «Görogly» eposynda eýýäm kämil sygyrlar, aýdymlar bolup, olar eseriň çeperçiligini kyssa bilen deň derejede bezeýärler.

«Gorkut ata» kitaby bilen beýleki türkmen dessanlarynyň arasynda hem uly ýakynlyk bar. Muny biz «Hüýrlukga-Hemra»,

«Şasenem-Garyp», «Ýusup-Ahmet» ýaly dessanlaryň mysalynda hem aýdyň göz ýetirýäris. Mysal üçin, «Gorkut ata» kitabyndaky Baýbüre begiň ogul dileýän pursatynda diýýän sözlerini «Hüýrlukga-Hemra» dessanyndaky Hysrow patyşanyň dilinden hem eşitmek bolýar. «Gorkut ata» kitabyňyň «Baýbüräniň ogly Bamsy Birek boýy» bilen «Şasenem-Garyp» dessanynda perzentsizlik ýa-da söýgi meselesinde meňzeşlik bar.

«Gorkut ata» kitabyňyň baş gahrymany bolan Salyr Gazanyň keşbine mahsus bolan batyrylyk, edermenlik ýaly häsiýetleri XVIII asyr türkmen şahyry Magrupynyň «Ýusup-Ahmet» dessanyndaky Ýusupdyr Ahmediň keşplerinde hem görmek bolýar.

Şeýlelikde, bu gadymy we medeni taryhy ýadygärligimiz bolan «Gorkut ata» kitabyndaky ajaýyp gylyk-häsiýetler, sypatlar biziň dessanlarymyza siňipdir. «Gorkut ata» kitaby il-ýurduňy jan-dilden söýmegi, arly-namysly, edep-ekramly ynsan bolmagy nesihat edýär, öwredýär.

Gorkut atanyň öwüt-ündewleri, diňe bir öz döwri üçin däl, ähli döwürlerde hem ähmiýetini ýitirmejek pentler bolup, ol ýaşlarymyzy, geljekki nesillerimizi watansöýüjilik, adamkärçilik ruhunda terbiýelemekde iňňän gymmatly çeşmedir. Şol nesihatlar arkaly Gorkut ata kiçigöwünlilik, pespällik, il-günüňe, ýurduňa halal hyzmat etmek, lebzihalallyk, mertlik ýaly hiç wagt ähmiýetini ýitirmeýän adamkärçilik häsiýetlerini wasp edýär. Türkmen halkyna mahsus bolan dana öwüt-ündew bu eseriň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Hakykatdanda, Gorkut atanyň pähim-parasaty, gyzylyň hiç wagt poslamaýşy ýaly, näçe ýyl, näçe asyr geçse-de, öz ähmiýetini, gymmatyny ýitirmeýär.

Şu günki hem geljekki nesiller bu gadymy ajaýyp eserden watan-söýüjilik, topragy, il-güni goramak, gahrymançylyk, dostluk, söýgä wepalylyk ýaly ynsany bezeyän beýik adamkärçilik sypatlary öwrenip bilerler.

VIII – X ASYRLARDA YLMY WE MEDENI ÖSÜŞLER

Türkmenistana 650-nji ýyldan başlap, araplaryň, yslam dininiň aralaşyp başlamagy bilen ylymda, edebiýatda arap dili hem giňden ulanylyp başlandy. Emma muňa türkmenler arap ylmyny, arap edebiýatyny, arap medeniýetini doly kabul edip başladylar, täze baý medeniýete, ylma, edebiýata eýe çykdylar diýip düşünmeli däl. Meşhur alym Abu Reýhan al-Biruni özüniň „Geçen asyrlardan galan baky eserler” atly kitabynda köncürgençli ýyldyzşynaslaryň aşmany we ýyldyzlary araplara garanyňda has gowurak bilendikleri hakynda ýazypdyr.

Araplar birbada türkmen halkynyň öňden gelýän medeniýetini, edebiýatyny aradan aýyrmaga synanyşypdyrlar. Birunynyň ady agzalan kitabynda „Kuteýba Horezm hatyny bilýänleri, öz halkynyň milli rowaýatlaryny ýatda saklaýanlary, olaryň alymlaryny her hili ýollar bilen gyryp ýok etdi, ähli zady tümlük gurşap aldy, garaz, olarda yslamyň ornaşmazyndan öňki taryhyndan hiç hili nyşan galmady”¹ diýip ýazýar.

Aslynda, arap, pars dillerinde ýa-da haýsydyr başga bir daşary ýurt dilinde eser döretmek bu diňe türkmen edebiýaty üçin däl, eýsem dünýäniň köp ýurtlarynyň edebiýaty üçin häsiýetlidir. Türkmen edebiýatynyň taryhyny içgin öwrenen belli gündogarşynas professor Ý.E. Bertels „Türkmen halkynyň edebi geçmişi (iň gadymy döwürden XVIII asyra çenli)” atly ylmy işinde dürli halklaryň edebiýatlary üçin häsiýetli bolan bu ýagdaýyň Ýewropa ýurtlary üçin hem häsiýet-

¹ Abu Reýhan al-Birunynyň „Geçen asyrlardan galan baky eserler” atly kitabyndan alnan salgylanmalar. Nazar Halymowyň „Gadymy Ürgenje syýahat” (Aşgabat, Ylym, 1986.) diýen kitaby boýunça getirildi.

lidigini ýatladyp, şeýle ýazýar: „Esasy ilat köpçüliginiň haýsy dilde gepleýändigine garamazdan, musulman ýurtlaryň edebiýatynda edebi dil hökmünde asyrlar boýy arap hem pars dilleri ulanylypdyr. Eger-de biz Orta Aziýa halklarynyň edebi ýadygärlikleriniň ýygýndysyndan diňe türkmen dilinde ýa-da oňa ýakyn bolan türk dillerde ýazylanlary alsak, onda türkmen halkynyň edebi durmuşyny doly göz önüne getirip bilmeris, sebäbi ol ýygýndy türkmen halkynyň edebi durmuşyny dolulygyna görkezmän, diňe onuň edebi talaplarynyň bir tarapyny aňladýar. Biz edebiýatyň doly görnüşini türk ýadygärlikler bilen bir hatarda şol sredada dörän we ýaýran arap hem pars ýadygärliklerini nazara almak netijesinde göz önüne getirip bileris. Bu häsiýeti Gündogar edebiýatynyň haýsydyr bir özboluşly tapawudy, onuň bir ýetmezçiligi we gowşaklygynyň alamaty diýip hasaplamaly däl. Biz beýle meňzeş hadysalary Ýewropa halklarynyň edebiýatlarynyň hemmesinde görýäris, bütin dünýäniň edebiýaty hem şeýle ýol bilen ösýär. Mysal üçin, iňlis edebiýaty XI – XIV asyrlaryň dowamynda, esasan, latyn dilinde bolýar, soň fransuz diline geçip, diňe ýuwaş-ýuwaşdan iňlis diline gelýär. Ispan şahyrlary uzak wagtlaryň dowamynda arap we welaýatlardaky ýerli dilleri ulanypdyrlar. Daniýa edebiýaty XVIII asyrdan we XIX asyryň başynda, esasan, nemes dilinde döredilipdir”.¹

Arap dili türkmen ylmyň we edebiýatynyň ösüşine hiç hili päsgelçilik döretmändir. Türkmen ylmy we edebiýaty arap dilinde-de dünýäni haýran edýän ajaýyp eserleri döredipdir. Türkmen akyldarlarynyň arap diline erk edişi hakynda-da taryhçylar belläp geçipdirler. XIII asyryň belli taryhçysy Ibn Hallikan X asyryň türkmen edebiýatçysy Abubekr Muhammet al-Horezmi (935 – 1002) hakynda şeýle ýazypdyr: „Abubekr bir gün ebiýatçylaryň gadyryny bilýän wezir Sahyp ibn Abbadyň gapysyndan barýar we onuň sakçysyna: „Gapyňa bir edebiýatçy geldi” diýip, wezire aýt” diýýär. Sakçy wezire baryp aýdanda ýadaw Sahyp: „Baryp aýt, men arap şahyrlarynyň 200 müň beýt goşgusyny bilmeýän edebiýatçyny kabul etmezlige şert etdim” diýýär. Sakçy bu sözleri Abubekre ýetirinde, ol: „Yzyňa dönde sora, şonça beýt goşgy erkek şahyryňky bolmalymy ýa-da aýal şahyryňky” diýýär. Sakçy bu sözleri hem wezire ýetirýär weli Sahyp

¹ XVIII – XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhyndan oçerkler. Aşgabat. 1967. 5 – 6 s.

oňa: „Gapydaky Abubekr al-Horezmi bolmaly, goýber gelsin” diýýär we uly hormat bilen ony myhman alýar”.¹

Tiz wagtdan türkmen halkynyň arasyndan ýene-de güýçli-güýçli alymlar, şahyrlar orta çykyp başlaýar. Olaryň döreden eserleri türkmen medeniýetine beýik galkynyşlary berdi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow 2007-nji ýylyň aprel aýynda Saud Arabystany Patyşalygyna iş saparynyň çäklerinde haj parzyny berjaý edip gelenden soň, Gypjakda beren sadakasynda şeýle diýdi: „Türkmenler yslamýň ýaýramagyna uly goşant goşdular, türkmen alymlarynyň - teologlarynyň dünýä ruhy hazynasynyň aýrylmaz bölegi bolan köpsanly traktatlary muňa aýdyň şaýatlyk edýär”.² Netijede, arap dilinde eser ýazyp, dünýä ylmynyň, dünýä edebiýatynyň taryhynda yz galdyran onlarça alymlar, şahyrlar döredi. Birleşen Arap Emirliklerinden bolan arap alymy Azzeddin bin Zagiba bu mesele barada söz açyp, şeýle ýazýar: „Geçmişde öz eserlerini şol döwürlerde ylmyň dili saýylyan arap dilinde ýazan belli türkmen alymlary, edebiýatçylary, taryhçylary, şahyrlary, tebipdir lukmanlary we beýleki ugurdan ylymdar adamlary barmak бүкүп, sanardan juda köp. Taryh şeýle şahsyýetleri türkmen halkynyň beýikliginiň subutnamasy hökmünde unutman gelyär”.³ Türkmen alymlarynyň, edebiýatçylarynyň, taryhçylarynyň, şahyrlarynyň, tebipdir lukmanlarynyň arap dilinde ýazan eserleriniň golýazma nusgalarynyň uly bir hazynasy Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasynda hem saklanýar. Türkmen alymlary diňe bir ajaýyp ylmy işleri, edebi eserleri däl, hatda ylmyň täze-täze ugurlaryny, edebiýatyň täze-täze žanrlaryny döretдилer.

VIII – X asyrlardan başlap, türkmen halky dünýäniň çar künjüne ýaýrap başlaýar. Dünýäniň haýsy ýerinde – Gaznada ýa-da Reýde, Bagdatda ýa-da Damaskda bolsa-da, türkmen alymlary öz ylmy, bilimi, ajaýyp çeper eserleri bilen özlerini dünýä meşhur edip, uly şöhrat-

¹ Taryhçy ibn Hallikanyň sözleri Nazar Halymowýň „Gadymy Ürgenje syýahat” (Aşgabat, Ylym, 1986. 21 s.) atly kitaby boýunça getirildi.

² „Türkmenistan” gazetini. 2007-nji ýylyň aprel aýynyň 21-i.

³ Mukaddes Ruhnama we dünýäniň ruhy giňişligi. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Sentýabr aýynyň 12 – 13-i. Aşgabat. 2006. 66 s.

-şana eýe bolupdyrlar. VIII – X asyrlardaky türkmen edebiýatynyň bir aýratynlygy bu döwürde türkmen dili bilen bir hatarda arap dilinde hem köpsanly ylmy we edebi häsiýetli eserler döredildi.

VIII – X asyrlarda ýaşap, arap dilinde eser döreden alymlardan **Ibn Kuteýbäni** hem ýatlamak bolar. Onuň doly ady Abu Muhammet Abdylly bin Müslim al-Merwezidir. Ýöne onuň Ibn Kuteýbe ady has meşhur bolupdyr. Ibn Kuteýbe Marydan Bagdada giden maşgalada dünýä inipdir. Ol 828-nji ýylda Bagdatda doglup, 889-njy ýylda aradan çykypdyr. Ibn Kuteýbäniň on kitapdan durýan „Uýun al-ahbar“ („Habarlar çeşmesi“), „Kitab aş-şiir wa-ş-şuara“ („Şygyr hem şahyrlar hakda kitap“), „Edeb al-kätib“ („Kätibiň edebi“) atly ylmy eserleri bellidir. Alymyň bu eserleri häzirkî döwürde-de öz ähmiýetini ýitirenok.

VIII-X asyrlara degişli alymlaryň ýene-de biri hem, takmynan, 770 – 870-nji ýyllarda ýaşap geçen maryly **Ahmet ibn Abdylly al-Merwezidir**. Ahmet al-Merwezi Maryda kämil alym bolup ýetişipdir we soňra Bagdada gidip, ol ýerde „Paýhas öýüniň“ bir agzasy bolupdyr. Alym öz işlerini arap dilinde döredipdir.

Ahmet al-Merwezi älemşynaslyga degişli üç sany jedwel düzüpdir. Ol diňe bir älemşynas alym bolman, matematika ylmy bilen hem içgin gyzyklanypdyr. Al-Merwezi özüniň trigonometriýa degişli işlerinde ýaýyň tangensi we kotangensi diýen düşüňjeleri girizýär hem-de ilkinji gezek şolaryň tablisalaryny (jedwellerini) berýär. Bu alymyň ylmy abraýyny has ýokary derejä göteripdir.

Arap dilinde ýazan kitaplary bilen **Abubekr as-Suly** hem uly şöhrata eýe bolupdyr. Abubekr as-Sulynyň has doly ady Abubekr ibn Muhammet as-Suly aş-Şatranjydyr.

As-Suly özüniň eserlerini arap dilinde ýazypdyr. As-Sulynyň gelip çykyşynyň Gürgen türkmenlerindendigi hakynda belli edebiýatçy Abulfaraj Aly al-Yspyhanynyň 21 jiltdeň ybarat bolan „Kitab al-agany“ („Aýdymlar kitaby“) atly işiniň 9-njy jilinde ýatlanylýp geçilýär. Edebiýatçy Ahmet Bekmyradow „Sadrançnama“ atly kitabynda Abubekr as-Suly hakynda gürrüň açyp: „Biziň pikir edişimize görä, onuň babasy Sul, soňraky Körsul „Görogly“ eposynyň baş gahrymanynyň prototipi bolmaly. ... Aýdaly, Sul, soňraky Körsul –

Köroglynyň prototipi bolsa, onda onuň adynyň häzirki görnüşi nähili ýol bilen emele gelipdir? Bize „kör” sözünüň irki manysy aýan. Eýsem „sul” diýmek näme? Bu söz gadymy türkileriň „sulug” sözünden gelip çykydyr. „Sulug” sözi harby, goşunly adam manylaryny berýär” diýip ýazýar¹. Nazar Gullaýewiň „Gadymdan galan nusgalar” atly kitabynda Abubekr as-Suly hakynda gürrüň açylyp, „Onuň atasy Suly han („sul” sözi türkmen dilindäki „çöl” sözünüň araplaşan görnüşi hasaplanylýar, bu söz bizde „suw” sözi bilen tirkeşdirilip, „suw-söl” görnüşinde häzir hem hut şol “çöl” manysynda ulanylýar) Gürgeniň häkimi bolup, arap basybalyjylaryna güýçli garşylyk görkezzen türkmen taýpalarynyň uly toparyna serdarlyk edipdir. Örän mertlik, durnuklylyk bilen gahrymançylykly göreşen-de bolsalar, güýçleri deň gelmänligi zerarly, ol araplar bilen barlyşmaga mejbur bolup, soň bütin neberelerini alyp, Bagdada göçüp gidipdir” diýlip bellenilýär.²

Abubekr as-Sulynyň edebiýata we taryha degişli „Edeb al-kutab“ („Kätipleriň edebi“), „Ahbar Abu Temmam“ („Abu Temmam hakynda habarlar“), „Kitab al-awrak fi ahbar al-abbasi we aş-aryhym” („Apbasly halyflary we olaryň şahyrlary hakda maglumat berýän sahypalardan düzülen kitap”), „Kitap ahbary Ybrahym Ibn al-Mähdi...” („Ybrahym al-Mähdi ... baradaky maglumatlar kitaby”), „Kitap aşar Abdyllah ibn al-Mugtaz we ahbaryhy” („Abdylly ibn al-Mugtazyň sygyrlary we ol hakdaky maglumatlar kitaby”) ýaly birnäçe ylmy eserleri bar. Abubekr as-Suly şahyrçylykdan özüni, esasan, liro-epiki goşgularyň ussady hökmünde tanadypdyr. Ýöne şahyryň satira häsiýetli goşgulary hem meşhur bolupdyr. Edebiýatda bu hili goşgulara „hija“ ýa-da „hajw“ diýilýär.

Abubekr as-Suly diňe bir görnükli alym bolman, küşt oýny boýunça-da „aş-Şatranjy” lakamyny alyp, bütin musulman Gündogaryny baglapdyr. Ol häzirki zaman küşt ylmynda aýdylyşy ýaly, küşt boýunça resmileşdirilmedik ilkinji dünýä çempionydyr. Onuň käbir täsin göçümleri „as-Sulynyň göçümi” ady bilen häzirki zaman küşt ylmynda bellidir.

VIII – X asyrlarda ýaşan, arap dilinde öz ylmy, edebi eserleri-

¹ Bekmyradow A. Sadrançnama. Aşgabat. Türkmenistan. 1983. 30 s.

² Gullaýew N. Gadymdan galan nusgalar. Aşgabat. Türkmenistan. 1986. 23 s.

ni döreden şahyrlar, akyldarlar başga-da örän köp. Olaryň köpüsi hakynda Nazar Gullaýewiň „Gadymdan galan nusgalar“, Sary Durdyýewiň „IX – XVII asyr türkmen edebiýatynyň şahyrlary. Sprawoçnik“ kitaplarynda, Abulkasym Radfaryň „Merw-name“ kitabynda ýerleşdirilen „Merwiň şahyrlary“¹ atly uly görümli makalasynda maglumat berilýär. Olaryň käbirini agzap geçmek ýerliklidir.

Abulwezir. Abulwezir dilçi alymdyr. Ol gelip çykyşy boýunça Marydandyr. Onuň doly ady Abulwezir Omar ibn al-Mutarryf ibn Muhammet al-Abdy al-Kätipdir. Abulweziriň has meşhurlyk gazanan kitaplary „Kitab manazil al-arab we hududha“ („Araplaryň menzilleri we serhetleri hakda kitap“), „Kitab al-mufarahat al-arab we munafarat al-kabaýyl fi-n-neseb“ („Araplaryň we olaryň kabylalarynyň öz gelip çykyşlary bilen öwnüşleri hakynda kitap“) ýaly eserlerdir.

Abu Magşar Horasany. Horasany lakamy bilen belli bolan bu alymyň doly ady Abu Magşar Japar ibni Muhammet ibn Omar al-Balhydyr. Ol, takmynan, 786 – 886-njy ýyllarda ýaşap geçipdir. Günorta Türkmenistanda kemala gelen bu alymyň älemşynaslyga, matematika degişli ençeme ylmy eserleri bardyr. Eýranly alym Dehhudanyň ýazmagyna görä, Abu Magşar Horasanyň 30-dan gowrak ylmy eseri bar.

Ahmet as-Sarahsy. Ahmet as-Sarahsynyň doly ady Abulapbas Ahmet ibn Muhammet ibn al Teýýip as-Sarahsydyr. Alym IX asyryň başlarynda dünýä inip, şol asyryň ahyrynda 899-njy ýylda dünýäden ötüpdir. Ahmet as-Sarahsy öz döwriňiň görnükli pelsepeçisi, tebibi, matematigi we älemşynas alymy hökmünde bellidir. Ol meşhur alym al-Kindiniň şägirdidir. Alymyň asly Sarahsdan bolansoň as-Sarahsy lakamyny göteripdir.

Ahmet as-Sarahsynyň dürli ylmlara degişli arap dilinde ýazan „Sanlar hakdaky arifmetika hem algebra kitaby“, „Ýyldyzlar sun gatyna giriş“, „Ýyldyzlar ylmyna giriş“, „Saz ylmyna giriş“, „Saz hakynda iki bölümden ybarat uly kitap“, „Saz hakynda kiçi kitap“ ýaly eserleri bar.² Alym saz hakynda halyf Mugtadyra niýetläp hem bir kitap ýazypdyr. Maglumatlara görä, halyf Mugtadyr Ahmet as-Sarahsyny özüniň ylmy halypasy hasaplapdyr.

¹ Мерв-наме. («Книга о Мерве»). Культурный центр Посольства ИРИ в Туркменистане. Ашгабат, 2003. 276 – 307 s.

² Şol ýerde. 25 sah.

Muhammet Horezmi

VIII – X asyrlarda arap dilinde eser ýazan türkmenleriň arasynda Muhammet ibn Musa Horezmi áýratyn meşhur bolupdyr.

Muhammet ibn Musa Horezmi 783-nji ýyllar töwereginde Köneürgençde eneden doglup, şol ýerlerde hem kämil çykypdyr. Gadymy Köneürgenç şäherinde ýyldyzlar ylmyny öwrenmek üçin obserwatoriýanyň bolandygy ylma mälimdir. Horezminiň zamannda Horezimiň örän uly baý kitaphanasy bolupdyr we ol ylmyň, medeniýetiň ösen ýeri hasaplanypdyr. Muhammet Horezmi, ine, şeýle ýerde dogulýar, terbiýelenýär. Ol arap, pars, ýunan, hindi dillerinden oňat baş çykarypdyr. Harun Reşidiň ogly Mamunyň döwründe Horezminiň meşhurlygy ýokary derejä çykypdyr. Alymyň Köneürgençden Merwe göçmeginde Mamunyň täsiriniň bolandygy gümansyzdyr. Alym Merwde-de köp ýaşaman, Bagdada gidipdir we ömrüniň ahyryna çenli Bagdatda ýaşapdyr. Alymyň Japar we Abdylla diýen ogullary bolupdyr. Horezmi, takmynan, 847 – 850-nji ýyllar aralygynda aradan çykypdyr.

X asyryň alymy Ibn Nedim alymlaryň terjimehaly bilen meşgul bolupdyr. Şeýdip, ol terjimehal sanaw kitabyny ýazypdyr we oňa «Fihrist» diýen at beripdir. Nebsimiz agyrsa-da, şol «Fihristde» Horezmi barada örän az maglumat berilýär. }

Muhammet ibn Musa Horezmi diňe bir öz döwrüniň däl, eýsem ondan soňky asyrlarda-da ylymda iň meşhur adamlaryň hatarynda durupdyr. Horezminiň ylym älemine aralaşan döwri Gündogarda matematika ylmynyň ösen döwürlerine gabat gelipdir. Áýratynam, Merwde, Gürgençde, Buharada, Samarkantda ylym gülläp ösüpdir. Merw şol döwürler Horasanyň paýtagty bolupdyr. Merwde ähli halyfatyň baştutany Harun Reşidiň ogly Mamun ibn Reşit wekil bolup oturýan eken. Ol 813-nji ýylda halyf bolanda-da, tä 818-nji ýyla çenli Merwden gitmän, hut şu şäherden tutuş musulman dünýäsini dolandyrypdyr. Mamunyň Merwde halyflyk eden döwründe bu ýerde dünýäniň çar künjünden alymlar gelipdir. 818-nji ýylda Mamun köpsanly güýçli alymlary, şol sanda Horezmini hem Merwden Bagdada alyp gidipdir. Bagdatda iň güýçli alymlary özünde jemleýän „Paýhas öýi“ bar eken. Horezmi şol „Paýhas öýüne“ ýolbaşçy bellenilýär.

Horezminiň matematika ylmyna degişli arap dilinde ýazan „Hindi hasaby hakynda“, „Algebrany we al mukabaly hasaplamak hakynda“ (Doldurmagyň we garşy goýmagyň gysgaça kitaby), „Trigonometrik tablisalar“ diýen kitaplary bar. „Hindi hasaby hakynda“ atly kitap IX asyrdaky amaly matematikanyň in esasy kitaby hasaplanypdyr. Bu kitaptaky ylmy açyşlar matematika ylmynyň taryhyna giripdir. Horezminiň matematika, algebra degişli kitaplarynda geometriýa ylmy hakynda-da köp durulýar.

Muhammet ibn Musa al-Horezmi Gündogarda Gaýtadan döreyşe öz mynasyp goşandyny goşan akyldarlaryň biridir. Ol diňe bir türkmen halkynyň däl, eýsem orta asyr Gündogarynyň, hatda dünýäniň beýik alymlarynyň hatarynda durýar. Tanymal taryhçy J. Sarton IX asyryň birinji ýarymyny Horezminiň eýýamy diýip atlandyrmagyň ylmyň ylm dünýäsinde tutýan ornuna berlen uly bahadyr. Onuň ylmy getiren täzeligi uçursyz uludyr. Muhammet Horezminiň ýazan eserlerini Farabynyň, Birunynyň işleri bilen san taýdan deňeşdireniňde, elbetde, bärden gaýdýar. Emma Horezminiň ylmy işleriniň mazmunyny hem olardan öňräk ýaşandygyny göz önünde tutsaň, onda bu akyldaryň hakykatdanam öwgä mynasyp iş edendigine göz ýetirip bolýar. Ylmy jemgyýetçilik Horezminiň ylmy işlerine örän ýokary hahmy berýär. Ol öz döwründe-de, ondan soňam, hatda biziň günlerimizde-de, jemgyýetiň, hususan-da, alymlaryň uly söýgüsini gazanyp gelipdir. Ol ähli döwürleriň beýik matematigidir. Horezmi gönüden-gönü mukaddes türkmen topragynda dünýä inen, ylm alan we uly açyşlary eden alymdyr.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde geçmiş edebiýatymyz, ýazuw ýadygçylyklarymyz düýpli öwrenilip başlanydy. Türkmen halky uzak geçmişde galan dürdänelerini idäp ugrady. Mahlasy, Garaşsyzlyk ýyllary içinde alnyp barylýan edebi miras baradaky adalatly syýasat beýleki taryhy şahsyýetlerimiz bilen birlikde Horezminiň hem alnandyň ak gün bolup dogdy. Horezmi arap halyfatynyň agalyk eden ýyllarynda ýaşapdyr. Alymyň döwründe halyflykda agalyk edýän alymlarydy. Olar VII asyryň II ýarymynda halyfaty ellerine alypdyrlar we Bagdat şäheriniň düýbi tutulypdyr. Şol wagt halyf Mansur eken. Şumlukda, Bagdat az wagtyň içinde medeniýetiň ojaýyna, söwdanyň

merkezine öwrülipdir. Halyf Mansur ylmyň ösmegi üçin alada edýär. Mansuryň ogly Halyf Harun Reşidiň agalyk eden ýyllarynda Bagdatda akademiýa – paýhas öýi gurulýar we ol ýerde dürli dini ynançly alymlar zähmet çekipdirler. Paýhas öýüniň alymlarynyň köp bölegini, Gündogardan, esasanam, Orta Aziýadan baran alymlar düzüpdirlər. Şonuň bilen bir wagtda ol ýerde grek, hindi we gaýry alymlar zähmet çekipdir. Şeýdip, zeminiň paýhasy Bagdatda jemlenipdir. Şol wagt Bagdat musulman dünýäsiniň merkezidi. Horezm döwleti hem Bagdada, halyfata tabyndy.

Öňde belleýşimiz ýaly, Horezm gür ilatly, ylmyň, medeniýetiň, ykdysadyýetiň ösen ýeri eken. Ylaýta-da söwda güýçli ösüpdur. Bu bolsa kerwen arkaly dünýäniň uly alymlarynyň Horezme gelmegine sebäp bolupdyr. Netijede, durmuşda hasap işini döretmek, ýaplary dogry gazmak, ýer ölçemek, mülki paýlaşmak, girdejiňi, çykdajyny hasaplamak ýaly durmuşy zerurlyklar döräpdir. Horezmi şu ýagdaýy göz önünde tutup kitap ýazýar. Ol bu barada şeýle ýazypdyr: «Men arifmetikanyň ýönekeý we çylşyrymly sowallaryny öz içine alýan algebrany hem almukabyly hasaplaýan kiçijik kitaby düzdüm. Çünki ol miras paýlaşylanda hem sud işlerinde, söwdada, ylalaşyklarda, şeýle hem ýer ölçemekde, ýap gazmakda, dürli işlerde adamlara gerek». Görşümüz ýaly, bu döwürde ylmyň ösmegini, durmuşyň özi hem talap edipdir. Garaz, Horezmi Horezmdekä ylymdan kemsiz ýüküni tutýar.

Horezminiň döwründe alymlar ylym gözleginde başga ýerlere gider ekeni. Her bir ylma ömrüni bagyşlan adam has şöhratly alymlaryň elinde bilim almagyň aladasyny edipdir. Horezmi hem Mara gidipdir. Mary kitaphanalary, ykdysady, medeni ösüşi bilen şöhratlanypdyr. Mary hem halyfata degişli eken. Mary şol wagt külli Horasanyň paýtagty bolup, onda arap halyfatynyň wekili oturypdyr. Bu ýere halyf Reşidiň ogly Mamun wekil bolup gelýär. Ol Maryda obserwatoriýa – paýhas öýüni gurduryp, töweregine ylym adamlaryny – alymlary jemleýär. 809-njy ýylda halyf Harun Reşit aradan çykýar. Şondan soň onuň Bagdatdaky ogly Emin bilen Merwdäki ogly Mamunyň arasynda häkimiýet ugrunda göreş başlanypdyr. 813-nji ýylda Emininiň öldürilmegi bilen bu çaknyşyk tamamlanýar. Şondan soň tä 818-nji

ýyla çenli Mary musulman dünýäsiniň paýtagtyna, merkezine öwrül-ýär. Bu 813-nji ýyl bilen 818-nji ýyl aralygy bolup, şu döwürde Mary “Maru-şahu-jahan” adyna eýe bolupdyr. Marynyň musulman dünýäsiniň merkezi şäherine öwürlmeği bilen, ol has ösüp başlaýar. Musulman dünýäsi Marydan dolandyrylýar.

Mamun 818-nji ýylda dogduk şäheri Bagdada göçýär we ol ýany bilen Horezmini hem alyp gidýär. Bagdatda “Paýhas öýüni” dikeldýär, iki sany obserwatoriýany-da gurýar. Ýyldyzlar älemini öwrenýän ýörite binany gurdurýar. Bellemeli tarapy, şu obserwato-riýa türkmen alymy Muhammet ibn Musa al-Horezmi gaty köp ýyllap ýolbaşçylyk edipdir. Onuň ýolbaşçylyk eden döwründe öňegidişikler gazanylýar. Ýene bir bellemeli ýagdaý, Horezminiň zamanynnda ellin medeniýetiniň, gadymy grek, gadymy hindi alymlarynyň matema-tikadaky, taryh, ýyldyzlar hakyndaky, lukmancylykdaky we gaýry ugurlardaky ylmy işleri arap diline terjime edilipdir. Şol bir wagtyň özünde türki halklarynyň ylmy we edebi işleri arap diline geçirilip-dir. Ol döwürde ýörgünli ylym matematika we onuň bölümleri ha-sap-hesip jemgyýet üçin peýdaly bolupdyr. Astronomiýa – ýyldyz-lar hakyndaky ylym dürli kalendarlary öwrenip, ýyldyzlaryň, Aýyň, Günüň hereketini öwrenmek arkaly senenamalary taýýarlamak zerur hasaplanypdyr. Bir ýylda näçe gün, aý bar; her aýda näçe gün, hepde bar; pasyllar nähili, ýyl haçan gurak gelýär, haçan has ygally bolýar, ýyldyz hem aý hasaby nähili?! Ine, şu zatlary bilmek ýurduň ykdy-sadyýetini galdyrmakda uly ähmiýete eýe bolupdyr. Hut şonuň üçi-nem soltanlar, halyflar alymlary goldapdyrlar. Zähmet çekmek üçin şert döredipdirler. Sebäbi Bagdada musulman dünýäsiniň ähli ýer-in-den ummasyz uly baýlyk toplanypdyr. Şol baýlygy akylyly-başly harç-lamak üçin ylma arka daýanmaly bolupdyr.

Horezminiň «Taryhlaryň kitaby» atly risalasý. /Horezmi beýik matematik hem astronom hökmünde meşhurdyr. Ol taryh, ge-ografiýa boýunça-da gyzykly işleri ýazypdyr. Horezmi taryh ylmy boýunça arap dilinde kitap ýazanlaryň ilkinjilerinden biridir. Onuň bu ugurdan „Taryhlaryň kitaplary” atly ylmy işi meşhurdyr. Gynan-sak-da, «Taryhlaryň kitaplary» diýen işden diňe parçalar, alymlaryň, taryhçylaryň eserlerinde ulanylýan salgylanmalar saklanyp galypdyr.

Olary okap, Horezminiň taryhdan hem oňat baş çykaryp bilendigi-ne, bu ugurdan köp kitaplaryň gatyny açandygyna göz ýetirip bolýar. Alymyň „Taryhlaryň kitaplary” eserinde Aleksandr Makedonskiniň, Muhammet pygamberiň doglan we aradan çykan seneleri, aýy, günü bilen anyklanyp görkezilipdir. Muhammet pygamberiň doglan we aradan çykan senesi babatda Abu Reýhan Biruny hem hut Horezminiň „Taryhlaryň kitaplary” eserine salgylanypdyr. „Taryhlaryň kitaplarynda” araplaryň we arap halyfatynyň taryhyna köp orun berlipdir. Kitapda Abubekrden başlap, tä Mamuna çenli halyflaryň terjimehaly, araplaryň alyp baran uruşlary hakynda maglumatlar berilýär. Horezminiň berýän maglumatlaryna görä, Damask şäheri 635-nji ýylda, Ktesifon, Selewskiý we Ierusalim 637-nji ýylda, Müsür 640-njy ýyllarda araplar tarapyndan basylyp alynýar. Horezminiň berýän maglumatlarynda türkmen taryhyna degişli maglumatlar hem bar. Alym Sarahsyň 652-nji ýylda araplar tarapyndan eýelenendigini, Eýran şasy Ýezdigert III ýurduň şol wagtky paýtagty Ktesifon synandan soň gaçyp, Merwe gelendigi hakynda hem maglumat berýär. Ýezdigert III 651-nji ýylda araplaryň eline düşýär we Merwde öldürilýär.

Horezminiň „Taryhlaryň kitaplarynda” Abu Müslim bilen baglanyşykly beýan edýän wakalary-da Türkmenistanyň taryhyna degişlidir. Türkmenleriň arasynda bu wakalar bilen baglanyşykly „Abu Müslimnama” atly şadessan hem bar. Onuň birnäçe köne nusgalary Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynyň hazynasynda saklanýar.

Horezmi „Taryhlaryň kitaplary” eserinde VIII asyrdan araplaryň garşysyna alnyp barlan gozgalaňlar hakynda-da durup geçýär. Şeýle gozgalaňlar, esasan, Tabarystanda, Nyşapurda, Horasanda alnyp barlypdyr. Bu wakalar hem türkmen taryhy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Horezmi öz kitabynda halyf Harun Reşidiň ogullary Mamun we Emin hakynda, Mamunyň tarapdary bolan Fahyr ibn Hüseyňniň baştutanlygynda Muhammet Eminiň garşysyna alnyp barlan söweşler, Eminiň öldürilendigi baradaky habaryň Merwe ýetirilişi barada jikme-jik ýazypdyr. Kitapda Horezmi Mamunyň tarapy tutupdyr. Mamunyň ejesiniň türkmen bolmagy türkmen alymy Horezminiň şeýle çemeleşmesine getiren bolmagy mümkindir.]

Horezmi we geografiýa ylmy. Horezmi geografiýa ylmynyň

ösmegine-de mynasyp goşant goşupdyr. Ol Orta Aziýanyň ýerlerini, şäherlerini hem ýurtlaryny öwrenipdir. Olar dogrusynda ähmiýetli pikirleri orta atypdyr. Horezminiň geografiýa degişli ýazan zatlary «Yeriň görnüşiniň kitaby» diýen risalasynyda giň orun alypdyr. Alymyň bu kitaby Gündogar ýurtlarynda geografiýa ylmynyň ösmegine oňaýly ýardam edipdir. Bu kitap arapça «Kitaby surat al-arz» diýlip atlandyrylýar. Horezminiň bu işiniň özboluşly taraplarynyň biri onuň jedwel (tablisa) görnüşinde ýazylmagydyr. Jedwelleriň üsti bilen akyldar esasy ýerleriň, şäherleriň 573-siniň geografik ýagdaýyny öwrenip hem görkezip bilipdir. Ol daglaryň 209-sy, deňizleriň, derýalaryň hem kölleriň onlarçasý hakda ygtybarly maglumatlary ýazyp galdyrypdyr.

Bu kitabyň iň ähmiýetli taraplarynyň biri hem onda Horezminiň özüniň çeken kartasynyň bolmagydyr. Horezminiň çeken kartasy gadymyýetden biziň günlerimize gelip ýeten kartalaryň iň köneleriniň biridir.

Horezminiň bu kitaby XVIII – XIX asyryň alymlary tarapyndan öwrenilipdir we peýdalanylýpdyr.

Beýik matematik. Horezmi ylym-bilimiň ynsan durmuşynda tutýan ornuna ýokary baha beripdir. Horezmi beýik matematik hökmünde külli äleme meşhurdyr. Alym matematika ylmyna düýpli täzelikler girizen «Hindi hasaby hakynda», «Algebrany hem almukabaly hasaplamak hakda» we «Trigonometrik jedweller» ýaly eserleri döredipdir. Professor P. G. Bulgakow «Hindi hasaby hakda» diýen kitap Horezminiň zamanynda amaly matematikanyň esasy eseri hasap edilipdir» diýip adalatly belleýär. Çünki bu kitap diňe bir Ýakyn we Orta Gündogarda däl, eýsem Ýewropada hem ähmiýetli bolupdyr.

Horezminiň „Trigonometrik tablisalary“ hem Ýakyn we Orta Gündogarda ilkinji peýda bolan ajaýyp eserleriň hatarynda durýar. «Hindi hasaby hakyndaky» işinde beýik matematik hindileriň dokuz harpyň üsti bilen özleleriniň islän sanyny çykaryp bilýändigini habar berýär. Onuň pikiriçe, dokuz harp arifmetikany öwrenýänler üçin uly ýeňillik döredipdir. Olaryň üsti bilen iň uly we iň kiçi sanlary çykaryp bolýar eken. Goşmak hem aýyrmak, köpeltmek hem bölmek we başga hasaplaryň hemmesi Horezminiň göwnünden turupdyr,

işlemäge bolan höwesini artdyrypdyr. Ol hasaplamalary açyp görkezmegi, olary öwrenýänleriň işini ýeňilleşdirmegi ýüregine düwüpdür. Horezminiň bu işiniň şol döwür üçin ýene bir uly täzeligi bar. Akyldar her hili sanlaryň birlikden düzülýändigini, birligiň bolsa her bir san-da bardygyny nygtapdyr. Umuman aýdanyňda, Horezmi matematika ylmynyň binýadyny goýan alym diýsek öte geçmeris. Ol ylma ilkinji bolup «algebra» sözüni girizipdir. Häzirki wagtda matematikanyň belli-belli ugurlary al-Horezminiň ady bilen ýöredilýär.

Horezminiň «Zij» – «Ýyldyzlar ylmy» eseri. Horezmi meşhur astronom hökmünde-de taryha giripdir. Ol bu ugurda birnäçe işleri ýazypdyr. Onuň astronomiýa degişli «Zij» diýen işi diňe Gündogar we Arap ýurtlarynda däl, eýsem Ýewropa ýurtlarynda-da köp dillere terjime edildi. «Zij» 37 bapdan ybarat bolupdyr. Onuň ilkinji baş baby hronologiýa we kalendar hakdadyr.

Her günde näçe sagat, näçe minut hem sekunt bar? Planetalaryň hereketi, Aýyň giňligi, Günüň hem Aýyň bir gije-gündizdäki hereketi, dürli ýerleriň giňişligini nähili ölçemeli – bu meseleleriň hemmesine «Zijde» jogap berilýär.

Horezminiň her eserini okan, oňa çuň düşünen adam ylym dünýäsinde onuň ägirt uly alym bolandygyna göz ýetirýär. Alymyň her bir kitaby şol ugurda edilen ilkinji işleriň biri bolmagynda galýar. Onuň pikirlerini Gündogaryň görnükli alymlary Mahanynyň, Karranyň, Omar Haýýamyň, Birunynyň we beýlekileriň öwrenmeginiň hem ulanmagynyň özi Gündogarda antik ylmlarynyň Gaýtadan döreyiş döwrüniň Horezmiden başlanandygyny aňladýar. Horezminiň ylmy işleri Ýewropa ýurtlarynda hem öwrenilipdir, oňa salgylanylypdyr. Biz türkmen topragynda doglan, ýaşan, önüp-ösen, doreden beýik alym Horezmä guwanmaga doly haklydyrys. Onuň ömür ýoluny, döredijiligini çuňdan öwrenip, halkymyza ýetirmek bolsa biziň mukaddes borjumyzdyr.

Abu Nasr Faraby

Abu Nasr Faraby akyldar alym hökmünde diňe bir Gündogar-da däl, eýsem dünýä ýüzünde meşhurdyr. Ol 160 töweregi ylmy işleri durmuşa beren akyldardyr. Bu alymyň ylym dünýäsi özün-

den soňky nesiller tarapyndan öwrenildi we öwrenilýär. Farabynyň ylmy açyşlary dogrusynda saldamly kitaplaryň ýazylandygyna garamazdan, onuň terjimehaly dogrusynda düýpli maglumat ýok diýen ýalydyr. Munuň düýp sebäbi akyldaryň ýaşan zamanasy bilen şu günki nesliň arasynda ullakan taryhy döwürüň ýatanlygyndadyr hem bu beýik ynsanyň terjimehalyna degişli ygtybarly maglumatlaryň saklanyp galmandygyndadyr. Şeýle-de bolsa şahyryň doglan ýeri, senesi, bilim alşy barada käbir zatlar aýtmak bolýar.

IX – X asyrlar edebiýatynyň iň meşhur alymlarynyň biri Abu Nasr Farabydyr. Faraby hijriniň 256-njy ýylynda (miladynyň 870-nji ýyly) dünýä inip, 339-njy ýylyň (950-nji ýyl) Rejep aýynda dünýäden ötüpdür. Alymyň doly ady Abu Nasr Muhammet ibn Muhammet ibn Tarhan ibn Uzlug Türki Farabydyr. Farabynyň doly adyny alymyň „Saz ylmy” atly eserini arap dilinden türkmen diline terjime eden Atamyrat Saryýew şeýle düşündirýär: „Abu Nasr onuň künýesidir we ol „Nasryň kakasy” diýmekligi aňladýar. Künýe adama hormat bilen ýüzlenilende ulanylýar. Ýöne bu künýe oňa many taýdan dakylan bolmagy we „Ylma ýardam bermegiň atasy” manyda ulanylan bolmagy mümkin. Çünki Farabynyň öýlenendigi we Nasr atly oglunyň bolandygy barada çeşmeler habar bermeýär. Muhammet onuň öz adydyr. Ikinji Muhammet onuň kakasynyň adydyr. Oglunyň hem, kakasynyň hem Muhammet adynyň bolmagy olaryň ikisiniň hem musulman bolandygyny aňladýar. Tarhan akyldaryň atasynyň adydyr. „Tarhan” sözi goşun serkerdesi diýen manyda ulanylýar. ... Uzlug türki Farabynyň garry atasydyr. „Uzlug” sözi „oguzlyk” sözünden gelip çykýar we ol söz „oguz türkmenlerine degişli adam” diýmekligi aňladýar. ... Nisbe barada aýdylanda bolsa, onda bir şahsyň bir ýa-da birden köp nisbesi bolup biler. Akyldaryň „türki” nisbesi onuň haýsy millete degişlidigini, „Faraby” nisbesi bolsa onuň doglan ýerini aňladýar”.¹

Şu wagtlara çenli Abu Nasr Faraby Gazagystanyň günorta Gazagystan oblastynyň Şauldar etrabynda şol wagtky Otrar diýen ýerde

¹ *Abu Nasyr Faraby. Saz ylmy. Arap dilinden terjime eden we çapa taýýarlan Atamyrat Saryýew. Aşgabat. Miras. 2006. 354 – 355 s.*

eneden bolupdyr diýen maglumat ygtybarly görnüp gelindi. Alymyň doglan ýeri hakynda hem pikirler aýdyldy. Oňa laýyklykda Otraryň öz döwründe uly şäherleriň biri bolupdyr diýilýär. Ol ýerde ylmyň dürli ugurlaryndan bilim almaga mümkinçilik bolan uly kitaphana bolupdyr. Käbir alymlar bu kitaphanany öz bolşundan has uly edip, baý edip görkezmäge synanyşýarlar. Emma gadymy Aleksandiriýa ýa bolmasa Mary, Samarkant kitaphanalary bilen deňeşdirende Otrar-daky kitaphana has kiçi bolupdyr.

Farabynyň Täjigistanyň Farap welaýatynda doglandygy hakyndaky pikirler hem aýdyldy. Ýöne bularyň bary hakykatdan daşdy. Soňraky döwürde ylmy jemgyýetçilik Farabynyň Türkmenistanyň Lebap welaýatynyň Farap etrabynda doglandygy hakynda pikiri ygtybarly tapýar. Bu maglumaty ygtybarly hasaplamaga doly esas bar. Şu ýerde Faraby sözünüň Abu Nasryň nisbesidigini, ýagny onuň doglan ýerini aňladýan sözdüginä aýratyn bellemek gerek.

Gadymy Farap – Firabr şäheri barada taryhy çeşmelerde maglumatlar saklanyp galypdyr. Meşhur taryhçy alym ibn Hallikan „We-feyat al-agýan we taryh enba ebna az-zaman“ („Meşhur şahslaryň dünýäden öten seneleri we döwrüň ogullary barada habarlary berýän taryh“) atly kitabynda şeýle ýazýar: „Ol Firabr şäherinde dogulýar, ol ýerde ösüp ulalýar. Soňra Muhammet öz şäherinden çykyp, sapara rowan bolýar we Bagdada gelýär. Şol wagt ol türki dili we ondan başga birnäçe dili bilýärdi. Ýöne heniz ol arap dilini bilmeýärdi. Bu sebäpden yetginjek arap dilini öwrenmäge girişýär we gysga döwrüň içinde bu dili kämil özleşdirýär. Ol arap dilini Abu Bekr ibn Sarrajyň elinde okaýar”¹.

Firabr şäherini türkmen alymy Atamyrat Saryýew häzirki Türkmenistanyň çäklerinde ýerleşen şäher hasaplapdyr. Ol şeýle ýazýar: „Samganynyň tassyklamagyna görä, Firabr şäheri Jeýhunynyň Buhara tarapyndaky kenarynda ýerleşen şäherdir. Ýakut Hamawynyň tassyklamagyna görä bolsa, Firabr Jeýhun bilen Buharanyň arasynda ýerleşen şäherdir we bu şäher bilen Jeýhunynyň arasy bir parsahdyr

¹ *Abu Nasyr Faraby*. Saz ylmy. Arap dilinden terjime eden we çapa taýýarlan: Atamyrat Saryýew. Aşgabat. Miras. 2006. 363 s.

(6 km.). Diýmek, Firabr şäheri häzirkî Türkmenistanyň Farab etrap merkeziniň çäklerinde ýerleşen şäherdir”.¹

Alymyň doglan ýeri bolan Farap häzirkî Türkmenabat şäheriniň golaýynda derýanyň çep kenarynda ýerleşýär. Bellemeli ýeri, ol gadymy Amul şäherine juda golaýdyr.) Garaşsyz Türkmenistan döwletimiziniň Prezidenti hormatly Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň ýörite karary esasynda 2010-njy ýylyň 10–12-nji martynda „Gündogar Türkmenistanyň mirasy orta asyr medeniýetleriniň ulgamynda“ atly halkara maslahat geçirildi. Şu maslahatda Faraby bilen baglanyşykly çykyşlar köp boldy. Türkmenistanly alym Atamyrat Saryýew „Faraply orta asyr alymlary“ atly ylmy nutugynda orta asyr çeşmelerine, hususan-da, 1167-nji ýylda dünýäden öten merwli alym Abu Sagd Abdulkirim Samganynyň „al-Ansab“ („Nesil daragty“) atly uly göwrümlü kitabyndan Farap etnonimi barada şeýle maglumaty getiripdir: „Faraby – bu nisbe Jeýhunýň Buhara tarapynda ýerleşen Farap şäherine degişlilik aňladýar. Men Mawerannahrdan yzma gaýdyp gelýärkäm, bu şäherde birmäçe gün boldum“. Görşümüz ýaly, Faraby Amyderýanyň ýakasyndaky gadymy şäherdir. Şu geçen maslahatda orta asyrlarda Amulyň Beýik ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşmek bilen ösen şäher bolandygy barasynda arap çeşmelerine salgylanyp ygtybarly maglumatlar aýdyldy. Hakykatdanam, Amul ösen şäher bolupdyr. Mäne Baba bu şähere iki gezek gelip, kämillik mekdebini geçipdir diýilýär. Gündogar Türkmenistanyň taryhy ýadygärlikleriniň dolup-joşup akýandygy üçin Jeýhun adyny alan Amyderýanyň boýunda ýerleşendigi sebäpli, derýa kenaryndan daşan mahallary suwuň astynda galyp zaýalanypdyr. Şu taýda ýene bir hakykaty bellemek gerek. Faraby nisbesini göteren alymlar, başgaça aýtsak, Farapdan çykan alymdyr şahyrlar başga-da köpdür. Olar barada ýokarda görkezilen makalada hem-de Gözel Amangulyýewanyň „Türkmen alymy Gutlubuganyň „Terjimehallaryň täji“ atly eserinde Emir kätip ibn Faraby“ atly çykyşynda degerli maglumatlar berlipdir. Görşümüz ýaly, ol ýeterlik bilim almak üçin ähli şertleriň bar sebitinde dünýä inipdir. Farap bir tarapyndan Amulyň goltugynda oturan bolsa, ikinji tarapdan

¹ Şol ýerde. 363 s.

Buhara şäherine-de juda golaý ýerleşýär. Ýene bir bellemeli tarapy ol gadymy ýüpek ýolunyň çatrygynda eneden bolupdyr.

Faraby Bagdada barmazdan öň Reýde (Tähranda), Ysphyanda, Hemedanda bolupdyr. Edebiýatlaryň käbirinde Farabynyň Bagdada barmazdan öň Siriýada hem bolandygy aýdylýar. Abu Nasr Faraby dünýäniň köp dillerini bilýän eken. Aýratynam, akyldaryň Şamynyň hökümdary Seýfeddöwle Hamdany bilen baglanyşykly gürrüňleri onuň 70-den hem köp dil bilýändigini hakyndaky rowaýaty dünýä meşhur etdi. Şol rowaýata görä, Seýfeddöwle Hamdany (hökümdarlyk eden ýyllary 916 – 967) bir gün alymlary, atly-mertebeli adamlary jemläpdir. Bu mejlise Faraby hem barypdyr. Bellemeli ýeri ol şol mejlise öz milli çşiginde, türkmen çşiginde barypdyr. Seýfeddöwle Farabyny hormatlap, öz ýanynda oturdypdyr. Adamlar emiriň Faraba beýle hormat goýmagyna haýran galypdyrlar. Seýfeddöwläniň özüniň ýörite janpenalary bar eken. Emir öz janpenalary bilen hemişe hiç kimiň diýen ýaly düşünmeýän dilinde gepleşer eken. Seýfeddöwle öz janpenalaryna şol köpleriň düşünmeýän dilinde: „Bu ussat köp zatlary bilýär. Men ondan käbir meseleler barada soramakçy” diýipdir. Bu sözi eşiden Abu Nasr Faraby olaryň geplän dilinde: „Eý, Emir! Siz tagapyl ediň! Her bir işiň öz wagty bardyr” diýipdir. Seýfeddöwle Farabynyň bu dili bilýändigine haýran galyp: „Eýse, Faraby bu dili hem bilýärmä?” diýip sorapdyr. Faraby: „Hawa, Siziň sadyk guluňyz ýetmişden gowrak dili bilýär” diýip jogap beripdir.

Abu Nasr Faraby, takmynan, ýüz altmyşa golaý ylmy iş ýazypdyr. Elbetde, bu ylmy işleriň hemmesi biziň döwrümize gelip ýetmändir. Farabynyň biziň döwrümize gelip ýeten ylmy işleriniň 31 sanysynyň akyldaryň arap dilinde ýazan kitaplarydygy aýdylýar.¹ Farabynyň eserlerini dünýäniň iň uly, iň meşhur kitaphanalarynda görmek bolýar! Akyldaryň golyazmalary Berliniň, Bratislawanyň, Kairiň, Kalkuttanyň, Leýdeniň, Parižiň, Londonyň, Sankt-Peterburgyň, Stambulyň, Almatynyň, Tähranyň, Daşkendiň, Madridiň we beýleki şäherleriň kitaphanalarynda saklanylýar. Russiýanyň Ylymlar akademiýasynyň Sankt-Peterburg bölüminde Farabynyň dört sany golyazma kitaby bar. Bu dört golyazmada Farabynyň on sany ylmy işi girizilipdir. Öz-

¹ *Bayramsähadow N. Gündogaryň beýik danalary. Aşgabat. Magaryf. 1992. 127 s.*

begistan Ylymlar akademiýasynyň Gündogary öwreniş institutynda 2385 belgili bukjada „Akyldarlaryň ylmy işleriniň ýygındysy” atly uly golýazmalar ýygındysy bar. Bu ýygindy 1667-nji ýylda düzülipdir. Ýyginda alnan eserler XV asyryň golýazmalarýndan alnypdyr. Bu golýazmalar ýygındysynda Farabynyň 16 sany ylmy işi ýerleşdirilipdir.¹

[Abu Nasr Farabynyň mirasy uludyr we köptaraplydyr. Akyldar kitaplarynda syýasat, ahlak, mantyk (logika), älemşynaslyk (astronomiýa), fizika, matematika, saz, pelsepe we beýleki ylymlaryň meselelerini beýan edýär.) Akyldar ilkinji kitaplaryny heniz ata Watanynda ýaşap ýörkä ýazýar. Olaryň arasynda samanly emiri Mansur bin Nuhuň haýyşy boýunça ýazylan „Taglym as-sany” („Ikinji tälim”) atly kitaby ýatlamak bolar. Bu kitap alymlar üçin pelsepe ylmyny özleşdirmekde gollanma bolupdyr. Alymyň köpsanly kitaplary Bagdatda, Şamda döredilipdir. Akyldaryň ylmy işleriniň agramly bölegi mantyga we pelsepä degişlidir. Mantyk we pelsepe bilen baglanyşykly çuňňur mazmunly köpsanly kitaplary alymyň musulman Gündogarynda şöhrat tapmagyna getiripdir. Onuň döwürdeşleri Farabynyň kämil ylmyny hormatlamak bilen oňa „Ikinji mugallym”, ýagny „Aristotelden soň ikinji mugallym” diýip at beripdirler. Ýeri gelende ýatlap geçsek, Faraby Aristoteliň mantykdan ýazan işleriniň hemmesine diýen ýaly düşündiriş beripdir. Bu babatda Farabynyň hiç kimiňkä meňzemeýän özboluşly beýan ediş ýoly bolupdyr. Ol arap alymlaryna mahsus bolan sinonimleri, gaýtalamalary köp ulanmak ýoly bilen gitmändir. Alym käbir ýagdaýda Aristoteliň öz stilini hem ulanypdyr. Ýöne beýik akyldar öz pikirlerini, köplenç, çekişme häsiýetde beýan etmegi halapdyr. Farabynyň ylmy işleriniň kyrka golaýy mantygyň, ýagny logikanyň meselelerine degişlidir. Faraby özüniň ölmez-ýitmez eserleri bilen IX – X asyrlar edebiýatynyň ylmy binýadyny mäkämden-mäkäm tutan alymlaryň biri hökmünde bellidir.

Önde hem belläp geçişimiz ýaly, alym öz bilimini artdyrmak üçin dünýäniň köp şäherlerinde bolupdyr. Ol ençeme şäherlerde: Ysphyanda, Reyde, Damaskda bolýar. Ol Orta Aziýany aýlanyp

¹ *Bayramsähadow N.* Gündogaryň beýik danalary. Aşgabat. Magaryf, 1992. 127 s.

çykýar. Faraby ömrüniň köp bölegini Bagdatda geçiripdir. Emma ömrüniň soňky ýyllarynda Bagdatda parahat durmuş bozulyp başlanýar. Yzagalak pikirli ruhanylar, din hadymalary diniň bähbidini aran bolup, ylym adamlaryny yzarlap başlaýarlar. Şeýlelikde, Bagdatdan alymlar göçüp, gaçyp başlaýarlar. Faraby hem Siriýa gidýär we Damask şäheriniň çetinde ýaşapdyr. Faraby 80 ýaşynyň içinde aradan çykypdyr.)

Öňde belleýşimiz ýaly, Abu Nasr Faraby Gündogar ylmynyň taryhynda özüniň aşa zehini, tebigy talanty bilen uly yz galdyrdy. Ol ylmyň ähli ugurlarynda öz pikirlerini aýdyp bildi. “Ikinji mugallym” diýen belent ada mynasyp boldy. Ylymda öz mekdebini döretmegi başardy.

Abu Nasr Faraby ömrüni tutuşlygyna ylma bagyşlapdyr. Ylym öwrenmäge bolan teşneligi alymyň kalbynda hiç bir zat bilen deňär ýaly däl. Alym ýurt söküp, şäher-şäher gezip bir ýerde dana, danyşment bar diýseler, şonuň ýanyna howlугypdyr. Ol dil öwrenmegi özüne baş maksat edip goýupdyr. Çünki ynsan näçe köp dil bildigiçe, onuň ylym dünýäsine aralaşmagyna mümkinçilik köp bolupdyr.)

Bu uly alym döwürdeş hem özünden öň, hatda gaty ir ýaşap geçen alymlaryň döredijiligini ilik-düwme öwrenipdir, olaryň işlerine teswirleme ýazypdyr. Ol gürrüňlerini diňläň halypalarynyň ýazgysyny irginsiz ýöredipdir. Ýörite alym tutunyp, ylmyň ol ýa-da beýleki görnüşinden sapak alypdyr. Şeýdibem, Farabynyň ylym mekdebi kemala gelipdir. Ol ylymlary ýörite toparlara bölüpdir. Bu alymyň esasy hem ähmiýetli işleriniň biri bolýar. Şeýle-de, ol ylma maksatlaýyn çemeleşmegiň zerurlygyny nygtapdyr. Ylym öwrenmekde jynsyň, milletiň, dini ynanjyň rol oýnamaýandygyny belläpdir. Her bir adamda ylym öwrenmäge bolan ukybyň tebigy bolýandygyny düşündiripdir. Alymyň bu pikiri öz döwründe-de, biziň döwrümüzde-de uly ähmiýete eýe.

Farabynyň «Ylymlaryň klassifikasiýasy» hakynda işi. Abu Nasr Faraby ylymlaryň ähmiýeti, zerurlygy, bölünişi dogrusynda düýpli pikir edipdir we ol «Ylymlaryň klassifikasiýasy» atly işini ýazypdyr. Alym bu işini 5 uly topara bölüpdir: Dil hakdaky ylym (Ony hem akyldar ýedi bölüme bölýär); Logika we onuň bölümleri; Ýedi

sany özbaşdak ylma bölünen matematika (arifmetika, geometriýa, optika, ýyldyzlar hakdaky ylym, saz hakdaky ylym, agramlyk hakdaky ylym); tebigy bilimler (fizika, onuň bölümleri) we metafizika; şäher dolandyryş hakdaky ylym ýa-da syýasy ylym, hukuk ylmy hem-de kelam.

Ylymlary şu hili toparlara bölmegiň ähmiýetlidigini nygtap, Faraby şeýle ýazypdyr: «...Eger-de adam şu ylymlaryň haýsydyr birini öwrenmek islese, onda ol nämeden başlamalydygyny, hususan, nämäni öwrenmeli, öwrenmek üçin näme peýdaly we näme peýdasyz we haýsy derejede çözüp biljekdigini biler. Şeýlelikde, onuň ylma çemeleşiş köre-körlük we nadanlyk esasynda bolman, eýsem bilim we paýhas esasynda bolar».

Farabynyň pikirine görä, ylymda, esasan, üç sany zat saklanmaly: dogry tema, faktlar, subutnama. Alymyň bu pikiri biziň döwrümüzde-de öz ähmiýetini ýitirmeyär. Çünki ylmy iş edilende saýlanyp alnan temadan daşary çykmaýjak bolmaly. Ylym anyk maglumatlara daýanýar. Pikir anyk maglumatlar hakda dowam etdirilmeli we delilli subut edilmeli. Şeýle ýagdaýda ylymda netijeler gazanyp bolar. Faraby köre-körlük bilen ylma gelen adamlary, ulumsylyk, men-menlik edýän körzehinleri örän ýirgenipdir.)

Akyldaryň tebigy bilimleri düşündirişi. /Abu Nasr Faraby tebigy bilimler diýip fizika, matematika we onuň bölümlerine düşüňär. Ol dünýäniň jisimlerden durýandygyny öwrenipdir.) Akyldaryň pikirine görä, tebigatyň ähli jisimlerine özboluşlylyk, belli bir häsiýet mahsus. Faraby olary öwrenmegi, olaryň häsiýetini tebigatyny ýüze çykarmagyň zerurdygyny nygtapdyr. Şeýle edilende, adamlaryň durmuşy üçin, onuň gowulaşmagy üçin, peýdaly bolar diýipdir. Ol jisimleri iki topara bölüpdir: tebigy jisimler we emeli jisimler.

Ol emeli jisim diýip, adam eli bilen döredilen närselelere düşünpdir: çüýşe, geým-gejim, mata, aýakgap, öý goşlary, ýaraglar.

Aý, Gün, Ýer, toprak, haýwanlar, ösümlikler dünýäsini tebigy jisimler hasaplapdyr. Bulary uly, kiçi, ýönekeý, çylşyrymly ýaly toparlara bölüpdir. Şunda Faraby ilki bilen sada, iň kiçi ýönekeý jisimi öwrenmegiň zerurdygyny belleýär.) Çünki şeýle edilende, ylym adamzat durmuşyny gowulandyrmaga ýakyndan ýardam eder.

Umuman, Abu Nasr Faraby her bir ylma zerurlyk hökmün-

de çemeleşmegiň wajypdygyny, oňa belli bir maksat esasynda ýapysmalydygyny nygtaýar. Ylmyň adamzadyň durmuşyny ýagtylandyrmaga hyzmat etmelidigine ýüregi bilen ynanydyr.

[Abu Nasr Faraby saz sungaty bilenem gyzyklanypdyr. Ol «Sazyň uly kitaby» atly eserini ýazypdyr. Ol bu kitabynda sazyň teoriýasyny işläp düzýär. Hatda ol “gypjak” atly dutara meňzeş saz guralyny döredipdir we bu saz guralynda ussatlyk bilen heňleri ýerine ýetiripdir. Faraba döwürdeşleri “Ikinji mugallym” diýer ekenler. Birinji mugallym bolsa Aristoteldir. Munuň özi Faraba berilýän uly bahadyr.]

Abu Reýhan Biruny

[Gündogaryň Gaýtadan döreýiş zamanynyň iň görnükli alymlarynyň ýene biri Abu Reýhan Muhammet ibn Ahmet Birunydyr. Ol 943-nji ýylyň 4-nji sentýabrynda Horezmiň gadymy Kät (soňra Şabbaz, häzirki Biruny) şäherinde dünýä inýär. Beýik akyldaryň çagalygy, ata-enesi hakda hiç hili maglumat ýok diýen ýaly. Biruny şu goşgy setirlerinde özüniň maşgala şejeresiniň taryhyny bilmeýändigini, atasyny, kakasyny tanamaýandygyny ýazypdyr:

Walla, şejerämi bilemok ölsem,
Atamam tanamok, dogrymdan gelsem.
Ýeri ony nirden tanajakmysym,
Hut öz kakamy-da bilmeýän bolsam?!

Döwrüniň örän dartgynly ýagdaýy, yzy üzülmän dowam edýän uruşlary, parahat oturan taýpalaryň günleriniň birsyhly bulanyp durmagy Birunynyň ylmy-barlag işlerini birsydyrgyn alyp barماغyna mümkinçilik bermändir. Hökümdarlaryň häkimiýet, ýurt hem baýlyk, şöhrat ugrundaky dyngysyz gandöküşikli çaknyşyklary, ylym adamlaryna parhsyz garap, olaryň zähmetlerine gadyr goýmazlyklary, olaryň käbiriniň, şol sanda Birunynyň sergezdançylykda ýaşamagynyň hem-de işlemeginiň düýp sebäbi bolupdyr. Beýik Birunynyň, Ibn Sinanyň, Ibn Yragyň, Farabynyň we beýleki akyldarlaryň sergezdançylyklarynyň esasy sebäpleri şu ýagdaýdan

gözlense bolar) Bu kynçylyklar hakynda Biruny: «... döwür kadalaşyp, apy-tupan ýatýança, ençeme ýyllap meniň üçin asudalyk bolmandy» diýip ýazypdyr.

Biruny çagaka Horezm hökümdarlarynyň köşgüne düşüp, oňat bilim alypdyr. Ol Ibn Yragyň elinde terbiýelenýär. Ibn Yrak Horezmiň hökümdary Abu Abdyllyanyň doganoglany bolupdyr. Onuň esasy kesbi ylym bolansoň, Birunyny hem öz ruhunda terbiýelemäge çalşypdyr. Biruny grek, arap, pars, hindi dillerini gowy bilipdir. Ol aýratynam tebigat bilimlerine, filosofiýa hem taryha köp üns beripdir.

Biruny ulalansoň özbaşdak ylym ýoluna düşüp, geografiýa, geodeziýa, matematika, taryh, etnografiýa, filosofiýa, filologiýa, astronomiýa, mineralogiýa, farmakalogiýa hem ylmyň beýleki pudaklaryna degişli ençeme işleri ýazypdyr, uly-uly açyşlar edipdir. Onuň dürli ylmlara degişli ýazan biçak köpsanly işlerinden 154 sanysy bellidir. Şolaryň üçden biri diýen ýaly häzirki döwre gelip ýetipdir.

Öňde belleýşimiz ýaly, Biruny Horezmde dünýä inipdir. Ol wagtlar Horezm Gündogarda giňden mälum bolupdyr. Amyderýanyň aşak akymynyň kenarynda ýerleşip, onuň ilaty gadymy döwürlerden bäri oturymly ekerançylyk bilen meşgul bolupdyr. Ýurtda hünärmentçilik, senetçilik ösüpdir. Horezm gadymy ýüpek ýolunyň ugrundan ýerleşip, dünýäniň köp ýurtlary bilen söwda gatnaşyklaryny ýola goýýar. Bu ýerde ýasalyan ok-ýaýlary diňe örän güýçli adamlar çekip hem atyp bilýän eken.

Ýurduň ykdysadyýetiniň ösmegi, söwda gatnaşyklarynyň ýola goýulmagy, medeniýetiň, ylmyň ösmegini talap edipdir.

Biruny 995-nji ýylda 22 ýaşynyň içinde Ýeriň globusyny ýasapdyr. Bu globus diňe bir Gündogarda däl, eýsem bütün dünýäde ilkinji Ýer globusy hasaplanypdyr. Ol Horezmşanyň gatnaşmagynda köşkte geçirilýän alymlaryň mejlislerine çagyrylyp ugrapdyr. Elbetde, alymyň ylymda gazanýan üstünlikleri oňa girizýän täzeliklerine gyýa göz bilen garaýan bahyllaram bolupdyr. Öňde belleýşimiz ýaly, döwür gowgalydy. Şol wagt Amyderýanyň çep kenarynda, Gürgençde Buhara emiriniň dikmesi Mamun hökmürowanlyk sürüpdir. Ol Horezmiň üstüne çozup, onuň goşunlaryny derbi-dagyn edipdir. Horezmiň hökümdary Abu Abdullany öldüripdir. Şeýlelikde, Mamun özüni Horezmşa diýip ygylan edýär.

Ibn Yragyň öýi talanýar, kitaphanasy otlanýar. Birunynyň ýasan ajaýyp Ýer globusy hem kül-uşak edilip taşlanýar.

Alymlar bu ýagdaýlardan soň ýurduny taşlap gaçmaga mejbur bolupdyr. Biruny hem Reýe gaçypdyr. Şondan hem onuň ilkinji sergezdançylygy başlanýar. Biruny Reýde iki ýyla golaý wagt ýaşapdyr. Onuň güni agyr bolupdyr. Şeýle-de bolsa, Birunynyň Reýde geçen ýyllary biderek geçmeýär. Ol bilimini artdyrýar, täze-täze açyşlar etmek üçin ylym öwrenýär. Ol 997-nji ýylda Mamun aradan çykyp, ogly Aly ibn Mamun patyşa bolandan soň, ata Watanyna – Horezme dolanyp gelýär we Ibn Yragyň ýanynda bolýar.

998-nji ýylda Birunynyň ikinji sergezdançylygy başlanypdyr. Ýöne bu gezekki sergezdançylyk mejbury suratda däl-de, akyldaryň öz islegine görä, ylmyň hatyrasy üçin ýüze çykypdyr. Ony Gürgeniň hökümdary Kabus soltan öz ýanyna çagyrypdyr. Bu çakylyk Birunynyň göwnünden turup, ony alym ugrundaky sergezdançylyga iteripdir. Biruny Gürgende köşk astrology bolup işe başlapdyr. Onuň daşyny alymlar, aýratynam edebiýatçylar gurşap alypdyr.

Atasynyň hem mugallymynyň ornuny tutan Abu Nasr ibn Yrak Birunyny ýatdan çykarmandyr. Ol Reýde-de, Gürgendekä-de onuň bilen hat üsti bilen aragatnaşyk saklapdyr.

Abu Reýhan Biruny 1000-nji ýylda 27 ýaşynda «Geçen nesillerden galan ýadygärlikler» atly meşhur kitaby ýazypdyr. Ylmy edebiýatda bu kitap «Hronologiýa» diýlip atlandyrylýar. Kitapda Eýranda ýaşayan halkyýetleriň taryhy, dinleri, dāp-dessurlary, yrymlary, gylyk-häsiýetleri hakda gyzykly maglumatlar berlipdir. Bu akyldaryň düýpli işleriniň biridir. Kitaba Kabus hem uly baha beripdir.

Kabus Biruna hemişe ýanynda bolmagy teklipe edýär. Emma alym ony goldamaýar. Biruny alty ýyldan soň ata Watanyna dolanypdyr. Alym 1003-nji ýylyň ahylrlarynda hem 1004-nji ýylyň başlarynda sag-aman Gürgenje dolanyp gelipdir.

Gürgeniň häkimi Abulapbas öldürilensoň, Mahmyt Gaznaly Gürgenji basyp alýar. Şunlukda Birunynyň üçünji sergezdançylygy başlapdyr. Ol Gazna şäherine gitmeli bolupdyr. Birunynyň Gazna düşüşi hakda dürli pikirler bar. Olaryň içinde Mahmyt Gaznalynyň Gürgençdäki alymlaryň hemmesiniň Gazna eltilmegi barada perman

bermegi diýlen pikir megerem, dogry bolsa gerek. Çünki Gazna girdende, özüniň ylmy arhiwini alyp barmak hem Biruna başardypdyr.

Biruny ýaşlykdan poeziýa bilen hem gyzyklanypdyr, köp bolmasa-da, goşgy hem ýazypdyr.

Mahmyt Gaznaly bilen Birunynyň gatnaşygy, olaryň arasynda ýüze çykýan çaknyşyklary görkezýän rowaýatlar bar. Bu rowaýatlar-da Birunynyň pähim-paýhasyny, danalygyny aýdyň görmek bolýar.

Biruny 1025–1030-njy ýyllarda has-da öndümlü işläpdir. Şu döwürde akyldar ululy-kiçili kitaplaryň ýedisini ýazypdyr.

«Geodeziýadan» soň ýazan kitabyna Biruny başgaça «Hordalar» diýip at beripdir.

1030-njy ýylda Biruny «Ýyldyzlar hakynda ylym» diýen meşhur kitabyny ýazyp gutarypdyr. Kitabyň adyna seretseň, ol astrologiýa degişli bolmaly. Yöne astrologiýa kitabyň diňe bir bölejigini tutýar. Alymyň bu kitaby aýal maşgala bagyşlanypdyr. Şonuň üçin kitap döwürdeşlerini hem, soňky döwürleriň alymlaryny hem geň galdyrypdyr.

Mälim bolşy ýaly, Birunynyň aýalam, çagasam bolmandyr. Şonuň üçin ol öz galamyndan çykan ylmy işlerini hem beýleki eserlerini öz “perzendi” hasap edipdir. Bu hakda onuň tolgundyryjy setirleri bar. Ol: «Meniň ähli kitabym meniň perzentlerimdir, adamlaryň köpüsi bolsa öz perzentlerini we şygyrlaryny ölemen söýýändir» diýip ýazypdyr.

Biruny tebigat bilimleri hakynda. Abu Reýhan Biruny kitaby öwrenmäge örän köp üns beren adam. Tebigat hadysalaryna, onuň garaşsyz hem-de özbaşdak ýaşamak häsiýetine düşünmek Biruna başardypdyr.

Birunynyň tebigaty öwrenýän beýleki alymlardan tapawudy onuň ylmy gözegçiliklerden filosofik netijeleri çykaryp bilenligidir. Mysal üçin, Biruny ýylyň pasyllarynyň hem döwürleriniň häsiýetlerini hem-de aýratynlyklaryny görkezende, onuň filosofik garaýyşlary hem-de netijeleri has aýdyň görünýär. Ol «Tebigat hemme zatdan güýçli» diýýän alymlaryň tarapynda durupdyr.

Abu Reýhan: «Tebigatda onuň özüne mahsus bolan tebigy güýç bar» diýipdir. Şol güýç netijesinde tebigatda üýtgeşmeleriň ýagdaýy

dyngysyz, birsyhly hereket edip dur, käbir zatlar ýok bolýar, käbirleri bolsa peýda bolýar. Alymyň pikirine görä, bularyň hemmesiniň hamyrmaýasy bolsa materiýadyr. Şunuň bilen birlikde materiýa, tebigat obýektiw halda ýaşaýarlar, olar hiç hili daşary güýje bagly däl.

Biruny dünýä boşlukdan, howadan, suwdan hem toprakdan ybaratdyr diýip düşünişdir. Ody bolsa materiýanyň alamaty hasaplapdyr.

Beýik akyldar ösümlik dünýäsi bilenem içgin gyzyklanypdyr. Olaryň arasynda hem tebigy göreşiň gidýändigini, şonda sagdynlaryň we güýçlüleriň ýeňýändigini hem ýaşamagyny dowam etdirýändigini nygtaýdyr.

Biruny Gün, onuň beýikligini ölçemek, deňlemesini öwrenmek meselelerine hem köp üns beripdir. Akyldar «Gün deňlemesi hakynda» diýen at bilen risala hem ýazypdyr. Alym Ýeriň şara meňzeşdigi ýa-da Günüň däl-de, eýsem Ýeriň onuň töwereginde aýlanýandygy hakyndaky pikirleri goldapdyr.

Alymyň «Mineralogiýa» kitaby. Biruny minerallar, reňkli, gymmatbaha metallar hakda iki bölümden durýan «Mineralogiýa» kitabyňy ýazypdyr. Onuň birinji bölümünde minerallar, ikinji bölümünde bolsa metallar hakda pikir ýöredilýär. Kitabyň birinji böleginde 36 bap bar. Şolaryň hersi «jowher» diýlip atlandyrylan gymmatbaha daşlaryň birine bagyşlanypdyr.

Kitabyň ikinji böleginde Biruny simap, mis, kümüş, altyn, demir, gurşun hem galaýy ýaly metallar, gymmatbaha zatlar hakynda ýazypdyr.

Biruny minerallary gatylygy, reňki, tagamy, udel agramy boýunça toparlara bölüpdir. Ol köp minerallaryň we metallaryň udel agramyny dünýäde ilkinji gezek şeýle bir anyk, dogry kesgitlepdir welin, olar häzirki zaman alymlaryny hem geň galdyrýar. Bu ugurda ýörite tabli-sa (jedwel) düzüpdir.

«Minerologiýa» kitabynda ýakut daşlaryna, düre hem altyna has köp üns berlipdir. Minerallaryň reňki, öwüşginliligi, olaryň gowy taraplary hem kemçilikleri, ýatan ýerleri, derman hökmündäki almatlary, bahalary alymy örän gyzyklandyrypdyr. Biruny aýry-aýry gymmatbaha daşlar hakda diýseň gyzykly maglumatlar berýär. Biruny Orta Aziýanyň territoriýasynda haýsy minerallaryň hem gazy-

lyp alynýan magdanlaryň bardygy, olary nähili ýol bilen almalydygy hakynda gymmatly maglumatlary ýazyp galdyrypdyr.

Orta Aziýada nebitiň, altynyň, kümşüň, misiň, demriň, simabyň we beýleki minerallaryň bardygyny heniz şol döwürlerde aýdypdyr. Eger ylym Orta Aziýada şol ösüşinde dowam eden bolsa, Aziýa yklymynyň ylmynyň Ýewropadan gaty öňde gitjekdigini çaklamak mümkin. Umuman, akyldaryň bu işi maglumatlaryň baýlygy, anyklygy hem-de özbaşdaklygy bilen haýran galdyrýar.

Birunynyň «Geodeziýa» kitaby. «Geodeziýa» Birunynyň döreden iň saldamly ylmy işleriniň biridir. Onsoňam «Geodeziýada» türkmen topragyna degişli maglumatlar hem köp. «Geodeziýanyň» doly ady «Ilatly nokatlaryň arasyndaky aralygy takykklamak üçin ýerleriň serhedini kesgitlemek» bolup durýar.

Biruny bu kitabynda ylym, onuň ähmiýeti, şeýle hem onuň duşmanlary hakda ýazypdyr. Alym bu işinde geometriýa, arifmetika, medisina, logika, saz, geografiýa, taryh hakda giňden söz açypdyr. Kitap alymyň Gaznada ýaşan ilkinji agyr ýyllarynda ýazylyp başlanypdyr. Şonuň üçin onda köşkdäki ýaramazçylyklar, adalatsyzlyklar baradaky habarlar hem ýerleşdirilipdir. Biruny «Geodeziýada» il-halkyň hem-de döwletiň aladasyny etmeýän, betpäl adamlary berk ýazgarypdyr.

Bu kitapda akyldar ylmyň, alymyň nähili bolmalydygy baradaky sowallara jogap beripdir. Biruny ylym bilen örän ukyply, ony ömrüniň бүтін manyсы hasaplaýan adamlar meşgul bolmalydyr diýen pikiri orta atypdyr.)

Kitapda Biruny din meselesi barada hem söhbet edipdir. Ol wagty ölçemek, aralygy hem beýikligi kesgitlemek meselelerine hem ýeterlik üns beripdir.

«Geodeziýada» alym tebigat hakyndaky hem geografiýa bilen baglanyşykly meselelere üns beripdir. Bu babatda biziň döwrümüzde hem gymmatly hasaplanýan dana pikirlerini, gyzykly maglumatlaryny goýup gidipdir.

Abu Reýhanyň «Geodeziýasynyň» geologiýa ylmyny ösdürmekde uly ähmiýetiniň bardygyny köpler belläpdir

«Hindistan» kitaby. Abu Reýhan Biruna uly şan-şöhrat getiren

düýpli ylmy işleriniň biri) «Hindilere degişli, paýhas tarapyndan kabul edilýän ýa-da inkär edilýän taglymatlaryň düşündirilişi ýerleşdirilen kitap» diýen eseridir. Alymlar bu kitaby «Hindistanyň taryhy» ýa-da ýöne «Hindistan» diýip atlandyryrlar.)

«Hindistan» kitabyňyň oňat taraplarynyň biri onda alym gadymy grek we gadymy hindi medeniýetlerini deňeşdirýär. Olaryň umumylyklaryny we aýratynlyklaryny derňeýär. Birunyň her bir medeniýetde oňat zatlary görüp bilendigi, medeniýetiň düýbünüň diňe greklerde dældigini, onuň her bir halkda bardygyny, olaryň gymmatly taraplaryny, umumylyklaryny we aýratynlyklaryny, güýçli hem gowşak taraplaryny seljerip bilendigidir. Bu pikir alymyň ýaşan döwründe juda ähmiýetlidi. Sebäbi grekler ähli ylmyň başynda duran hasaplanýardy. Ol hem basybalyjy Alkesandr Makedonskiniň ýörişleri bilen baglanyşyklydy. Aleksandr Makedonskiniň Gündogary gana boýaýşy, medeniýeti ýakyp-ýandyryşy, ähli oňat zatlary öz watanyna ugradyşy hakynda maglumatlar bar. Şonuň üçin Birunyň bu baradaky pikirleri örän gymmatlydyr.

Biruny «Hindistan» kitabynda-da matematika hem astronomiýa ylmlaryna köpräk üns beripdir. Ol ensiklopedik pikirli alym bolansoň, ony diňe bir hindileriň matematikasy, astronomiýasy gyzyklandyрман, eýsem olaryň filosofiýasy hem, oý-pikirleri, ruhy dünýäleri hem gyzyklandyrypdyr.

Abu Reýhan «Hindistan» kitabyňy hindileriň filosofiýasy hem dinleri barada gürrüň bermekden başlapdyr. Alym hindileriň hudaýa düşünişleri, oňa göz ýetirişleri hakda öz pikirlerini şeýle beýan edipdir: «Hindiler ýeke-täk, baky başlangyja hem ahyry bolmadyk, islän zadyny edip bilýän, hemmelerden güýçli, akyllý, özi diri we hemmelere durmuş berýän hudaýa ynanyrlar, onuň hemmelere erki ýetýär hem hemme zady gorap saklaýar; ol öz patyşalygynda ýeke, onuň deňi-taýy ýok; ol hiç zada meňzeş däl, hiç zat hem oňa meňzänok».

Biruny hindileriň döp-dessurlarynyň köpüsiniň arap Orta Aziýa halklarynyňka gabat gelmeýändigini, käbiriniň bolsa tüýs gapma-garşylykdadygyny görkezip bilipdir. Mysal üçin, hindiler howa örän yssy bolansoň, kelleden gün geçmezligi üçin saçlaryny syrmaýarlar. Olar dyrnaklaryny ösgün ýagdaýda saklapdyrlar. Çakyry aç

garynlaryna içip, soňra naharlanýarlar. Sygyr etini iýmeýärler (ony keramat hasap edýärler).

Hindileriň erkekleriniň hem aýallar ýaly kosmetik serişdelerini ulanýandygyny Biruny synlapdyr. Olar gulakhalka, bilezik, altyn ýüzükleri dakynýarlar. Olar ýuwunmagy aýaklaryndan başlaýarlar, soňra bolsa ýüzlerini ýuýýar ekenler. Kitap 80 bapdan ýa-da bölümden ybarat. Munda alymyň örän köp meseläni gozgaýandygyny bellemelidir. Birunynyň adamzat taryhynyň бүтін dowamynda iň beýik alymlaryň biri hökmünde görülmegine «Hindistan» kitabynyň örän uly ähmiýeti bolupdyr.

Birunynyň ylmy mirasyndan häzirki zaman ylmynyň ruhy duýulýar. Ol özünden soňky döwrüň Gündogar we Günbatar alymlaryna uly täsir edipdir. Akyldar adamy haýwanlardan tapawutlandyran zadyň paýhasydygyny «Geodeziýasynda» ýazypdyr. Birunynyň ylymda bitiren hyzmatlary ummasyzdyr.

Abu Aly ibn Sina

Gündogaryň beýik alymlarynyň biri Abu Aly Hüseýn ibn Abdyl-la ibn Aly ibn Hasan ibn Sina bolup, onuň ady adamzat jemgyýetiniň taryhyna altyn harplar bilen ýazyldy. Ol Günbatarda “Awisenna” ady bilen meşhurdyr. Ibn Sina diňe atly tebib bolman, eýsem görnükli filosofdyr. Ony türkmen halky «Lukman hekim» ady bilen tanaýar. Ibn Sina astronomiýa, geologiýa, matematika, mehanika, fizika ýaly barça ylymlarda uly yz galdyrypdyr.

Ibn Sinanyň Köneürgençde ýaşap, birgiden ylmy eserleri dörendigi, nähoşlary bejerendigi hakda maglumatlar bar.

Beýik alym 980-nji ýylyň 16-njy awgustynda Buharanyň golaýyndaky Afşana obasynda dünýä inipdir. Çeşmelerde onuň 280-den gowrak ylmy iş ýazandygy aýdylýar.

Ibn Sina «Ömür ýazgysy» (oňa „Ömürnama“ hem diýilýär) kitabynda, gysgaça bolsa-da, özüniň terjimehalyny goýup gidipdir. «Ömür ýazgysy» Ibn Sinanyň özi hem-de okuwçysy Abu Ubeýit Jürjany tarapyndan ýazylypdyr. Kitapda Ibn Sinanyň doglan ýyly, ýeri, ata-enesi, kimleriň elinde okandygy, nirede işländigi hakda, käbir eserleriň ýazylan ýeri we wagty barada maglumatlar berilýär.

Ol kakasy Abdyllanyň asly Balh şäherinden bolandygyny, ejesi Sitora-Banunyň bolsa afşanalydygy hakda maglumat berýär.

986-njy ýylda Hüseýiniň 6 ýaşy dolanda, onuň maşgalasy Buha-ra göçüp baryar. Abdyllanyň bu ýere ogluny güýçli alymlara okatmak niýeti bilen göçüp baran bolmagy mümkin. Çünki şol mahallar Buha-rada düýpli bilim alar ýaly mümkinçilik uly bolupdyr.

Hüseýin ilki dini mekdepde okaýar. Özüniň ýatkeşligi, zehinliligi bilen mollalaryňam, ata-enesiniňem göwnünden turupdyr.

Hüseýin 10 ýaşy dolanda, kakasy ony mekdepden öýe alýar hem öýe mugallym çagyryp, oglunyň okuwyny dowam etdirýär. Ol 10 ýaşyndaka Gurhany ýatdan bilipdir. Hüseýin medisina, tebigçilik bilen ýaşlykdan köp gyzyklanansoň meşhur tebib hökmünde tanalyp başlapdyr.

Ibn Sina özbaşdak köp kitaplary okapdyr. Ylymlary ele almak-da örän köp işlemeli bolandygy hakda akyldaryň özi şeýle ýazypdyr: «Şol döwürde men ýekeje gije-de doly ýatan däldegin, gündizine hem ylymdan başga hiç zat bilen meşgul bolmadym ... Ukym gelse ýa-da gowşaklyk duýsam, indiden bu ýana meniň güýjüm ýene-de öwrülip gelsin diýip, bir bulgur çakyr içýärdim. Soňra ýene-de okamaga başlaýardym. Irkilip başlan mahalymda bolsa bu meseleleri men düşümde aýdyň görüp başlaýardym, olaryň köpüsiniň manysy düşümde aýdyňlaşýardy. Ähli ylymlarda berkişýänçäm hem olary adam mümkinçilikleriniň derejesine görä ele alýançam men şeýle hereket etdim».

Kakasy aradan çykandan soň, Ibn Sina Gürgenje gidipdir. Akyl-dar «Zerurlyk Buharyny taşlap, Gürgenje göçmäge mejbur etdi» diýip ýazýar. Bu «zerurlyk» Mahmyt Gaznalynyň Buharyny özüne tabyn edendigi bilen bagly bolupdyr.

1037-nji ýylda Ibn Sina özüniň näsaglandygyna garamazdan, Hemedana ugraýar. Ýolda keseli güýjöp aradan çykýar. Onuň jesi Hemedanda jaýlanylýar, mazarynyň üstüne ýadygärlik bina galdyrylýar.

Ibn Sina aradan çykanda bary-ýogy 57 ýaşynda eken. Ol şu gysga ömründe köp horluklary, sergezdançylyklary başdan geçiripdir. Alymyň «Ömür ýazgysynda» onuň maşgalasy barada hiç zat aýdyl-

maýar. Alym ömrüniň köpüsini ýat ýurtlarda maşgalasyz geçiripdir. Şu zatlara garamazdan, ol özünden soňky nesiller üçin ummasyz uly ylym galdyryp gidipdir.]

Ensiklopedik alym matematika, himiýa, astronomiýa, geologiýa ylymlaryna hem üns beripdir. Alym dil ylmyna-da uly goşantlar goşupdyr.

Ibn Sinada astronomiýa bolan höwes ýaşlykda döräpdir. Ol Ýewkilidiň «Başlangyç», Ptolomeýiň «Almagest» kitaplaryny heniz yetginjek mahalynda okapdyr. Astronomiýa ylmyna degişli «Astronomik abzal hakynda risala», «Älemiň merkezinde Ýeriň ýagdaýy hakynda», «Asman sferasy we adamlaryň ýaşaýan jaýy», «Ýyldyzlaryň hökümini ýalana çykarmak» we başga-da birnäçe risalalary ýazyypdyr.

Ibn Sinanyň himiýa ylmyna-da goşant goşandygy aýdylýar. Tebigat bilimleriniň ençemesi boýunça Ibn Sina örän gymmatly pikirleriň köpüsini öňe sürüpdir. Alym tebigatyň we älemiň gizlin syrlyryna aralaşypdyr. Ibn Sina «Sagalma» we beýleki kitaplarynda geologiýa hem mineralogiýa özüniň garaýyşlaryny beýan edipdir. Ol bu ugurda-da bize gymmatly maglumatlary galdyryp gidipdir.

Ibn Sinanyň geologiýasy Birunynyňky bilen bilelikde yslam geologiýasynyň iň ýokary derejesi, çürbaşy hasaplanýar. Ol Ýer gabygynyň ewalýusiýasy hakyndaky teoriýany hem işläp düzüpdir. Alym filosofiýa, edebiýat, saz, lukmançylyk ylmynda öçmejek yz goýupdyr.

Gündogaryň beýik akyldarlarynyň, alymlarynyň Ibn Sina eden täsiri uly bolupdyr. Emma Farabynyň täsiri, aýratynam filosofiýa meselesinde diýseň uly bolupdyr. Ibn Sina düýpli meselelerde Farabynyň eserlerinden peýdalanyppdyr. Ibn Sinanyň ylmy mirasyny öwrenen alymlaryň pikirine görä, Ibn Sinanyň «Sagalma» kitaby, beýleki ensiklopedik eserleri hut Farabynyň esasyny goýan filosofik däplerinde ýazylyppdyr.

Ibn Sinanyň dünýägaraýşynyň kemala gelmeginde, ösmeginde Farabynyň hyzmaty uly bolupdyr. Faraby bilen Ibn Sinanyň filosofik konsepsiýalarynyň ägirt uly ruhy güýji olaryň durmuşa, ýaşaýşa ukyplylygy bilen tapawutlanýar. Hakykata akyl ýetirmek meseleleri

Farabynyň hem Ibn Sinanyň üns merkezinden düşmändir. Olar hakykata göz ýetirmegiň ýollaryny, usullaryny irmän-ýadaman gözläpdirler.

Ibn Sina etika we sosiologiýa meselesinde Faraba doly eýerýär. Häsiýet diýen zat adam diri mahalynda kemala gelmeli, onuň düzelmegi mümkin diýen düşünje beýik alymlaryň ikisinde-de bolupdyr. Ibn Sina häsiýetiň özgermeginiň esasynda ylym almagy goýýar. Adam näçe ylymly-bilimli boldugysaýy, onuň häsiýeti oňatlyga tarap özgerýär diýip belläpdir. Ibn Sina hem Faraby ýaly öz döredijiliginde çuň filosofik pikirlenmä köp üns beripdir, akyl-paýhasyň önünde «dyza» çöküpdir.

Ibn Sinanyň saz hakdaky risalalary arap halyfatynyň ylmy merkezlerine giňden ýaýrapdyr. Häzirki zaman inlis alymy Former Faraby bilen Ibn Sinanyň saz hakdaky risalalaryna ýokary baha berip, olary «Çöldäki oazislere» diýip atlandyrypdyr.

Ibn Sina bilen Faraby saz gurallary baradaky ylmyň hem esasyňy goýupdyr. Faraby bilen Ibn Sinanyň pikir gatnaşygynyň bardygyny aýdyň edýän faktlar onuň «Ömür ýazgysynda» hem bar. Ibn Sina diňe bir filosofik işlerinde däl-de, eýsem lukmançylyga degişli işlerinde-de Birunynyň pikirlerini ulanypdyr. Meselem, Ibn Sinanyň «Kanundaky» farmognoziýa baradaky maglumatlar Birunynyň «Sagalma» eserindäkiler bilen deňeşdirilipdir.

Ibn Sinanyň Abu Sagyt Mäne baba bilen söhbetdeş bolandygy hakynda maglumat saklanyp galypdyr. Beýik Lukman adyna mynasyp bolan zamanyň in uly alymlarynyň biri bolan Ibn Sina erkin pikirlilikde yzarlanylýdyr. Ol 1012-nji ýylda Mahmyt Gaznalynyň çakylygy boýunça onuň Gaznadaky köşgüne gitmezlik üçin, öz haly-pasy Mäsihi bilen Ürgençden gaçyp, köp kynçylyklar çekip, Nussaýdyr Abywerdiň üsti bilen Nyşapura barýar. Ondan soň Gürgene barşyna Abu Sagyt bilen duşuşmak üçin ýörite Mänä sowulýar. Ol uly şyh Mäne baba bilen üç gije-gündizläp söhbetdeş bolupdyr. Şonda olar biri-birleriniň pähim-paýhasyna, aň-düşünjesine, dürli ylymlarda ýeten derejelerine mazaly göz ýetiren bolara çemeli. Şol söhbetden soň Mäne babanyň şäirtleri ondan myhman alymy, ýagny Ibn Sinany nähili görendigini soranlarynda, ol şeýle diýipdir: «Meniň pähim nazarym bilen görýän zatlaryma ol zehini hem ylmy bilen bireýýäm göz

ýetiren eken». Şeýle sowal Ibn Sina berlende, ol: «Men ylmym bilen haýsydyr bir derejä ýeten bolsam, bu halypa oňa öz pähim-paýhasy bilen ýetipdir» diýip jogap berenmiş. Şol wagtlar Abu Sagyt 45, Ibn Sina bolsa 32 ýaşynda eken. Haweran sährasyndaky, Köpetdag syrgynyndaky her hili dermanlyk ot-çöplere örän belet bolan Abu Sagyt öz myhmany beýik alym, meşhur tebib bolan Abu Aly ibn Sina olar barada köp peýdaly maslahatlar beripdir.

Akyldaryň filosofiýasy. Ibn Sina filosofiýa ylmynda uly yz galdyrypdyr. Alymyň bu ugurdaky pikirleriniň käbirine garap geçeliň. Din taglymatçylary dünýä boş ýerden Hudaý tarapyndan göz açyp-ýumasy salymda döredilipdir diýip hasap edipdirler. Bu pikir keramatly Gurhanda hem bar. Ibn Sina bu babatda başga pikirde bolupdyr. Ol hem Aristotel we Faraby ýaly, dünýäniň bakydygy, ebedidigi baradaky pikirde bolupdyr. Ibn Sinanyň pikirine görä, dünýä taýýar görnüşinde peýda bolmandyr. Biziň şu günki görýän dünýämiziň taryhy bolup, ol öz ewolýusiýasynyň uzak ýoluny geçipdir diýip alym hasap edipdir. Ol tebigatyň özüne degişli işi fiziki dünýäniň hut özüniň hadysalary bilen düşündirmäge çalşypdyr

Dünýäniň bakylygyna, onuň hiç kim tarapyndan ýaradylmandygyna Ibn Sina ýene-de bir zadyň üsti bilen akyl ýetiripdir. Ol haýsydyr bir zat döremezinden ozal materiýa hökman bolýmaly diýip düşünpdir. Alym Hudaý bilen dünýäniň gatnaşygyny ýaradan bilen ýaradylanyň gatnaşygy hökmünde beýan etmeyär, eýsem sebäp hem netije gatnaşyklary hökmünde görkezýär.

Ibn Sina filosofiýanyň meseleleriniň hemmesi bilen diýen ýaly meşgul bolupdyr. Materiýa we forma barada filosofik pikirler ýöredipdir. Beýik filosof hem ensiklopedik alym bolansoň, Ibn Sinanyň eserlerinde dialektikanyň elementleri mese-mälim görnüp dur. Ol üýtgetmek, hereket, zatlardaky we hadysalardaky özara gatnaşyk, akyl ýöretmek ýagdaýy – bu meseleler seredilen mahalynda, dialektika ýüze çykýar. Jemgyýetde we tebigatda bolup geçýän özgerişler, olaryň maksady, sebäpleri hakda pikir ýöreden mahalynda-da dialektikanyň kanunlarynyň we kategoriýalarynyň pursatlary peýda bolýarlar diýen düşüňjä uýupdyr.

Ibn Sina akyl ýetirmäniň iň kuwwatly serişdesi paýhas diýip

düşünipdir. Akyldar dialektikany, onuñ kada-kanunlary hakda özüniñ aýdyñ pikirlerini beýan edipdir. Dialektika onuñ üçin ylmy-barlaglaryñ metody bolupdyr.

Ibn Sina logika, edebiyat we saz hakda. Ibn Sina bilen biziñ aramyzda müñ ýyldan agan wagt ýatan hem bolsa, onuñ orta atan pikirleriniñ köpüsi henizem gymmatyny peseltmändir. Ibn Sinany alymlar täzelikçi logik hasaplaýarlar. Ol ylmy işleriniñ 15-sinde logikanyñ meselelerini gozgapdyr. «Görkezmeler we maslahatlar», «Bilimler kitaby», «Sagalma» ýaly düýpli eserlerinde Ibn Sina logikanyñ meselelerini işläp taýýarlamaklyga örän döredijilikli çemeleşipdir.

Ibn Sina logika özboluşly kesgitleme beripdir. Alym: «logika adamyñ paýhasyndaky düşüňjelerden, onuñ edinmek isleýän düşüňjelerine geçmegiñ usullary öwrenilýän ylymdyr, şeýle hem bu düşüňjeleriñ düzgünleriniñ hem formalarynyñ dogry netije çykarmaklyga alyp barýan görnüşleriniñ sanydyr» diýip ýazypdyr.

Ibn Sina «Sagalmada» logikanyñ meselelerinde diliñ uly ornunyñ bardygyny belläpdir. Ol pikirlenmäniñ alamaty we aragatnaşyk serişdesi hökmünde dil hakyndaky ýörite pikiri öňe sürüpdir hem esaslandyrypdyr. Ibn Sina: «Dilsiz, sözsüz hiç zat hakda pikirlenip bolmaz» diýip ýazýar.

Ibn Sina pikirlenmek hakdaky taglymaty işläp düzmekde birgiden peýdaly iş edipdir. Akyldar pikirlenmäniñ üýtgemegine predmetiñ üýtgemegine garaşlylykda garaýar. Ibn Sina logikanyñ ähli meseläni we olaryñ üstünde işläň mahalynda özboluşly, kämil akyldar hökmünde çykyş edipdir.

Ibn Sina edebiyatyñ teoriýasyna bagyşlap iki iş ýazypdyr. Ol bu meseleden ýazan ilkinji işini Ahmet Ibn Abdulla Arazy diýen adama bagyş edipdir. Bu işi ýazanda, alym 21 ýaşynda eken. Ibn Sina bu kitabyñ başynda çeper hyýal hakda pikir ýöredipdir. Ol çeper hyýaly poeziýanyñ, umuman, çeper döredijiligiñ iň wajyp elementleriniñ biri hasap edipdir. Kitabyñ ahyrynda Ibn Sina grek edebiyatyna hem syn beripdir. Bu risala akyldaryñ söz sungatyna, obrazyñ tebigatyna çeper döredijiligiñ esasy elementiniñ biri hökmünde garandygyny aýdyñ görkezýär.

Ibn Sinanyň edebiýatyň teoriýasyna degişli ikinji kitaby «Fanni Şeer» – «Şygyr sungaty» atlandyrylypdyr. Bu işinde alymyň şygyr hakyndaky teoretiki pikirleri has doly hem yzygiderli beýan edilipdir. Ibn Sina «Şygyr sungatynda» drama degişli bolmadyk žanrlary derňäpdir. Dana Ibn Sina ylmy risalalardan başga edebi işleri hem ýazypdyr. «Edebe» girýän ylmlaryň hem hemmesinden başy çykypdyr. Olar hakda öz pikirini aýdypdyr.

Akyldar ylymda we filosofiýada şahyr, goşgularynda bolsa filosof bolup çykyş edýär:

Har bilen har ýaly bol, aýan etme keşbiňi,
Harlaň hary hiç utanmaz, mazamlar öz kesbini.
Eger başynda bolmasa, iki sany har gulak,
Harlar üçin ýatsyň sen, näletlär seň nesliňi.

Geljekden geçmişe çen, bilýän dünýäniň tabyny,
Açdym dünýäň syrlaryny, çykardym hasabyny.
Ýöne çözüp bilmedim men, galdy ýalňyz bir düwün,
Düşnüksiz maňa mydama merhumyň şu tabydy.

Setirlerden görnüşi ýaly, Ibn Sina şu dünýäniň syry aýan. Ol köp zady bilýär hem oňa akyl ýetirýär. Oňa diňe „tabyt“, ýagny tabytdan başlanýan ýol – ol dünýä düşnüksiz. Emma ol ahlak hakyndaky işlerinde akylyň hem teniň gatnaşyklary dogrusynda täsin pikirlerini aýdypdyr. Ibn Sinanyň öz goşgularynda, türkmen edebiýatynyň nusgawy şahyrlary Magtymguly, Andalyp, Kemine ýaly, adamkärçilik, mertlik, gaýratlylyk bilen bir hatarda nadanlyk, kütéklik, gorkaklyk, nejislik we gaýrylar görkezilipdir. Bu ýagdaý Rudaky, Ferdöwsi, Fuzuly, Nyzamy, Jamy ýaly akyldarlaryň eserleri ýaly, Ibn Sinanyň hem döredijiligi türkmen edebiýatyna oňaly täsir edipdir.

Ibn Sina şahyr bolmasa-da, onuň birnäçe şahyrana ýazylan filosofik risalalary bar. Ibn Sina hem özünden öň ýaşap, döredip giden gerçekler ýaly, sazçylyk ylmyna hem sungatyna mynasyp goşant goşupdur. Fárabynyň, Birunynyň дәplerine eýerip, Ibn Sina saz baradaky pikirlerini ylmy işleriniň matematika bölümlerinde ýerleşdiripdir. Beyik

dana sazy biri-biri bilen baglanyşykly sesleri öwrenýän we kompozisiýany döredýän düzgünleri berkarar etmegi maksat edinýän ylym hökmünde kesgitläpdir.

Ibn Sina «Saz hakyndaky ylmyň ýygyny» kitabynda sazy sungat hökmünde adam heňiniň äheňiniň (labzynyň) ösüşi bilen berk baglanyşdyrypdyr.

Beýik filosofyň saz hakyndaky oý-pikirleri lukmançylyga bagyşlanan eserlerinde-de görüňär. Meselem, ol sazyň üsti bilen psihikasyna zeper ýeten adamlary bejerýän eken. Akyldaryň özi dürli saz gural-laryndan baş çykaryp bilipdir. Şonuň üçinem ol bu meselede gymmatly pikirleri özünden soňkulara miras galdyryp gidipdir. Ibn Sina saz hakdaky oý-pikirlerini «Şypa» eserinde doly hem anyk ýazypdyr. Ol saz gurallaryny üçe, ýagny tarly, kakylp çalynýan we üflenip çalynýan gurallara bölüpdir. Olaryň hersi barada maglumat beripdir.

Beýik lukman. Ibn Sina adam, onuň bagtyny ynsanyň saglygynda görüpdir. Ynsan üçin saglyk ýaly gymmat zat ýok. Jany sag adam ýaly bagtly ynsan hem ýokdur. Beýik lukman 13 – 14 ýaşlaryndan başlap, tä ömrüniň ahyryna çenli adamlaryň saglygyny saklamak, berkleşdirmek üçin akyl-paýhasyny hem zähmetini gaýgyrmadyr. Ol lukmançylyk ylmynda uly-uly açyşlar edipdir. Bu ugurdan dünýä belli bolan «Tebipçilik ylmyň kanunlary» atly uly görwürmlü kitabyňy ýazypdyr.

Ibn Sina dermanlary, esasan, ösümliklerden ýasapdyr. Alymyň ölümi hem ýasan dermanynyň güýji hakynda täsin rowaýat saklanyp galypdyr. Onda şeýle diýilýär: Ibn Sina ömrüniň ahylarynda ölüminiň golaýlaşýandygyny duýup, oňa garşy göreşmegi ýüregine düwýär. Ol 40 dürli derman taýýarlap, olary 40 gaba guýupdyr. Dermanlary öz okuwçysy Jüzjana beripdir, ony özi aradan çykansoň, ýeke-ýekeden agzyna guýmagy tabşyrypdyr. Akyldar haýsy dermany haçan we haýsysynyň zyndan bermelidigini aýdyp gidipdir. Ibn Sina aradan çykandan soň, okuwçysy onuň maslahatyny berjaý edipdir. Gudrat peýda bolup, hekimiň teni ýigdelipdir. Indi weli 40-njy dermany guýmaly eken. Peýda bolan gudrata haýran galan okuwçy soňky dermany elinden gaçyrypdyr, derman ýere dökülipdir. Elbetde, bu rowaýatdyr.

Ýöne ol alymyň örän peýdaly dermanlary ýasap bilendigini göz önüne getirmäge ýardam edýär.

Ibn Sinanyň lukmançylykdan ýazan eserleri örän köpdür. Olaryň biri-de «Ýürek dermanlary» diýen kitabydyr. Bu kitapda ýürek kesellerini bejermegiň usullary hem ýollary hakda gürrüň edilýär. Lukman lukmançylygyň taryhynda ilkinji bolup ýürek kesellerini bejermekde ulanylan ähli dermanlara häsiýetnama beripdir. Ýürek kesellerini bejerende özüniň ulanan örän çylşyrymly dermanlarynyň 10-sy hakda giňişleýin ýazgy galdyrypdyr. Adamyň ýatkeşligini hem akyl ukybyny güýçlendirýän serişdeler hakda-da ilkinji bolup pikir ýörenden akyldar Ibn Sinadyr.

Beýik lukmanyň «Kanunynda» dürli keseller, olaryň önüni almak ýaly birgiden meseleler babatynda gymmatly pikirler bar.

Ibn Sinanyň beren maslahatlarynyň köpüsi biziň günlerimizde-de öz ähmiýetini ýitirenok.

«Tebipçilik ylmynyň kanuny» 5 sany uly tomdan ybarat. Ol ilkinji gezek 1472-nji ýylda çap edilipdir. Bu kitap Garaşsyz Türkmenistan döwletimizde hormatly Prezidentimiziň tagallasy netijesinde türkmen dilinde neşir edildi.

Beýik alym Ibn Sina hakynda örän köp rowaýatdyr hekaýatlar, dana pikirler toplanypdyr. Rowaýatlarda halk akyl-dary beýik alym, Hakdan içen lukman, ynsanperwer, garyp-gasarlaryň howandary hökmünde görkezilipdir. Birgiden derman otlaryň, ösümlükleriň peýdaly sypatlaryny açyp, halkyň hyzmatyna goýmagy başaran adam, ilkinji bolup ýylan zäheriniň, balyň we beýleki ösümlükleriň täze sypatlaryny ýüze çykaran ynsan biziň günlerimizde hem ýatdan çykarylýanok. Ynsanyň bagty, ýagşy durmuşy, müdimilik diriligi gazanmak üçin köp zähmet, akyl-paýhas sarp eden bu beýik dananyň ady asyrlardan-asyrlara ýaň salar.

VIII – X ASYRLAR TÜRKMEN EDEBIÝATY

Türkmen edebiýaty – uzak hem çylşyrymly ýoly geçen edebiýat. Taryhda onuň gülläp ösen döwrem, dürli sebäplere görä, bökdedilen wagtlaram bolupdyr. Emma ol dymmandyr. Zamana öz sesini goşup gelipdir. Gerek bolsa edebiýatymyz başga bir halkyň dilinde-de gürlmegi başarypdyr. Ol öz içki mümkinçiliklerinden başga şol diliň medenîýetini özleşdirmek arkaly hem baýlaşypdyr.

Türkmen edebiýatynyň taryhyna ser salanymyzda, agzeki edebiýat bilen ýazuwly edebiýatyň hersiniň özbaşyna edebi kanunlar bilen ýaşandygyna şaýat bolýarys. Agzeki edebiýat halkymyzyň öz ene dilinde gürläpdir. Emma ýazuwly edebiýat taryhy pursatlarda zamanasynyň talaplaryna uýgunlaşmaly bolupdyr. Araplaryň Orta Aziýany basyp almaklary bilen arap dili ýörgünli bolýar. Ylmy işler şol wagtyň döwlet dili bolan arap dilinde alnyp barylýar. X asyra çenli çeper edebiýatyň hem dili birbada arap dili bolupdyr. Ol döwürde ýaşan alymlardyr şahyrlar arap dilinde hem öz eserlerini ýazypdyrlar. Şeýdip, arap dilli türkmen ylmy hem edebiýaty döräpdir. Zehinli adamlaryň aglabasy Orta Aziýadan, häzirki Türkmenistanyň çäklerinden Bagdada göçüp barypdyrlar. Ol ýerde köpçülikleýin ýaşapdyrlar. Bagdatda türkmenleriň goşunda gulluk edendigi we olar üçin ýörite şäherçe gurlandygy hakynda maglumatlar bar. Türkmenler Bagdatda uly abraýdan peýdalanyapdyrlar.

Asly türkmen bolan şahyrlaryň giden bir toplumy döräpdir. Hatda ata Watanda ýaşabam arap dilinde öz eserlerini döreden türkmen şahyrlary bolupdyr. Muňa mysal hökmünde Horezminiň, Farabynyň, Birunyň ylmy işlerini, Kesäýi Merweziniň, Hysrow Sarahsynyň, Abu Sagyt Mäneliniň, Tahyr Merweziniň, Zamahşarynyň we Mahmyt Kaşgarlynyň we başga-da onlarça zehinleriň döredijiligini görkezmek

bolar. Atlaryny hormat bilen tutýan bu alymdyr şahyrlarymyz biziň aslymyz, ata-babalarymyzdyr. Türkmen topragynyň paýhas miwele-ridir.

Hoja Ahmet Ýasawynyň zamanasynda Mahmyt Kaşgarly tarypyndan «Diwany lugat-it türk» – «Türki dilleriň diwany» sözlügi arap dilinde ýazylýar. Şeýlelikde, arap dilli türkmen edebiýaty emele gelipdir. Şol edebiýaty öwrenmek türkmen edebiýaty öwreniş ylmynyň wezipesine girýär. Çünki onda türkmeniň dünýäsi beýan edilipdir. Ondaky şahyrana çeperçilik bolsa biziň edebiýatymyzyň ýeten ajaýyp derejesidir.

Ybrahym as-Suly

IX asyrdaky ýaşap geçen görnükli türkmen şahyrlarynyň biri Ybrahym as-Sulydyr. Ybrahym as-Suly barada edebiýatçy alym Nazar Gul-laýew „Gadyndan galan nusgalar“ atly kitabynda maglumatlar beripdir. Şahyryň durmuşy dogrusynda maglumat juda az. Onuň durmuşy we edebi mirasy dogrusynda Abulfereç Aly Yspyhanynyň (897 – 967) 21 jiltiden ybarat “Kitap al-agany” (“Aýdymlar kitabynyň”) eseriniň 9 jildinde az hem bolsa, gymmatly maglumatlar saklanyp galypdyr. Maglumata görä, Ybrahym as-Suly 792-nji ýylda Bagdatda doglupdyr we şol şäheriň meşhur medreselerinde öz zamanynyň döwrebap bilimini alypdyr. Ybrahym şahyryň ady bolup, as-Suly onuň taha-lusydyr. Onuň asly suly türkmenlerindendir. Suly türkmenleri VIII asyryň başlarynda Gürgen, Dehistan töwereklerinde ýaşapdyr. “Sul” sözi arap çeşmelerinde “çöl” manysyny aňladypdyr. Sulylaryň Hytaý çeşmelerinde “şato” görnüşinde ýatlanmagy Gadymy Dehistan bilen Çyn-Maçynyň arabaglanyşygynyň bolandygyndan habar berýär. Taryhy maglumatlar Dehistanyň ösen medeniýetiniň bolandygyndan habar berýär. Orta asyrlarda Dehistan ýurdunda suly türkmenleri ýaşapdyr. Olar ekerançylyk hem çarwaçylyk bilen meşgul bolupdyr-lar. Ýslamdan öňki dini otparazçylyk bolupdyr.

Suly türkmenlerine Suly han hanlyk, ýolbaşçylyk edipdir. Suly han öz döwriň batyr, gaýduwsyz, soňuny sanmaýan beg alp-laryndan bolupdyr. Araplar Orta Aziýa ülkelerini basyp alanlarynda

Suly Hanyň hem onuň dogany Firuzyň serdarlyk etmegindäki goşunyň ýiti garşylygyna duçar bolýarlar. Ol ençeme gezek araplara garşy söweşipdir. Araplar galany gabansoň, azyk gutarypdyr, suw hapalanypdyr, keselçilik döräp başlapdyr. Birnäçe sapar uzaga çeken gabawdan soň Suly han boýun egdirilýär we araplar Suly hana we onuň 300 töweregi kowum-garyndaşyna degmezlige şertleşipdirler. Emma on dört müň ýesir gyrlypdyr. Bu uly gyrgynçylyk üçin Suly han jogapkärdi. Suly han kowum-garyndaşy bilen Bagdada göçýär. Bagdatda doglup kemala gelen, zamanasynyň görnükli alymy, küşt boýunça dünýäniň resmileşdirilmedik ilkinji çempiony Abu Bekr ibn Muhammet as-Suly aş-Şadranjy we öz döwrüniň tanymal şahyry, edebiýatçy alymy, döwlet işgäri Ybrahym bin al-Apbas as-Suly ýaly türkmeniň şöhratlanan ogullary hem Suly hanyň neberelerindendir. As-Suly lakamly Abu Bekr atly zehinli, asly türkmen ganly Bagdatda doglan, önüp-ösen beýik şahsyýet bolupdyr. Onuň meşhur ady Abu Bekr as-Sulydyr. Ol zamanasynyň uly danyşment alymydyr. Şeýle hem Abu Bekr as-Suly dünýäniň ykrar edilmedik ilkinji küşt çempionydyr.

Abulfereç Yspyhany öz kitabynyda as-Suly baradaky terjimehal häsiýetli maglumatlar bilen birlikde, şahyryň arap dilinde ýazylan goşgularyndan ýerleşdiripdir. Akademik I. Ý. Kraçkowskiý „Saýlanan eserleriniň“ VI jildinde Ibn al-Mugtazyň «Kitab al-badi» eseri baradaky işiniň kä ýerlerinde Ybrahym as-Sulynyň şygrylaryndan bölükler beripdir. Onda şahyryň 16 setir şygry berilýär:

Sen onsuz oňýarkaň, ol sensiz oňar,
Ýöne ahyr bir gün üstüňe eňer.

792-457
Söýgiň nämedigin bilmezden ozal,
Söýgini, söýmäni öwretdiň özüň.
Maňa adalatsyz bolmagňy bolsa,
Geçirimlilik edip, öwretdim özüň.
Bilsem-de özüme garaýşyňy men,
Ynan, tüýs ýürekden söýmegim seni.
Pähim-paýhasymyň gidip tersine,
Bilmedik bolmaga iterýär meni.

Bu şygyrlar şahyryň eserleriniň terjimesidir. Şahyryň şygyr gahrymany yşk, söýgi barasynda söhbet açypdyr. Ol zenan gözelliginiň waspyny edýär. Ol magşugynyň adalatsyz bolmazlygyny – yşkyna hormat goýmagyny isleýär. Şahyryň gahrymany yşkyň önünde çäresizdigini ýañzydýar. Ybrahym as-Sulynyň döredijiliginde ynsan gatnaşyklary hakynda hem pikir ýöredilipdir:

Nähilidir biz oňa, ol bizden daşlaşanda?!
Neneň bolduk biz oňa ýene golaýlaşanda?!

Şahyryň döredijiliginde dostluk hakynda hem goşgular bar. Onuň şygryndan çen tutup, ol dostdan ynjaýdyr diýip pikir etmek mümkin. Dosta biwepalyk etmek türkmen halkynda has hem ýaramaz görülyän häsiýet. Şahyr döredijiliginde dostluga ikilik etmegi berk ýazgarýar:

Gardaş, men il arasynda görmedim dostlaryň gowsun,
Dostlaşmak hem aýrylmakda tiz bähimlerden ileri.
Iş bilen-ä men dostumdyň, durduň maňa atyp owsun,
Ağşam niçik-barmy wepa öň edilen ähde berri?!

Umuman, şahyryň şygryrlaryny okanyňda, onuň goşgy setirleriniň çeperçilik gymmatyny, söz sungatyndaky ussatlygyny görmek bolýar. Türkmen şahyry bolan as-Suly 857-nji ýylda dogduk mekany Bagdat-da aradan çykypdyr.

Hysrow Sarahsy

Gadymy türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň ýene biri Abu Bekr Muhammet ibn Aly al-Hysrow as-Sarahsydyr. Onuň as-Sarahsy nisbesinden görnüşi ýaly, bu şahyr Sarahsda ýaşap geçipdir. Hysrow Sarahsy X asyryň I ýarymynda dünýä inipdir. Ol, takmynan, 1002 – 1012-nji ýyllar aralygynda aradan çykypdyr. Hysrow Sarahsy ykbalyny köşk bilen baglan şahyrdyr. Nazar Gullaýewiň „Gadymdan galan nusgalar“ kitabynda onuň Zyýarylar döwletiniň görnükli häkimi Şemsalmaly Kabus ibni Weşmgiriň köşk şahyrlaryndan bolandygy aýdylýar. Weşmgir Biruny, Ibn Sina ýaly akyldarlara-da howandarlyk

edipdir. Şahyryň şahsy durmuşy barada çeşmelerde saklanyp galan maglumatlar juda azdyr.

Hysrow Sarahsynyň döredijiliginden biziň günlerimize 208 setir goşgusy gelip ýetipdir. Diňe şol setirlerde-de şahyryň ussat şahyr bolandygyna göz ýetirmek bolýar. Bu şahyr barada XII – XIII asyrlarda ýaşap geçen Muhammet Aufy Merweziniň „Lubabul elbab“ («Gowularyň gowusy») atly tezkiresinde maglumat berilýär. Şol maglumata görä, Hysrowynyň arap, pars dilinde ýazan şygrylarynyň agramly bölegini öwüt-nesihat häsiýetli şygrylary tutýar. Şahyryň şygrylary tema taýdan hem dürli-dürlüdür. Onda durmuşy şygrylar, yşky eserler hem-de kasydaçylyk däbiniň nusgalaryna duş gelmek bolýar. Şeýle-de, şahyryň şygrylarynda tebigatyň waspynyň ýetirilýändigini bellärliklidir. Ol adamlaryň özara gatnaşygy, köşge gatnaşygy dogrusynda-da pikirlerini aýdyp geçipdir.

Yşky temasy: Söýgi lirikasy Gündogar edebiýatynda gaty giňden ýaýrapdyr we çuňdan işlenipdir. Edebiýatyň taryhyna nazar aýlanyňda bu temanyň taryhynyň asyrlaryň jümmüşine ornap gidýändigini görýäris. Hysrow Sarahsy hem bu yşky temada ajaýyp şygrylary döredipdir. Onuň söýgi lirikasynda gyz gözelligi, magşugyň synalary dürli çeperçilik serişdeleriniň, meňzetmeleriniň üsti bilen juda aýlawly berilýär:

Geň ýiti neşterli ol iki içýan,
Ne üçin jübüt etdikä özlerine güli.

Şu “ýiti neşterli ol iki içýan” bir bakanda içinden parran geçýän, kalbyňda öçmejek yz galdyryan gözel zenanyň gözleridir. Onuň “özlerine jübüt edilen gülleri” bolsa magşuk gyzyň al ýañaklary. Başga bir beýtdе şahyr ýaryň inçe bilini örän inçelik, nepislik, näziklik bilen teswirleýär:

Eý, inçe bil, ýüpek endamly, perim,
Gorkýan, synar diýip egleňde biliň!

ýa-da:

Sen – kümüş but, men – nepisje zer sapak,
Sen – nurly Aý, men – öçügsi çyrajyk.

Ýokarky setirlerde zenan biliniň inçeligi, hut şonuň üsti bilen hem onuň owadanlygy wasplanýar. Şahyr zenan mertebesini juda ýokarda goýýar. Ol özüni şol gözeliň ýanynda juda pespäl alyp barýar. Mysal alan beýdimiziň ikinjisinde bu örän ussatlyk bilen çeper beýana salnypdyr.

Hysrow Sarahsynyň edebi mirasyny öwrenmek edebiýatda ýüze çykan edebi дәpleriň taryhda ýüze çykyşyna aralaşmaga mümkinçilik berýär. Mysal üçin, XVIII – XIX asyrlarda edebiýat zenan gözelligini wasp etmegiň iň kämil nusgawy derejesine galypdy. Muňa mysal hökmünde Magtymgulynyň yşky şygrylaryny, Andalybyň, Şabendäniň dessanlaryndaky ýar wasplanmalaryny, Mollanepesiň yşky şygryýetini, Seýdiniň, Keminäniň, Zeliliniň, Aşykynyň söýgi temasynda döreden goşgularyny mysal almak bolar. Olaryň ählisine mahsus bir häsiýet bar, ýagny nusgawy edebiýatda zenan mertebesi ähli zatdan ýokarda goýlupdyr. Şonuň üçin magşuk asyl ol söýginiň özüdir, ondan ýokarda, belentde hiç zat ýokdur. Magşuk älemi ýagtylandyryp duran nur. Älemi çoyýan şöhle. Älemi ýyladyan, gyzdyryan mähir-muhabbet. Magşuk şeýle bir belentde weli, asyl diýip aýdar ýaly дәl. Şalar, hatda, erenler, perişdeler, çaryýarlaram oňa tagzym edýär. Mollanepesiň şygrylarynda musulman dünýäsiniň serweri, ýeke-tägi, ýalňyzy Möwlam gözel Alla hem şol owadan gyzyň önünde dyza çökýär, eýsem şeýle derejede zenan gözelligini wasp etmek дәbi haýsy zamanlardan, döwürlerden, eýýamlardan öz gözbaşyny aldyka? Şu meselede käbir zatlary anyklamakda Hysrow Sarahsynyň döredijiligi belli bir ähmiýete eýedir. X asyrdaky ýaşan Hysrow Sarahsynyň şygrylarynda hem magşugyň belent mertebä çykarylyşyna we aşygyň onuň önünde çäresiz pes edilip görkezilýändigine şaýat bolýarys. Hut şunuň özi edebiýatda ýaşayan, dowam edýän, bar bolan onlarça edebi дәpleriň döreyiş taryhyndan söhbet açmaga mümkinçilik berýär.

Hysrow Sarahsy, önde hem belleýşimiz ýaly, ömrüni köşk bilen baglanyşdyran şahyr. Onuň köşk hakynda belent idealy bar. Şol sebäpli ol köşke – hökümdara garşy gidýän adamlara düşüniş bilmeýär:

Näme üçin bu pähimli, akyllý dana kişiler,
Özün jebir-jepa salyp, çep bolýarka döwlet bilen?!

Ekse-de ol bāgūl, zeýtun, bagtygara bolsa eger,
Şol bāgūl hem zeýtunynda biter bir garamyk tiken.

Şahyr şygrylarynda agzalalyk etmezligi, bilip-durup ömrüni zaýa bermezligi ündeýär. Ol patyşa hem döwlete garşy gidýänleri tikene meňzedipdir.

Hysrow Sarahsy, hakykatdanam, ussat şahyr bolupdyr. Ol söze erk etmegi başaran ussatdyr. Onuň döredijiliginde sözi çeper işletmegiň kämil nusgalaryna, dürli çeperçilik öwrümlere, tärlere näçe diýseň duşup bolýar. Bu hem onuň şahyрана ussatlygyndan habar berýär.

Hysrow Sarahsynyň döredijiliginde tebigat gözelligini wasp etmeklige hem orun berlipdir. Şahyr pasyllaryň gözelligini täsin öwrümleriň üsti bilen bermegi, çeper beýan etmegi başarypdyr. Munuň şeýledigine onuň aşakdaky rubagysy kepil geçýär:

Ýer öldi, jan berjek oňa – bulut – Mäsihiň elidir,
Jahan nähoş oň dermanam säheriň sergin ýelidir.
Bilbil Injil okap başlap, bulutlar Mäsih bolaly,
Dagy gurşan zünnar-guşak baharyň elwan gülüdir.¹

Şahyr bu şygrynda täsin bir çeperçiligi ulanypdyr. Ýeriň ölme-gi – gysda onuň ak gara bürenmegidir, ýagny onuň mysaly ak kepe-ne çolanan merhum mysalynda göz önüne getirmegidir. Bahar gelip säheriň sergin ýeli bulutlary getirýär, ýagyş ýagýar, ýer direlýär. Bu mysaly Mäsihiň – Isa pygamberiň Injil okap ölini direldişi ýalydyr. Şahyryň şeýle çeperçilik öwrümleri edip bilemegi onuň juda köp okandygyndan, sowatly bolandygyndan habar berýär.

Kesäýi Merwezi

Arzyly Garaşsyzlygymyza eýe bolanymyzdan soň, okyjylar arap-pars dilli türkmen edebiýaty bilen içgin tanşyp ugrady. Uzak geçmişde şygry sungaty bilen ykbalyny baglan her bir adam ene dilinden başga

¹ Goşgy bentleri N. Gullaýewiň “Gadymdan galan nusgalar” atly kitabyndan alyndy. Aşgabat. “Türkmenistan”. 1986.

arap, pars dillerini suwara bilipdir. Olar üç dilde gürlmegi, ýazmagy hem döretmegi başarypdyrlar. Munuň özi türkmen halkynyň ata-baba dil öwrenmek ussatlygyny aňladýar. Biziň şu günlerimizde-de her bir ýaş raýat üç dili öwrenmegi maksat edinýär.

Gadymy döwürde asly türkmen bolup, pars dilinde şygry ýazan şahyrlar köp bolupdyr. As-Suly, Hysrow Sarahsy, Kesäýi Merwezi, Abu Sagyt Mäneli, Ahmet Sarahsy ýaly gaty köp şahyrlar arap, pars dillerinde şygry döredipdirler. Bu hakynda S. Durdyýewiň, N. Gullaýewiň hem S. Garryýewiň işlerinde giňişleýin maglumat berilýär. Uzak geçmişde ýaşan türkmen şahyrlarynyň bir böleginiň döredijiligi, esasan, pars dilindedir. Şu şahyrlaryň şygrylaryny türkmen diline çeper terjime etmek Garaşsyz zamanamyzyň edebiýat ylmynyň möhüm wezipeleriniň biridir.

Gadymy türkmen edebiýatynyň pars dilli ajaýyp şahyrlarynyň biri Abulhasan Mejdeddin Ishak Kesäýi Merwezidir. Ishak – şahyryň öz ady, Mejdeddin hormatly ady, Hasan – oglunyň ady, Kesäýi – edebi tahallusy. Merwezi hem nirelidigini görkezýän nisbesidir. «Kesäýi» sözi “kes, kiçi, şahsyýet, adam” diýen manylary berýär. Kesäýi 953-nji ýylyň 18-nji martynda Maryda eneden bolýar. Takmynan, 1049-njy ýylda hem aradan çykypdyr. Ol 100 ýyl töweregi ýaşapdyr. Şahyr dogrusynda käbir maglumatlar Muhammet Aufynyň, görnükli täjik alymy A. Mirzaýewiň, günbatarly alym Ý. Ripkanyň we eýran alymy Seyit Nefisiniň Rudaky bilen baglanyşykly işlerinde berlipdir. Şeýlede, «Rudakynyň zamanadaşlarynyň şygrylary» atly kitapda şahyr Kesäýiniň şygryna duş gelinýär.

Kesäýi öz döwriň meşhur şahyrlarynyň biri bolupdyr. Onuň döredijiliginde gözelligi, tebigat, ynsan, durmuş, dünýä, pähim hem paýhas hakynda pikir ýöredilýär. Biziň günlerimize Kesäýiniň jemi 540 setir töweregi şygry gelip ýetipdir. Şol döwürden, ýagny X asyrdan biziň günlerimize şeýle köp şygrylaryň gelip ýetmeginiň özi hem-de Kesäýiniň şygrylarynda ýöredilýän pikir, ulanylýan çeperçilik serişdeleri, ýiti şahyrana synçylyk Kesäýiniň hakykatdan hem uly söz ussady bolandygyna kepil geçýär. Kesäýi Merwezi pars dilinde şygry döredipdir. Gelejekde şahyrdan galan edebi mirasy türkmen diline çeper terjime etmek zerur. Şahyr köşk bilen hem ýakyn

aragatnaşykda bolupdyr. Ol, esasan, samanlylar döwründe, gaznaly-lar döwründe, şeýle-de, seljuk türkmenleriniň şalyk süren döwründe ýaşapdyr. Käbir edebiýatçy alymlar Kesäýi Merweziniň köşk bilen arabaglanyşygyna şübhelenýärler.

Şahyryň ýaşlyk ýyllarynda, ýagny ol 24 – 25 ýaşayança saman-lylar häkimlik edipdir. Soň samanlylar synyp, gaznalylyryň hökümdarlygy döräpdir. Ondan soň gaznaly hökümdarlygy synyp, Seljuk nesilşalygy döwleti häkimiýet başyna gelipdir. Seljuklaryň häki-miýet başyna geçen döwründe, Kesäýi 84 ýaşapdyr. Emma Seljuk hökümdarlary Kesäýini garrandygy sebäpli köşge almadyk bolmak-lary mümkin. Onsoňam Seljuk türkmenleri yslamyň sünni toparyna degişli. Kesäýiniň bolsa sünnülükden şaýy mezhebine geçendigi ba-rada maglumatlar bar.

Kesäýi Merwezi estetiki duýgusy biçak ösen adam bolupdyr. Ol her bir ajap, gözəl zada uly söýgi hem mähir bilen garapdyr. Muny onuň bölek şygrylaryna degişli dil hakyky bir bendinden-de aýdyň duýmak bolýar:

Gül ajaýyp sowgatdyr adamlara jennetden,
Öňküden keremli bor öýe gül getiren adam.
Eý, gül satan, nämüçin pula çalyşýaň güli,
Heý bolarmy dünýede gülden ileri zadam?!

ýa-da:

Bulgurjyga guýaňda arassa meýiň reňki,
Misli merjene damýan narynç reňkli akyk.
Durulygyndan ýaňa goýanyňda aýaňda,
Seljertmez aýaňmy ýa bulgurmy, meými açyk.

diýen setirleri şahyryň örän inçeden yzarlaýan synçylygy, suratkeşligi, ezberligi görünýär. Şu ýerde söýgi hem meý hakynda gürrüň gidýär. Belli täjik-pars edebiýatynyň wekili öz zamanynda üç sany şatlyk çeşmesi bar diýip ýazypdyr. Olar: yşk, saz hem şerap ýa-da meý. Kesäýiniň ýokarky setirlerinde şu pikire gulluk edýän gahrymany görýäris. Ýokarda mysal alan setirimizde gül simwolik manydadyr.

Kesäýiniň söýgi temasynda ýazan şygrylary diýseň nepis. Ol

özünüň yşky şygrylarynda näzik duýgularyny has çeper, has täsirli bermek üçin täze-täze meňzetmeler, deňeşdirmeler agtarypdyr. Onuň şol gözlegleri şowuna bolupdyr:

Seň jemalyň görkezip, Aý aýna bolanmyşyn,
Sen gözellik şasy sen, aşyklaň giden goşun.

Sen nirä nazar salsaň, daşyň nerkes dek aşyk,
Sen nirä gadam goýsaň, Aý şonda doganmyşyn.

Gara saçyň, ak ýüzüň gözelligiň hatydyr,
Çünki ak bilen gara düzyär bar hatlaň nagşyn.

Lebleň rahatlyk bolsa, nerkes gözleriň – apat,
Ýüzüňdir zülpüň bolsa, günä hem tabamyşyn.

Şahyryň şygyr sungatynda ýeten çeperçilik ussatlygy juda ýokardadygyna göz ýetirýäris. Onuň döredijiliginde mazmun bilen çeperçilik örän sazlaşykly gelýär we şygra gaýtalanmajak öwürşgin berýär.

Akademik Abdylgany Mirzoýew Kesäýi Merwezini «Filosofik kasydanyň düýbünü tutujy» hasaplaýar. Onuň edebi mirasynyň bize gelip ýeten böleginde onuň öz ýaşan ýeri, şol döwrüň ylmy hem jemgyýetçilik pikirleri bilen baglylykda döran çuňňur filosofik oýlanmalary az däl. Şahyryň:

Jandyr akyl ýa gaýyp gök ýüzünde ýüzýändir,
Ýa ikisem tozanly bu şorda gizlenýändir

diýen setirlerinde dünýä, ýaşayşa, olaryň gizlin syrlaryna akyl ýetirmäge eden ymtlyşlaryny görmek bolýar. Umuman, bu beýik şahyryň, halypanyň köplere nusga bolan, häzirki döwürde-de ähmiýetini ýitirmejek edebi mirasy biziň üçin uly baýlykdyr. Ony öwrenmek bolsa mukaddes borçdur.

Rudaky öz wagtynda juda meşhur şahyr bolupdyr. Ol köşk şahyry bolmak bilen ilkibada şan-şöhrata eýe bolupdyr. Sebäbi, hakykatdanam, hakdan içen diýilýän zehinlerden bolupdyr. Belki, şonuň üçindir Kesäýi Rudaky ýaly meşhur bolamagy arzuw edipdir:

Edil jümle jahanyň Samarkant ussadyňa,
Guwanşy dek ne ajap, Merw guwansa Kesäýä!

Bu ýerde „Samarkant ussady“ diýen jümle Rudakynyň epiteti bolup gelýär. Rudaky ömrüniň ahyrynda hor-homsy ýaşap geçiripdir. Şeýle ykbal Kesäýiden hem sowa geçmändir. Çünki Kesäýi ömrüniň ahyrynda garyplykda ýaşapdyr diýen maglumat bar. Seljuk soltanlary şaýy mezhebine geçen hem öz wagtynda samanlylary hem gaznaly-lary wasp eden şahyra nepaga kömegini etmändir diýlip aýdylýar.

Kesäýi Merwezi zamanasynyň uly şahyry bolupdyr. Onuň şahyrlyk mertebesi zamanasynyň Rudaky hem Ferdöwsi ýaly ussat-lary bilen bir hatarda görnüpdir.

GADYMY EDEBI NUSGALAR

Oguz han

Günleriň bir günü wagty-sagady dolup, Aý Hanyň çağa dogurmaly wagty ýetdi. Burgy sanjysy tutdy. Sanjylaryň soňundan bir ogul dünýä indi. Oglanyň ýüzi gögüň öwüşgininde, agzy oduň gyzyl reňkinde, gözleri bolsa bal pisint goýungözdü, saçlary, gaşlary garady. Iň gözəl perilerden-de gözeldi.*

Enesiniň göwsünden diňe bir sapar süýt emdi, soň birem emmedü. Dil çykdy. Çig et, aş, şrap isleyänini aýtdy. Derrew gürleşmäge başlady. Kyrk gün içinde ulaldy. Kyrk günden soň ylgap, oýnap başlady. Aýaklary öküziň aýaklary ýaly güýçli, göwsi aýynyň göwsi ýaly sagdyn, bili gurduň bili ýaly inçe, omuzlary bolsa samryň omuzlary ýaly ýalpyldawuk hem berdaşlydy. Endamy tüýlledi. At sürülerini kowalardy. Ata münardi hem keýik awlamaga çykardy.

Günler, aýlar geçdi. Bu oylan görmegeý bir oylan bolup ýetişdi. Ol zamanlarda, ol taraplarda örän uly bir tokaý bardy. Tokaýyň san-syz-sajaksyz dereleri bardy, ençeme çeşmeler akýardy. Munuň üçünde bu ýere hetsiz-hasapsyz aw haýwanlary gelýärdi hem-de münlerçe awçy ýygnaýardy. Ýöne bu tokaýyň içinde bir gorkunç aňdarha bardy. Bu aňdarha at sürülerini-de iýerdi. Ol ýerdäki adamlary-da iýerdi. Örän erbet, gorkunç bir janawerdi. Halk gorkup, ondan bizar bolupdy. Ýöne çäresizdiler, edip bilýän zatlary ýokdy.

Oguz han bolsa edermen bir ýigit bolup ýetişdi. Ol aňdarhany öl-

* Oguz edebi nusgalary goşmaça bölüm hökmünde kitaba girizildi. Seret: *Atajew K. Oguz dessanlary.*// Beýik Türkmenbaşy nesli, 2003, oktýabr aýynyň 11-i, 23-i, noýabr aýynyň 8-i.

dürmek isledi. Günleriň bir günü belli bir karara geldi hem awa çykdy, naýzasyny, okuny, ýaýyny, gylyjyny we galkanyny ýanyna aldy. Bir keýigi tutup, ony çäýe sögüt çybygy bilen bir agaja baglady hem bir çete çekildi.

Ertesi daň agaranda ol ýere geldi. Görse, aňdarha keýigi diriligine ýuwudypdyr. Bu gezek ol bir aýy tutdy. Ony-da altyn kemer bilen daňyp, agaja baglady hem-de ol ýerden ýuwaşlyk bilen gaýtdy.

Gün ýaşdy, garaňky düşdi. Soňra ýene daň atar wagty boldy. Oguz han daň agaran wagty tokaýa geldi we aňdarhanyň aýyny-da diriligine ýuwudanyny gördi. Şonda şol daňyp goýan zatlarynyň ornunda agajyň düýbüne özi durup, ol ýuwardhany tutmagy ýüregine döwdi. Az wagtdan aňdarha peýda boldy. Ol badyny gowşatman gelşine kellesini galkana uranda, Oguz han naýzasyny sünjüp aňdarhany öldürdi, gylyjy bilen başyny kesdi. Aňdarhanyň kellesini alyp gaýtdy. Esli wagtdan soň yzyna garasa, bir gyrgynyň aňdarhanyň başyny iýip oturanyny gördi, ok-ýaýyny gerdi-de atdy hem-de gyrgyny öldürdi. Onuň-da kellesini kesdi. Bu ahwalata ol şeýleräk düşündi hem-de öz-özüne şeýle diýdi: “Aňdarha hem keýigi, hem-de aýyny iýdi. Aňdarha keýikden-de, aýydan-da güýçli ekeni. Emma naýzam aňdarhany öldürdi, sebäbi naýzam demirden. Gyrgy bolsa aňdarhany iýdi. Ýaýym bilen okum-da gyrgyny öldürdi. Ýaýym bilen okum mis bolany üçin gyrgyny öldürdi”.

Oguz han ol ýerden gaýtdy. Ýene aýlar, günler geçdi. Günleriň bir günü Oguz han ýene tokaýa gitdi hem ol ýerde Taňra ýalbarmaga durdy. Gürläp durka, birden bar ýeri garaňkylyk gaplap aldy. Gökden bir mawy ýşyk indi. Bu mawy ýşyk Günden-de, Aýdan-da ýagtydy. Oguz han böküp ýerinden turdy. Mawy ýşygyň içinde bir ýaş gyzyň bardygyny gördi. Mawy ýşygyň ortasynda ol gyzyň ýeke özi otyrdy. Örän owadandy. Başynda bagt ýyldyzy ýaly ýalp-ýalp edip ýalpyldaýan bir ýyldyz bardy. Ol gyz şeýle bir gözeli, şeýle bir gözeldi welin, gülen wagtynda бүтін gök asman-da gülýärdi, aglan wagtynda-da бүтін gök ýüzi-de aglaýardy. Oguz han ol gyzy görüp, akyly başyndan uçdy. Ol gyzy söýdi hem öýlendi.

Ençeme gije hem gündizlerden soňra bu uz owadan gyzyň gözleri ýalp-ýalp ýandy. Üç ogul dogurdy. Birine Gün adyny berdiler. Ikinjisiniň adyna Aý diýdiler. Üçünjisini-de Ýyldyz diýip çagyrdylar.

Ogланlar ulalýardy. Günleriň bir günü Oguz han ýene awa çykdy. Aw awlap ýörkã, bir kölüň ortasynda bir adany, adada-da bir agajyň ösüp oturanyny gördi. Baryp seretse, ol agajyň köweginde bir gyz oturan ekeni. Özem ýalňyz hem örän owadan gyzdy, görmäge göz gerekdi. Gözleri dury asman ýaly gögümtikdi, saçlary derýa tolkun ýaly çil-çildi, dişleri hünji kimindi. Gyz şeýle bir owadandy, onuň tarypyny aýdyp gutarar ýaly däl. Haýsydyr bir adam gyzy görse, beýhuş bolup ýykylardy, süýt bolsa, gymza öwrülerdi. Oguz han hem ol gyzy göreňde, akyly başyndan uçdy, ýüregine bir ýanar ot düşdi. Gyzy bir bakyşda söýdi, ony-da aldy. Mundan soň günler gijelere garyşdy, gijeler günlere garyşdy. Bir gün säher wagty bu gyzyň-da gözleri ýylyp-ýylyp ýylyldy. Ol-da üç ogul dogurdy. Öňküler dek bu oglanlarynyň birinjisiniň adyna Gök diýip at goýdular. Ikinjisine Dag diýen at berdiler. Üçünjisini-de ýöne Deňiz diýip çagyrdylar.

Bu işler başa barandan soň, Oguz han bir uly toý berdi. Çagyrylan-çagyrylmadyklar biri-birinden eşidip geldiler. Dürli naharlar, depe ýaly etler, derýa kimin gymyzlar iýlip-içildi. Köp şatlyk-şagalaň hem bol iýgi-içgi boldy.

Toýdan soňra Oguz han beglerine, myhmanlaryna halat-serpaý paýlady, şeýle sözledi:

Men senlerge boldum kadap,
Alalyň ýaý taky galkan.
Tamga bize bolsun buýan,
Kök böri bolsungyl iran.

Temir jadylyr bolsun orman,
Aw ýerde yürüsin kulan.
Taky tulaý, taky müren
Kün tug bolgul, kök kurikan.

Düşündirişi:

Men sizlere boldum han,
Alalyň ýaý ýa-da galkan.
Tagma bize bolsun nyşan,
Gök böri sesi söweş nagramyz bolsun.

Demir naýzalarymyz bolsun tokaý,
Aw ýerinde ýörsün gulan.
Hala deňiz, hala derýa,
Gün tug bolsun, gök bize öý.

Oguz han bu sözleri aýdandan soňra, dört ýana permanlar ýollady. Ilçilerini ýola saldy. Ilçileriň äkiden permanlarynda hem hatlarynda şeýle diýilýärdi: “Men Ýeriň dört ýanynyň-da hany saýylýaryn. Siziň hem maňa baş egmegiňizi isleýärin. Kim meniň buýrugyma gulak assa, onuň sowgatlaryny alaryn we ony özüme dost bilerin. Kim meniň buýrugymy diňlemese, baş egmese, gazaplanaryn, ony duşman bilerin hem goşunlarymy üstlerine ýollaryn. Çozuş ederin, olary tutaryn, asaryn, ýok ederin”.

Ol zamanlarda Oguz hanyň ýakyn sag ýanynda Altyn han diýilýän hanlyk bardy. Altyn han Oguz hana ilçileri bilen birlikde bihasap altyn, kümüş iberip, ölçegsiz gymmat baha ýakut daşlaryny hem diýseň tapylgysyz şaý-sepleri gönderdi, alkyşlar ýollady, Oguz hanyň buýrugyna gulak asdy. Iberen zatlary bilen Oguz hana dostlugyny subut etdi. Olaryň ikisi-de biri-biri bilen dost boldular.

Ýene ol zaman Oguz hanyň ýakyn sol ýanynda Urum diýen bir hanlyk bardy. Urum hanyň känden-kän goşuny hem, känden-kän şäherleri bardy. Känden-kän goşunlaryna we känden-kän şäherlerine buýsanyp, Urum hany Oguz hanyň buýrugyny diňlemedi. Onuň dostlarynyň arasyna goşulmady. “Oguz sözlerini berjaý etmeýärin” diýip, permany ýerine ýetirmedi. Muny aňan Oguz han gazaba mündi, Urum hanyň üstüne goşun sürdi. Esgerleri bilen atlanyp, tuglaryny pasyrdadyp ýöriberdi.

Kyrk gün gidenden soňra Muz (Buz) dagy diýlen bir dagyň etegine geldi. Bu ýerde çadyrlaryny gurdy, dem-dynjyny aldy, uklap turdy. Töwerek imi-salady.

Ertesi Gün dogmazdan has ir Oguz hanyň çadyryna güneşden-de parlak bir yşyk girdi. Ol yşykda gök tüýli, gök ýally bir erkek gurt peýda boldy. Gurt dil açdy. Oguz hana garap sözledi. Oňa şeýle diýdi.

“Oguz, Oguz, Aý Oguz! Sen Urum hanyň üstüne ýoriş etmekçi bolýarsyň. Aý, Oguz, men-de seniň bilen ýola düşmek isleýärin!”.

Oguz turup töweregine garady. Hiç zat görmedi. Çadyrlary ýyg-nadylar. Ýörişi dowam etdiler. Ýolda esgerleriň önünden gök tüýli, gök ýally bir garry erkek gurduň barýanlygyny gördüler. Ol gurduň yzy bilen bolsa bütün goşun ýöräp barýardy.

Olar şeýle boluşda gidiberdiler. Birnäçe günden soň gök tüýli, gök ýally gurt durdy. Oguz han-da esgerlerini saklady. Bu ýerde bir deňiz bardy, adyna-da Itil Müren (Müren derýa. Wolganyň bir goly) diýilýärdi. Itil Müreniň bir gapdaly gara daglykdy. Ine, şol gara dagyň eteginde kän uruşlar boldy. Ok bilen, naýza bilen, gylyç bilen söweşdiler. Ol hakda şeýle diýilýär:

Çerigleriniň aralaryda,
Köp telim boldy uruşgu.
Il-künleriniň köňülleride
Köp telim boldy kaýgu.

Düşündirişi:

Esgerler aralarynda
Telim sapar uruş boldy.
Il-güniň köňüllerinde
Telim sapar teşwiş boldy.

Söweşler hem uruşlar şeýle bir gyzyşdy weli, ahyrda Itil Müreniň suwy zenjefil ýaly gyp-gyzyl bolup akdy. Oguz han ýeňdi. Urum hany bolsa ýeňlip, gaçyp gitdi.

Ondan soň Oguz han Urum hanyň hanlygyny, il-halkyny elinden aldy. Örän köp-köp oljalar gazandy. Bar ýer bolçulyk boldy.

Urum hanynyň bir dogany-da bardy. Adyna Uruz beg diýerdiler. Beýik dagyň üstünde, iki ýany uly derýa bilen baglanan jülgede berk gurlan hem-de berk goragly şäheri bardy. Uruz beg öz ogluny şol ýere ýollady. Ugradanda: “Şäheri gowy goramagymyz gerek. Ony gowy gorap, biziň saklamagymyz gerek. Şeýle edersiň. Söweşden soňra gaýdyp gelersiň !” diýip tabşyryk berdi.

Barybir Oguz han bu şäheriň üstüne-de ýöriş etdi. Uruz begiň ogly bu ýagdaýy görüp, Oguz hana örän kän altyn-kümüş ýollady. Oguz hana: “Sen meniň hanymsyň. Kakam maňa: “Bu şäheri berdi

hem-de şäheri gora. Uruş gutarandan soňra-da meniň ýanyma gaýdyp gel” diýip tabşyryk berdi. “Kakamyň saňa gaharlanmasy meniň günämmi näme? Seniň buýrugyňy amal etmäge söz berýärin. Biziň bagtymyz seniň bagtyňdyr, aslymyz siziň nesil agajyňyzyň miwesindendir. Taňry saňa güýç beripdir, ygtyýar beripdir. Men-de saňa başymy hem-de baýlygymy bagyşlaýaryn. Saňa salgyt tölärin, dostlukdan döňmerin” diýip boýun egdi.

Oguz han bu ýigidiň sözlerine begendi, şatlandy hem-de gülüp şeýle diýdi:

Menge köp altyn ýumşap sen,
Balukny ýagşy saklap sen.

Düşündirişi:

Maňa köp altyn ýollap sen,
Şäheri ýagşy saklap sen.

Bu sözleri aýdandan soňra, ol ýigide Saklap diýen at goýdy hem ony özüniň ýakyn adamy saýdy.

Ondan soňra goşuna baş bolup, ýene ýöriş etdi. Oguz han Itil (Wolga) diýen derýanyň kenaryna gelip ýetdi. Itil derýasy örän ulu derýady. Oguz Itil derýasyny synlap, ýanyndakylardan : “Itil suwundan nähili geçeris?” diýip sorady. Goşunyň arasynda bir beg ýigit bardy. Adyna Ulug Orda beg diýerdiler. Ol akyllý bir är ýigitdi. Ulug beg derýanyň kenarynda örän gür hem ýogyn agaçlaryň ösüp otyranyny gördi. Ol agaçlary kesip, biri-biriniň üstüne goýup, ýüzüp derýanyň aňry kenaryna geçdi. Oguz han örän begendi, wagty hoş bolup gülüp, şeýle diýdi:

Aý-aý, sen munda beg boluň,
Gypjak diýlen sen beg boluň.

Düşündirişi:

Eý-eý! Sen munda beg bol,
Gypjak diýlen sen beg bol!

Ýene-de atlaryny ýüzin salyp gitdiler. Ondan soňra Oguz han gök tüýli, gök ýally garry erkek gurdy gördi. Gök tüýli, gök ýally gurt Oguz hana : “Oguz han, indi sen atlanyp, goşunyň bilen bu ýerden ugra. Atlanyp ugranyňda il-halkyňy-da, begleriňi-de ýanyň bilen bile alyp git. Men seniň öňünden gitjek, saňa ýol görkezjek diýip!” diýdi.

Daň agaranda, Oguz han erkek gurduň goşunyň öňünden gidip barýanyny gördi. Muňa begendi. Onuň yzyna düşüp, ýene öňe gidiberdiler. Oguz han atlarynyň arasynda Alaja bedewi örän gowy görerdi. Şonuň üçin-de, hemişe bu bedewi münardi. Ol ýene-de Alaja bedewe atlandy. Ýolda düşlänlerinde, Oguz hanyň bedewi baş bermän gaçyp, gözden ýitip gitdi. Ol ýerde bir uly dag bardy, depesinde doňup ýatan buz az bolmazdy. Sowukdan ýaña doňup galan buzlaryň derdinden onuň gerişleri ap-akdy. Şonuň üçin onuň adyna Buz dagy diýerdiler. Oguz hanyň bedewi şol Buz dagynyň içine gaçyp gitdi. Oguz han muňa gaty gyýyldy.

Oguz hanyň leşgerinde bir edermen beg ýigit bardy. Hiç bir zatdan gorkmazdy. Ýörişe-de, sowuga-yssa-da dözümlidi. Ol Buz dagynyň içine girip gitdi. Dokuz günden soňra bedewi idekläp, Oguz hana getirip berdi. Dag gaty sowuk bolany üçin onuň üsti-başy ak gara örtülipdi: Oguz han begenjine gülüp, oňa : “Sen şu töwerekdäk beglere baş bol, seniň adyň ebedi Karluk bolsun” diýdi. Oňa hazynadan halat-serpaýlar-da bagyşlady. Ol begenjine guş bolup uçyp gitdi.

Ýol bilen gidip barýarkalar bir uly öýüň üstünden bardylar. Oguz han baryp görse, öýüň diwarlary altýndan, penjireleri kümüşdendi. Üçeği demirdendi, gapysy gulpludy. Açyp bilmediler. Esgerleriň arasynda başarnykly, elinden her iş gelyän bir är ýigit bardy, adyna Tömürti Kagul diýýärdiler. Oguz han oňa buýruk berip, şeýle diýdi: “Sen bu ýerde gal, aç. Gapyny açanyňdan soňra, gelip leşgere goşularsyň!”. Şonuň üçin ondan soňra Tömürti Kagula Kalaç adyny berdiler hem ýoly dowam etdiler.

Gök tüýli, gök ýally garry erkek gurt günleriň bir günü ýöremän durdy. Oguz han-da durdy, ýöremedi, ýeten ýerlerinde çadyrlaryny gurdular. Bu taýy otsuz-çöpsüz bir çöl ýer ekeni. Adyna Çürçüt diýýärdiler. Ol uly bir ýurtdy, milleti kändi. Atlary, öküzleri, göleleri köpdü, altynlary, jöwahyrlary, kümüşleri kändi.

Çürçüt han bilen onuň halky Oguz hana garşy durdular, söweş boldy. Ok bilen, gylyç bilen uruşdylar. Oguz han üstün geldi, ýeňdi. Çürçüt hanlygyny basyp aldy, hanyň başyny kesip öldürdi. Çürçüt halkyny öz gol astyna geçirdi. Bu söweşden soňra Oguz hana şeýle bir dolup-daşyp ýatan, hetdi-hasaby bolmadyk mal hem olja galdy. Olary ýükläp äkitmäge ne at, ne gaty, ne öküz ýetýärdi.

Oguz hanyň ordasynda ýene bir är ýigit bardy. Ol hem akyllady, hem başarnyklydy. Onuň adyna Barmaglyg Çozun Billik diýýärdiler. Başarnykly ussa bolan bu Barmaglyg Çozun Billik bir araba ýasady. Onuň üstüne oljalary ýükläp, arabanyň öňüne-de mal-garalary, atlary, gatyrlary, öküzleri goşdular. Ol janly mallar bu oljalary çekip äkitdiler. Ony görenleriň ählisi haýran galdylar. Hemmeler örän kän araba ýasandylar. Gidip baryan arabalary görenler “Kaň, Kaň, Kaňlyk” diýip gygyryşýardylar. Munuň üçin Barmaglyg Çozun Billigiň ýasan zadynyň ady “kankly” bolup galdy.

Arabalary görende, Oguz hanyň gülküsi tutdy hem şeýle diýdi: “Kanga-kanga bilen jansyzy janly ýöretdi. Indi Kangalyg-da saňa at galdy, muny Kanly diýip aňlatdy”.

Ol ýerden ýene-de ýörişlerini dowam etdiler.

Has soňra gök tüýli, gök ýally garry erkek gurt bilen birlikde Sint, Tangut hem Şam taraplaryna atларыny sürüp bardylar. Bir kän söweşlerden soňra ol ýerlere-de hökmüni ýöretdi. Ol ýerleri-de öz ýurdy hasaplady, ýeňdi, basdy.

Ähli zatlar aýdylman-bilimän galmasyn, ýeri-ýurdy anyk bolsun. Aşak taraplarynda Barkan diýen bir ülke bardy. Oly barly ýurtdy. Howasy örän yssydy. Awlaglary, guşlary örän boldy. Altyny-da kändi, kümşi-de, jowahyrlary-da. Ýöne halkynyň ýüzi gap-garady.

Barkan atly bu ülkäniň hanynyň ady bolsa Masardy. Oguz han onuň üstüne-de ýöriş etdi. Ýaman köp bir söweş boldy. Oguz han ýene üstün geldi. Masar han bolsa gaçyp gutuldy. Oguz ony-da ýeňdi, onuň-da ýurduny aldy. Oguz hanyň dostlary begendi, duşmanlary bolsa gaýgy-gama batdy.

Oguz han Masar hany ýeňende-de sansyz-sajaksyz olja hem at sürülerini alyp, öz ýurduna döndi.

Ady aýdylmasyz bolmaz, goý bilinsin. Oguz hanyň ýanynda ak

sakgally, ak saçly, bir ýaşuly kişi bardy. Aňly-düşünjelidi, hemme zada dogry düşünerdi, dogry gürleşerdi. Oguz hanyň bu danyşmendiniň ady Ulug Törükdi.

Ana şol Ulug Törük günleriň bir günü düýş gördi. Düýşünde bir altyn ýaý, üç däne-de kümüş ok gördi. Bu altyn gündogardan tä günbatara çenli gerilmişdi. Üç kümüş ok-da dogry demirgazyga uçýardy.

Ukudan oýananda, Ulug Törük düýşünde görenini Oguz hana aýdyp berdi hem-de şeýle diýdi : “Oguz han, seniň ömrüň uzak bolsun, başyň dik bolsun, aman esen bolsun! Gök taňry düýşümde saňa näme beren bolsa, hasyl bolsun! Taňrym bütin Ýer ýüzüni seniň nesilleriňe bagyş etsin!”.

Oguz han-da Ulug Türküň sözlerine begendi, öwütlerini diňledi. Öwütlerini-de tutdy, ýerine ýetirdi. Ertesi ähli uly, kiçi ogullaryny çagyryp ýanyna getirdi. Olara şeýle diýdi: “Meniň göwnüm aw awlamak isleýär. Garranym üçin men gidip bilmeýärin. Ýöne siz:

Kün, Aý, Ýyldyz taň saryga senler baryň,
Gök Tag, Tengiz tün saryga senler baryň.

Düşündirişi:

“Gün, Aý, Ýyldyz, gündogara tarap baryň.
Gök, Dag, Deňiz, günbatara tarap baryň”

diýdi. Şeýle buýrugyň emri bilen ogullarynyň üçüsi dogry gündogara tarap atlaryny sürdüler, beýleki üçüsi-de dogry günbatara tarap.

Gün, Aý, Ýyldyz dagy köp aw awladylar, köp guş urdular, soňunda bolsa ýolda bir altyn jaý tapdylar. Ony aldylar-da getirip, Oguz hana berdiler. Oguz han örän begendi. Hoş bolup güldi. Ýaýy üçe bölüdi.

– Eý, uly ogullarym! Ýaý siziňki bolsun. Ýaý ýaly bolup, oklary göge atyň! – diýip gürledi.

Gök, Dag, Deňiz dagy bolsa dogry günbatarda köp aw awlap, kän guş tutup, gaýdyp gelyärkäler ýolda üç kümüş ok tapdylar. Olary aldylar-da getirip, Oguz hana berdiler. Oguz han ýene begendi, ýene güldi hem-de oklary üçe bölüp, kiçi ogullaryna berip:

– Eý, kiçi ogullarym! Oklary size berýärin. Ýaý oky atar, siz hem ok ýaly boluň! – diýdi.

Şondan soňra-da, Oguz han uly maslahat geçirdi, oňa her kesi çagyrdy. Maslahata çagyrylanlar gelip söleşdiler, oturyp dem-dynç aldylar.

Oguz han uly öýüniň sag gapdalynda kyrk gulaç uzynlykda bir agaç direg dikdirdi, depesine-de bir altyn goýun baglady.

Oguz han ýene uly öýüniň sol gapdalynda kyrk gulaç uzynlykda bir agaç direg dikdirdi. Onuň depesine-de kümüş towuk baglady.

Sag tarapyna bozoklar oturdylar, şol ýanynda-da Üçoklar ýerleşdiler. Kyrk gün, kyrk gije iýildi-içildi. Hezil edilip gezildi, şatlanyp, gülüp-oýnap gezildi.

Kyrk gün, kyrk gije geçenden soňra, Oguz han ogullarynyň arasynda öz ýurduny paýlaşdyrды hem-de olara şeýle diýdi:

Aý ogullar, köp men aşdum,
Uruşgular köp men gördüm,
Jyda birle köp ok atdym,
Aýgyr bile köp ýügürdüm.

Duşmanlaryny yglagurdum,
Dostlarymny men küldürdim,
Köp Taňryga men ötetim,
Senlerge bere men ýurudum.

Düşündirişi:

Eý, ogullam, kän ýaşadym,
Kän-kän men söweşler gördüm,
Jyza bile kän ok atdym,
Aýgyr bile kän ýol aşdym.

Duşmanlarymy ygglatdym,
Dostlarymy güldürdim,
Gök Taňryga tarap ötdüm,
Size-de ýurdumy berdim.

Dünýäniň ýaradylyşy

Ahli zatdan owal ýönekeýje bir suw bar ekeni. Ýer, Gök, Aý, Güneş hem ýok ekeni. Keramatly Gara han /Gaýra han/ bilen Adam bar ekeni. Bularyň ikisi-de bir gara gaz şekilinde suwuň ýüzünde uçar ýörer ekenler.

Gara han hiç zada düşünmeýärdi. Bir gezek Adam ýel öwürdirip, suwy tolkundyrypdyr hem-de Gara hanyň ýüzüne suw syçradypdyr. Şeýle edende hem özüni hudaýlardan has güýçli saýypdyr, örän belentlere uçmak isläpdir. Emma uçup bilmändir-de, suwa gaçyp, suwuň düýbüne çümüp başlapdyr. Näme etse-de gark boljakdy: “Taňrym, maňa bir kömek et!” diýip, gygyrmaga başlapdyr.

Gara han kömege ýetişipdir. Adam gark bolman, suwuň ýüzüne çykypdyr. Ondan soňra Gara han: “Berk bir daş döresin!” diýipdir. Suwuň düýbünden bir gara daş ýokary göterilipdir. Gara han bilen Adam bu daşyň üstünde oturypdylar. Gara han Adama: “Suwa çüm-de, suwuň düýbünden toprak çykar!” diýip, buýruk beripdir. Adam ony ýerine ýetiripdir. Suwuň düýbünden alan topragyny Gara hana getirip beripdir.

Gara han Adamyň äkelen topragyny suwuň ýüzüne sepipdir-de: “Ýer döresin!” diýip, höküm edipdir. Höküm ýerine ýetipdir. Şeýdibem, Ýer ýüzi ýaradylypdyr. Gara han ýene Adama: “Suwa çüm-de, suwuň düýbündäki toprakdan getir!” diýip, emr edipdir. Adam suwa çümen mahaly: “Bu sapar özüm üçin-de toprak alayyn” diýip, pikir edipdir. Iki eliniň owujyna toprak baryny doldurypdyr. Bir elindäkini Gara handan gizlemek üçin, agzyna salyp saklapdyr. Maksady ony Gara handan gizläp saklap, özi üçin bir ýer ýasanmakçydy. Şeýle pikir bilen bir elindäki topragy getirip, Gara hana uzadypdyr. Gara han bu topragy-da suwuň ýüzüne sepipdir-de: “Köpel!” diýip, buýruk beripdir. Edil Gara hanyň suwa sepen topragy ýaly Adamyň agzynyň içinde saklan topragy-da köpelmäge başlapdyr. Adam muňa düşünmän, nätsemem demim kesilip, ölerin diýip gorkupdyr. Gaçmaga başlapdyr. Emma nirä gaçsa-da, Taňrydan gaçyp gutulyp bilmejekdi. Hiç bir alaçsyz galyp, Taňra ýalbarmaga durupdyr.

Gara han Adamdan: “Agzyňdaky topragy näme üçin sakladyň?”

diýip sorapdyr. Adam: “Özüm üçin ýer ýasanmak niýeti bilen sakladym” diýip jogap beripdir. Gara han hem: “Beýle bolsa agzyňdakyny dök-de, özüňi halas et!” diýipdir. Adam agzynda saklan topragyňy döküpdür. Olar ýere dökülip, kiçijik depeler emele gelipdir. Şondan soňra Gara han: “Indi sen gaty günäkär bolduň” diýipdir. “Maňa garşy gitdiň. Senden soňra saňa uýanlar, seniň ýaly ýagşylyga ýamanlyk diýip düşünerler, seniň dek erbet adamlar bolarlar, maňa ygtykat edenler bolsa, oňat hem arassa düşüňjeli bolarlar. Güneşe hem ýagtylyga olaryň ýüzi düşer. Mundan soňra seniň adyň Erlik bolsun! Günälerini menden gizleýänler seniň adamlaryň bolsun, günälerini senden gizleýänler bolsa meniňki bolsun!”.

Şol zamanlar Ýer ýüzünde şahasyz, pürsüz bir agaç bitenmiş. Gara han bu şahasyz, pürsüz agajy görüp, ony halamandyr: “Şahasy, püri bolmadyk agaja seretmek gowy däl. Sonuň üçin bu agajyň bir demde dokuz şahasy bolsun!” diýipdir. Şahasyz, pürsüz agaç bir demde dokuz şahaly bolup duruberipdir. Gara han muny görüp: “Bu dokuz şahanyň hem ählisiniň bir ýere birleşýän ýeri bolan kökünden dokuz adam döresin hem-de olar dokuz millet bolsun!” diýipdir.

Bu zatlar bolup durka, Erlik bir uly gürrüldi eşidipdir. “Bu geň zat nämekä?” diýip, oňa düşünmänden soň, Gara hanyň ýanyna baryp, gürrüldiniň sebäbini sorapdyr. Gara han hem: “Men bir hökümdardyryn, senem özüňe bir hökümdarsyň. Eşidýän gürrüldiňi edýänler meniň adamlarymdyr” diýip jogap beripdir. Erlik ol adamlary özüne bermegi Gara handan soranda, ol: “Ýok! Sen git, işiň bilen bol!” diýip jogap beripdir.

Erligiň jany ýanypdyr. “Hany bir dur bakaly, men gidip şol adamlary görüp geleýin” diýip, mähelläniň üýşen ýerine barypdyr. Ol ýerde adamlardan başga-da, ýabany haýwanlar, guşlar hem başga-da köp bilinmeýän ýaradylan zatlar bar ekeni. Erlik: “Gara han bulary nädip ýaradyp bildikä? Bular bu ýerde näme iýip, näme içýärlerkä?” diýip geňirgenipdir. Ol şeýdip, geňirgenip durka, adamlar agaçlaryň miwelerinden iýmäge başlapdyrlar. Erlik görse, adamlar agaçlaryň diňe bir tarapyndaky miweleri iýýärdiler, beýleki tarapyndakylara ellerini degirmeýärdiler. Baryp munuň sebäbini sorapdyr. Adamlardan alan jogaby şeýle bolupdyr: “Taňry bize ol tarapdaky miweleri

iýmegi gadagan etdi. Biz-de şonuň üçin ol miwelerden iýmeýäris. Güneşiň dogýan tarapyndaky rugsat edilen miwelerden iýýäris. Şu duran ýylan bilen köpek hem şol miweleriň iýilmezligi üçin garawulçylyk edýär”.

Bu jogap Erligiň ýanan janyny begendiripdir. Agajyň aňyrsynda bolan Doganaý /Törüngeý/ diýen bir adamyň ýanyna barypdyr-da, oňa: “Gara han size ýalan sözläpdir. Siziň gadagan edilen miwelerden-de iýmegiňiz gerek, ol örän süýjüdir, dadyp görseňiz bilersiňiz” diýipdir. Şonda ol ukuda ýatan ýylanyň agzyna giripdir-de, oňa agaja çyk diýip aýdypdyr. Ýylan hem agaja çykyp gadagan edilen miwelerden iýipdir. Doganaýyň aýaly Eçe (eje) hem olaryň ýanlaryna gelipdir. Erlik Doganaý bilen Eçäniň-de miwelerden iýmeklerini talap edipdir. Doganaý Gara hanyň sözüne gulak asyp, gadagan edilen miwelerden iýmändir. Emma aýaly Eçe saklanyp bilmändir-de, iýipdir. Miwe örän datlydy. Eçe olardan alyp, äriň agzyna-da salypdyr. Şol pursatda-da Doganaý bilen Eçäniň tüýleri döküliberipdir. Birden utanmaga başlapdyrlar. Gaçyp hersi bir agajyň aňyrsyna duwlanydypdyr.

Şol wagt Gara han hem ol ýere gelipdir. Adamlaryň ählisi gaçyp, bir ýerlerde gizlenipdirler. Gara han: “Doganaý! Eçe! Doganaý! Eçe! Niredesiňiz?” diýip, gygyrmaga başlapdyr.

Doganaý bilen Eçe: “Biz agaçlaryň arasynda. Saňa görünmäge utanýarys” diýip jogap beripdir.

Soňra olar bolan işleri bir-bir düşündiripdirler. Gara hanyň gahary gelip, hersiniň etmişine görä, olara aýry-aýrylykda jeza beripdir: “Indi sen-de Erligiň ülşi bolduň. Ynsanlar saňa duşman bolsun, seni görenlerinde urup, ýenjip öldürsinler” diýip, ilki jezany ýylana beripdir.

Eçä ýüzlenip şeýle diýipdir: “Sen Erligiň sözüne uýduň, gadagan edilen miwäni iýdiň, şoňa görä-de jezaňy çekersiň, Çaga dograrsyň. Dogranyňda-da azap, güzap hem jepa çekersiň. Ahyrda-da ölersiň, ölüm awusyny dadarsyň”.

Doganaýa-da jeza berip, şeýle diýipdir: “Erligiň zadyny iýdiň. Meniň sözümi diňlemediň. Mydama Erligiň aýdanlaryna gulak asdyň. Beýle adamlar onuň ülkesinde ýaşar, garaňky dünýäde ýaşamaly bolarlar. Meniň yşgyymdan, nurumdan mahrum bolarlar. Meniň sözümi diňlän bolsadyň, meniň ýaly bolardyň. Mundan soňra dokuz ogluň,

dokuz gyzyň bolar. Ondan soň men adam döretmerin. Geljekde adamlar senden önerler. Indi öz eliň, öz ýakaň. Näme etsen şony et!”

Gara han Erlige hem gaharlanyp: “Näme üçin meniň adamlarymy aldadyň?” diýipdir. Erlik şeýle jogap beripdir: “Diledim, bermediň. Men-de olary azdyryp, öz tarapyma çekdim. Mundan soňra-da hemişe şeýle ederin. Atly gaçsalar, atdan düşürüp azdyraryn. Içip-içip serhoş bolsalar, biri-birine küşgürüp uruşdyrarn. Suwa girseler, agaçlara çyksalar, şonda-da olary azdyrarn”.

Gara han: “Beýle bolýan bolsa, üç gat Ýeriň aşagynda Aýy, Güni bolmadyk bir dünýä bardyr. Seni şol taýa taşlaryn” diýip, Erligi jezalandyrypdyr.

Bu işler bolup gutarandan soň, Gara han ähli ynsanlary birden jezalandyrypdyr: “Mundan beýläk öz ýjgeñizi özüňiz gazanarsyňyz. Ony öz güýjüňiz, öz eliňiz bilen edersňiz. Mundan soňra meniň nygmatlarymdan size iýmek ýokdur. Su günden başlap siz bilen yüzbe-ýüz durup gürleşmerin. Indi size Gök Ogly /Maýteräni/ ibererin” diýipdir.

Gök Ogul gelip adamlara köp işleri etmegi öwredipdir. Arabany-da Gök Ogul ýasapdyr. Aýry-aýry otlaryň köklerini hem özüni iýmegi-de adamlara öwredipdir.

Bu işler bolup duran wagty Erlik Gök Ogla ýalbarmaga başlapdyr: “Eý, Gök Ogul, maňa kömek et, Gara handan ýanyna barmaga gursat bermegini sorap ber. Maňa kömek et!”.

Gök Ogul Erligiň bu haýyşyny aýtsa-da, Gara han ony kabul etmändir. Gök Ogul altmyş ýyllap ýalbaryp gezipdir. Onuň öwezine altmyş ýyldan soň, Gara han Erlige şeýle habar beripdir: “Duşmançylyk etmegiňi taşlasaň, adamlara ýamanlyk etmegiňi goýsaň, saňa ýanyma gelmäge rugsat ederin” diýipdir. Erlik ýamanlyk etmezlige söz berenden soň, Gara hanyň huzuryna çykyppdyr, oňa sežde edipdir-de: “Meni bagyşla, maňa rugsat ber, menem özüme gök asman ýasanaýyn” diýip ýalbarypdyr.

Gara han oňa razylyk beripdir. Rugsat alandan soň, Erlik özi üçin gök asman ýasanyppdyr. Ýaranlaryny ýanyna toplaýdyr, olary ýasan gök asmanynda ýerleşdiripdir. Özi-de olaryň baştutanlygyna geçipdir, kän mähelleli bolupdyr.

Keramatly Gara hanyň /Kaýra hanyň/ iň gowy gullaryndan Uly Kişi bu ýagdaýy görüp gaharlanypdyr. Biynjalyk halda şeýle pikir edipdir: “Biziň sadyk ynsanlarymyz Ýer ýüzünde jepa çekip ýörler. Erligiň ýaranlary bolsa asmanda keýp çekip ýörler. Bu iş gowulyga meňzemeýär”.

Ol şeýle howsala bilen, birazrak Gara hana-da baýrynyp, Erlige garşy uruş yglan edipdir. Ýöne Erlik uly güýç bilen oňa garşy çykypdyr hem ot bilen urup, Uly Kişini gaçyp gitmäge mejbur edipdir. Uly Kişi göni Gara hanyň huzuryna barypdyr. Gara hanyň: “Nireden gelyärsiň?” diýen soragyna Uly Kişi “Erligiň ýaranlarynyň gök ýüzünde oturmaklaryna, olara garanyňda biziň oňat görýän adamlarymyzyň Ýer ýüzünde horlanan halda ýaşamaklaryna janym ýanýar. Bu erbet bir ýagdaý” diýip, Erligiň ýaranlaryny Ýere düşürmek, Asmany başlaryna ýykmaq üçin, Erlik bilen söweş etmek isledim. Ýöne güýjüm ýetmedi, ol meni ýeňdi” diýip, gussa bilen aglamyjrap jogap beripdir.

Gara han bolsa munuň üçin gaharlanyp oturmaly dældigini aýdypdyr: “Erlige menden başga hiç kişiniň güýji ýetmez. Erligiň güýji seniňkiden galadyr. Emma bir gün geler, seniň güýjüň Erligiň güýjünden has artyk bolar” diýipdir.

Bu söz Uly Kişiniň gaharyny gowşatdy, ýüregini ynjaltdy. Şol rahatlanýsyna-da kem-kemden uka gidipdir.

Günler geçipdir. Uly Kişi bir gün güýçlenýändigini duýup başlapdyr. Şonda Gara han Uly Kişini ýanyna çagyrypdyr-da: “Indi bar gidiber, güýçlendiň. Erligiň asmanyny başyna ýykar ýaly saňa güýç berdim, maksadyňa ýetersiň! Öz güýjümden güýç berip, seni keramatlandyrdym” diýipdir.

Uly Kişi birbada geňirgenipdir: “Ýaýym ýok, okum ýok, naýzam ýok, egri gylyjym ýok. Bir boş elim bar. Diňe bilegimiň güýji bilen Erligi nähili ýok edip bilerin?”

Gara han Uly Kişi bir naýza beripdir. Uly Kişi naýzany alyp, Erligiň guran asmanyna gidipdir. Erligi ýeňipdir. Ol gaçyp gidipdir. Onuň ýaşan asmanyny astyn-üstün edipdir, gyryp-gyrjaşdyrypdyr. Erligiň guran asmany bölek-bölek bolupdyr. Ýer ýüzüne dökülipdir. Şoňa çenli düp-düz bolan Ýer ýüzi soňra harsaň daşlar, sommak-

sommak daglar bilen dolupdyr. Gözel Taňrynyň bezäp-besläp döreden owadan Ýer ýüzi egri-bugry bolupdyr. Erligiň ähli nökerleri-de ýere dökülipdir. Suwa düşenleri gark bolupdyr, agajyň üstüne gaçanlar, daşlaryň üstüne düşenler ölüpdir. Haýwanlaryň arasyna gaçanlary haýwanlaryň aýaklarynyň astynda galypdyr.

Yagdaý şeýle bolandan soň, Erlik baryp, Gara handan özüne bir Ýer sorapdyr: “Meniň ýasan gök asmanymyň ýumrulmagyna sen rugsat berdiň. Meniň indi barara ýerim galmady” diýipdir. Gara han Erligi Ýeriň aşagyndaky garaňkylyklar ýurduna kowupdyr, üstüne-de ýedi gat Ýerden gulp urupdyr: “Bu ýerde Günüň hem Aýyň yşygyny görmersiň, gowy bolsaň, ýanyma alaryn, erbet bolsaň-da çuňluklara kowaryn” diýipdir. Erlik hem: “Beýle bolsa ynsanlaryň janyny alayyn” diýip, öz islegini bildiripdir. Gara han: “Ýok, olary-da saňa bermerin. Isleseň, özüň özüňkileri döret” diýipdir.

Rugsat alandan soň, Erlik eline çekiç, bir körük hem bir sandal alyp urmaga başlapdyr. Her uranda bir haýwan peýda bolupdyr. Yzly-yzyna gurbaga, ýylan, aýy, doňuz hem beýleki ýaman ruhlar Ýer ýüzünü doldurypdyr. Ahyrda Gara han gelip çekiji, sandaly, körügi Erligiň elinden alyp, oda atypdyr. Körük bir aýal, çekiç hem bir erkek adam bolupdyr. Gara han aýaly tutup, ýüzüne tüküripdir. Tükürip bolup-bolmanka, ol aýal bir guş bolup uçup gidipdir. Bu guş eti iýilmeyän, tüýi, ýelegi hiç bir zada ýaramaýan Kurdaý diýilýän guş bolmaly.

Gara han erkek adamy tutup, onuň-da ýüzüne tüküripdir. Ol hem bir guş bolup, uçupdyr. Adyna Ýalban guşy diýipdirler.

Bularyň ählisinden soňra Gara han ynsanlara : “Men size mal berdim, aş berdim. Ýer ýüzünde oňat, gözəl hem tämiz näme bar bolsa, olary size bagyşladym, hemaýatkäriňiz boldum. Siz hem indi ýagşylyk ediň. Men göge çykjak” diýipdir. Ýzyndanam kömekçi ruhlaryna şeýle diýipdir: “Gün Aşan, sen içgi içip, aklyny ýitirenlere, ýaşajyk çagalary, gylýallaryň taýlaryny hem sygyrlaryň gölesini gora, olara erbetlik gelmesin. Sag wagtlarynda ýagşylyk edenleriň ruhlaryny ýanyňa al, özüne kast edenleri alma. Baýlaryň malyna göz dikenleri, hyrsyzlary, başgalara duşmançylyk edenleri gorama. Meniň hakym üçin söweşip ölenleriň ruhlaryny-da ýanyňa al, olary meniň ýanyma getir”. Soňra ol adamlara şeýle diýipdir:

“Adamlar! Size kömek etdim. Erbet ruhлары sizden daşlaşdyrdym. Indi olar adamlardan iýer ýaly zat dileseler, adamlar olara iýer ýaly zat bersinler. Emma erbet ruhларыň naharlaryndan iýmesinler. Eger iýäýseler, olara goşularlar. Indi men siziň araňyzdan gidýärin. Emma ýene gelerin. Gaýdyp gelmez diýip, meni unutmaň. Gaýdyp gelenimde, eden ýagşylyklaryňyzyň hem ýamanlyklaryňyzyň ählisiniň hasabyny alaryn. Indi meniň ornuma Akja Dag, Uly Kişi hem Gün Aşan dagy gelerler, size hemaýatçy bolarlar.

Akja Dag, örän hüşgär bolgun! Erlik seniň eliňden ölenleriň ruhларыny ogurlajak bolsa, Uly Kişi aýtgyn, ol güýçlüdir. Gün Aşan, sende diňle! Erbet ruhlar Ýeriň aşagyndaky garaňkylyklar ülkesinden ýokary çykmasyňlar. Çykaýsalar, derrew Gök Ogluň ýanyna git-de, oňa habar ber. Oňa güýç-kuwwat berendirin, erbet ruhлары kowar.

Ýeňiş Ata Aýy hem Güni gorap saklar. Uly Kişi Ýeriň ýüzüni hem gögüň ýüzüni goramaly bolar. Gök Ogul ýaramazlary gowulardan uzaklaşdyrar”.

Bu sözleri aýdandan soňra, Gara han adamlardan kem-kemden uzaklaşyp, gözden ýitip gidipdir.

Uly Kişi Gara hanyň tabşyryklaryny bir-bir ýerine ýetiripdir. Çeňňek ýasapdyr, balyk tutupdyr. Tüpeňi, därini oýlap tapyp, açýş edipdir, belka awlapdyr.

Soňra günleriň bir günü Uly Kişi öz-özüne şeýle diýipdir: “Su gün bir ýel geler, ol meni göterip alyp gider”.

Uly Kişiniň aýdyşy ýaly, bir ýel gelip ony asmana alyp gidipdir. Akja Dag oňa derek ynsanlara : “Uly Kişini gudratly Gara han öz ýanyna äkitdi. Indi ony görmersiňiz. Bir gün geler, ol meni-de ýanyna çağyrrar. Nirä islese, şol ýere giderin. Siz öwrülen zatlaryňyzy ýadyňyzdan çykarmaň. Gara han siziň şeýle etmegiňizi isleýär” diýipdir.

Adamlary öz peýwagtyna goýup, bir gün ol-da uçup gidipdir.

Ergenekon

Türk illerinde Göktürkiň oky ýetmeýän, Göktürkiň goly ýetmeýän bir ýerem ýokdy. Göktürkler hökümdardy. Bu ýagdaý bolsa beýleki ähli kowumlara ýaramaýardy. Üstesine-de, olar Göktürkleri

halamaýardylar. Olar bir ýere ýygnalyp maslahatlaşypdyrlar hem türklerden öç almaly diýen karara gelipdirler. Olaryň üstüne ýöriş edipdirler.

Munuň garşysyna Göktürkler-de çadyrlaryny we sürülerini bir ýere toplapdyrlar. Töweregine-de hendek gazyp berkidipdirler. Duşman gelende-de söweşe girişipdirler. Söweş 10 gün dowam edipdir. Ahyrda Göktürkler üstün çykypdyrlar.

Göktürkleriň bu ýeňşine duşman toparlar gaty gaharlanypdyrlar, aw awlaýan ýerlerine toplanyşypdyrlar hem-de özara geňeş edipdirler: “Göktürkler hile gurmasak, biziň işimiziň soňy örän ýaman bolar” diýipdirler.

Bu maslahatdan soň, daň agarynça misli bosguna düşen ýaly bolup, derde ýaramaýan mallaryny taşlap, duşmanlar gaçyp başlapdyrlar. Myny gören Göktürkler: “Duşmanlarymyza söweşmäge hal galmady, olar gaçýarlar” diýip pikir edip, olaryň yzlaryna düşüp, kowup başlapdyrlar. Duşmanlar bolsa yzlaryndan ýetip gelýän Göktürkleri gören batlaryna, birden yzlaryna dönüpdirler. Göktürkleriň üstlerine gapyllykda dökülipdirler, urşup başlapdyrlar. Duşmanlar üstün çykypdyrlar. Göktürkler ýeňlipdirler. Duşmanlar Göktürkleri urup-ýenjip, öldürip, olary çadyrlaryna çenli kowup gelipdirler. Çadyrlaryny we mallaryny şeýle bir paýhynlap talapdyrlar, hatda ýekesem abat galmadyr. Uly adamlaryň ählisini gylyçdan geçiripdirler, kiçileri bolsa gul edip we olaryň hersini öz öýlerine alyp gidipdirler.

Ol zamanlar Göktürkleriň başynda Ilhan han bolup oturyr. Ilhanyň-da köp ogullary bolupdyr. Ýöne onuň ogullarynyň ählisi diýen ýaly bu söweşde gyrlypdyr. Ýalňyz Kaýan atly iň kiçi ogly sag-aman galypdyr. Kaýan (Gaýy han) şol ýyl öýlenipdir. Ilhanyň Tokuz (Dokuz oguz) atly-da bir ýegeni bardy. Kaýan bilen Tokuzyň (Gaýy bilen Dokuz ogzuň) ikisi-de duşmana ýesir düşüpdir. Ýöne on gün geçmenkä, olaryň ikisi-de aýallaryny hem ýanlaryna alyp, ata atlanyp, bir gije duşmanlardan gaçypdyrlar hem ýesirlikden gutulypdyrlar. Olar Göktürkleriň gadym ýurduna gelipdirler. Azaşan han ýowdan gaçyp gaýdyp gelen dört dürli malyň dördüsindenem kän mal toplapdyrlar-da, ikisi oturyp, geňeş edipdir: “Eger haýsydyr bir ile baraly diýsek, dört tarapymyzdaky illeriň barysy bize ýagy. Eger hiç

ýere gitmän ýurdumyzda oturaly diýsek, her bir öten-geçen duşmana gabat gelmän oturyp bilmeris. Şonuň üçin iň gowusy, hol oturan daglaryň arasyndan adamyň ýoly düşmeýän, aýagy sekmeýän bir ýeri gözläp tapalyň” diýip, mallaryny sürüp, dagyň içine göçüp gidipdirler.

Olar belent daglaryň içine suwuň akýan ugry bilen barypdylar. Dagyň üstüne çykyp, onuň arka ýüzüne düşüpdirler. Soňra ol ýerleri oňat aýlanyp görüpdirler. Özleriniň gelen ýolundan özge bu ýere hiç bir ýol ýokdy. Ol hem şeýle bir dar ýoldy, bir düýe ýa-da at örän kynlyk bilen ýörejekdi. Eger aýagyny sähel nädogry basaysa, para-para bolup gidäýmelidi. Dagyň içindäki jülgäniň giňliginiň çägi ýokdy. Akar suwlar we çeşmeler dürli-dümen otlar hem miweli daragtlar, her hili awlar köpdi. Bu ýeri gelip görenlerinden soň, olar Taňra köp şükür edipdirler. Gyşyna mallaryň etini iýipdirler. Ýazyna süýdünü içipdirler. Bu ülkäniň adyna Ergenekon diýip at goýupdylar.

Kaýan bilen Tokuz (Gaýy bilen Dokuz han) ikisi bu ýerde kân zamanlar ýaşapdylar. Olaryň köp çagalary bolupdyr, Kaýanyň çagalary örän kändi. Tokuzyň bolsa çagalary ondan azdy. Kaýanyň öwladyna Kaýat diýipdirler. Tokuzyň öwladyna iki at goýupdylar. Birine Tokuzlar, beýlekisine Durulganlar diýipdirler. Köp zamanlar bu iki kişiniň nebereleri Ergenekonyň içinde ýaşapdylar. Uçlary uzapdyr, ýanlary ýaýylypdyr. Her jemagat başga-başga umak bolupdyr we urug adyny göteripdir. Taňry buýursa, bularyň ählisini aýdyp geçmegimiz gerek. Umagyň manysy “sungak” (süýek-süňk) diýmekdir. Türk halky bir kişiniň aslyny sorasa “Umagyň näme” diýer ekeni. Bu süýegiň näme diýmekdir.

Olar dört yüz ýyldan gowrak wagt Ergenekonyň içinde oturdyrlar. Mallary hem özleriniň baş sany şeýle bir köpelipdir. Soňabaka olar ol ýere sygmandyrlar. Şonuň üçin olar bir ýere ýygnanyp, geňeş edipdirler. Şonda olar: “Atalarymyzdan eşidipdik, Ergenekonyň daşynda-da giň ýerler, oňat ýurtlar bolmaly. Gadym zamanda ol ýerler biziň ýurdumyz ekeni. Tatar başlyklaýyn özge iller gelip, biziň urugymyzy gyryp, ýurdumyzy elimizden alan ekeni. Taňra şükür, indi bu eýýamda biziň başymyza olar ýaly agyr ýagdaý düşmez. Duşmandan gorkup, dag içinde gabalyp otyrys. Gowusy, daglaryň arasyndan ýol gözläp tapalyň-da, bu ýerden göçüp gideliň. Ergenekonyň daşynda

kim biziň bilen dost bolan bolsa, olar bilen görşeliň, duşman bolsa göreşeliň” diýipdirler. Barçlar sözi makul bilip, çykmaga ýol gözläpdirler, emma amatly ýol tapmandyrlar. Ergenekonyň ilki gelenlerindäki suwuň algyt ugry bolan geçit hem dagyň gaýasy ýykylyp, daş togalanyp tekizlenen ekeni. Ol zamanda bir demirçi ussa : “Bu dagyň bir gaýasynda demir käni bar, ol gaýa ýeke gata meňzeyär. Şol demir gaýany eretsek, ýol bolar” diýipdir.

Ol ýere baryp görüpdirler. Demirçiniň aýdan sözlerim makul bilipdirler. Dagyň şol gaýasyna bir gat odun, bir gat kömür üýşürüp başlapdyrlar. Dagyň üstüni, aňry ýüzüni we bäri tarapyny şeýdip doldurypdyrlar. Soňra yetmiş deriden körük ýasap, onuň yetmiş yerinde gurupdyrlar. Üýşürilen odunlary hem kömürleri ýakyp başlapdyrlar.

Hudaýyň gudraty bilen dag gyzandan soň, demir gaýa eräp akberipdir. Dap böwsülipdir. Ýükli düýe geçer ýaly ýol açylypdyr. Şol keramatly ýylyň keramatly aýynyň keramatly gününüň keramatly sagadynda Göktürkler Ergenekondan çykypdyrlar. Olar şol aýy, şol günü, şol sagady gowy belläp alypdyrlar. Şondan soňra şol keramatly gün Göktürkler üçin uly baýram bolup galypdyr. Her ýyl şol gün gelende, uly toýlar tutulypdyr. Bu toýlarda bir bölek demir alyp, otda gyzdyrypdyrlar. Soňra-da gyzdyrylan demri ilki Göktürkün hany gysaç bilen tutup, sandalyň üstüne goýup, çekiç bilen urupdyr. Ondan soňra beýleki türk begleri, ähli il-ulus ýaňky hereketi gaýtalap, baýramçylyk başlanypdyr.

Ergenekondan çykan mahallary Göktürkün hany Kaýan han (Gaýy han) neslinden bolan Börteçine ekeni. Börteçine ähli illere ilçi iberipdir we Ergenekondan çykyp gelendiklerini habar beripdir. Muny birnäçeler gowy görüpdirler, birnäçeler bolsa ýaman görüpdirler. Gowy görenler baş egip, boýun bolupdyrlar, gowy görmän garşy çykanlar bilen söweşipdirler. Göktürkler üstün çykypdyr.

Tumarly

Pars patyşasy Kuros Babyly basyp alandan soň, massagetleri özüne boýun egdirmegi ýüregine düwüpdür. Şol döwrüň bilimdar adamlarynyň aýtmaklaryna görä, massagetler san taýdan köp hem batyr halk bolupdyrlar.

Hazar deňziniň Gündogary, ýagny Günüň dogýan tarapy aňyrsy-bärsi görünmeýän ümmülmez düzlük bolupdyr. Bu örän uly tekiz meýdanyň köp bölegini massagetler eýeläpdir. Kuros şol ýurda söweş etmäge gitmegiň küýüne düşüpdür. Kurosy bu söweşe ugramaga oýaran ençeme sebäpler bolupdyr. Ozaly bilen onuň özünü adaty adamlardan üýtgeşik hem artykmaç doglan diýip gedem pikir etmegi bolupdyr. Galyberse, gedem pikir ähli söweşlerde bagty getirip, ýeňiş gazanmagy-da oňa meçew beripdir. Şonuň ýaly-da, ol zamanda Kurosyň söweş halklarynyň hiç biri-de onuň diýeninden çykyp bil-mändirler.

Massagetleriň patyşasy ölüpdir we merhumyň dul galan aýalyny hökümdar belläpdirler. Ol Tumar diýlip atlandyrylypdyr. Kuros toý tutmak we ony özüne aýal edinip almak maksadynyň bardygyny habar bermek üçin, oňa ilçi ýollapdyr. Ýöne Tumar Kurosyň gara gaýgy synyň toý hem öýlenmek däl-de, massagetlere hökümdar bolmak meýlini göz önünde tutýandygyny aňyp, onuň teklibini kabul etmeýär. Mekirlik bilen maksadyna ýetip bilmejegine göz ýetiren Kuros massagetlere garşy açyk uruş yglan edipdir.

Şa özüniň goşunlaryny geçirmek üçin Araksyň üstünden gämlerden gurnalan köprini hem-de olaryň ýokarsynda minara gurnamagy höküm edipdir. Haçan-da Kurosyň goşunlary bu işe meşgullanyp ýören wagtlary Tumar oňa ýüzlenip, şeýle diýipdir: “Midiýanyň şasy! Öz päliňden gaýt! Bu köpriniň saňa peýda getirjergini-getirmejegini sen önünden bilip bilmersiň ahryryn. Bu işiňi goý-da, öz ýurduňdaky häkimligiňi ýörediber. Biziň üstümüzden hökümdarlgýňy ýörederin diýip pikirem edip oturma. Ýöne sen, elbetde, bu maslahata gulak asman, öz göwnüňe gelenini etmekçi bolýansyň. Eger-de çynyň bilen massagetleriň üstüne çozuş etmek isleýän bolsaň, onda derýanyň üstünden köpri gurnamak işiňi togtat. Biziň ýurdumyza tarap arkayyn geçiber, biz derýadan üç günlük aralykdaky daşlyga yza çekileris. Eger-de sen bizi öz ýurduňa tarap goýbermegi oňaly görýän bolsaň, ony-da edip bileris”.

Şondan soňra Kuros pars kethudalaryny öz ýanyna maslahata çagyrypdyr hem-de olara ýagdaýy düşündirip, özüniň nähili hereket etse gowy boljakdygyny sorapdyr. Hemmeler biragyzdan Tu-

mary öz ýurtlaryna goýberip, olary gazaply garşy almaga taýýarlyk görmeli diýen karara gelipdir. Emma maslahata gatnaşanlardan mi-diýaly Krez bu gelen nitijäni makullamandyr. Ol gelnen netijä özüniň garşydygyny şeýle beýan edipdir: “Patyşa! Men öňem öýüňe howp saljak ähli bela-beterlerden seni halas etjekdigim barada söz beripdim. Şeýle azaplara döz gelmegi maňa ylym öwretdi. Eger-de sen özüňi ölmez-ýitmez hem-de ýeňilmez goşunyň baştutany hasaplaýan bolsaň, meniň pikirimçe, onyň düýbünden ýalňyş. Eger-de sen özüňi adaty adam hasaplap, müdimi bolmadyk adamlaryň üstünden şalyk ýöredýändigini ykrar edýän bolsaň, onda öňi bilen şuny ýatda sakla: adamzat ýaşayşy hemişe öwrülip hem üýtgäp dur, ol şol bir adamyň hemişe bagtly bolup ýörmegine ýol bermeyär. Ine, şonuň üçinem, men bu işde seniň maslahatçylaryňa garşy bolan pikirde durýaryn. Eger-de sen duşmany öz tarapyňa goýberäýseň, onda biziň üstümize şeýle howp abanýar: haçan-da sen ýeňlişe sezewar bolaýsaň, sen бүтін döwleti heläkçilige sezewar edersiň. Massagetler seniň üstüňi basyp geçenden soň, ýene öz taraplaryna gitmejekdikleri, seniň mülküňe süsňäp girjekdikleri öz-özünden düşnükli ahyryn. Eger-de sen massagetleri ýeňip, üstünlik gazanaýan ýagdaýyňda-da, saňa bosgunlary yzarlamak amatly bolar diýip pikir edýäriň. Men seniň hem olaryň şondaky boljak artykmaçlyklaryňy deňeşdiresim gelýär: duşmany derbi-dagyn edeniňden soň, sen Tumaryň mülküne göni süsňäp girip bilersiň. Galyberse-de, oňa öz ýurduňa girmäge hem basyp almaga ýol berseň, aýala boýun bolmak Kurosa, ogly Kambise örän utanç hem örän çydamсыз agyr ýadaý bolar. Ine, şonuň üçin hem, meniň pikirimçe, bize derýadan geçmek, soňra bolsa duşman näçe yza çekilse, şoňa gör, ýurduň içine çuňňur aralaşmagymyz gerek. Şeýdibem, biz olardan üstün çykmanyň gamyny iýmeli.

Meniň bilşime görä, massagetler parsalaryň ýaşayş ýagdaýynyň bolçulygyndan hem olaryň datly tagamlarynyň lezzetini dadyp görmeden düýbünden bihabar bolmaly. Şonuň üçinem, biziň düşlejek ýerimizde köp goýun soýup, olara süýji naharlary bolelin hödür-kerem etmegimiz gerek. Ondan daşaram kän küýzeleri şerapdan dolduryp goýmaly. Bularyň ählisini taýýarlap, agsak-togsak, hiç derde ýaramaýanlary şol ýerde galdyryp, esasy goşun bilen biz derýa tarap yza

çekilmeli. Eger-de men ýalňyşmaýan bolsam, biziň duşmanlarymyz şeýle boletin naharlara topular hem-de bize uly ýeňiş gazanmaga mümkinçilik dörär”.

Maslahata ýygananlar şeýle pikirler bilen dargapdyrlar. Şunlukda, Kuros ilkibaşdaky pikirinden yüz öwürip, Kreziň beren maslahatyny kabul edipdir. Şa derýadan geçmekleri üçin, oň beren wadasyna görä, Tumaryň yza çekilmegini talap edipdir. Öňki beren wadasynda durup, Tumar öz goşuny bilen yza çekilipdir. Şonda Kuros özünüň mirasdüşeri edip bellän ogly Kambisi hem Kreze ynanydyr. Şa ogluna Krezi sylamalydygyny hem oňa gulak asmalydygyny berk tabşyrypdyr. Kuros şular ýaly görkezmeler berip, Kambisi hem Krezi Pars ýurduna tarap ugradypdyr, özi bolsa goşunlary bilen derýadan geçip başlapdyr.

Şunluk-da Kuros öz goşunlary bilen Oks derýasynyň aňyrsyndaky bir günlük ýoly geçipdir hem-de Kreziň beren maslahatlaryny iş ýüzüne geçirmäge başlapdyr. Örän ejiz hem ýarawsyz esgerleri şol baran ýerlerinde galdyryp, şa özünüň saýlama goşuny bilen ýene Oksa tarap yza çekilipdir.

Şondan soňra massagetleriň üçünji topar goşuny Kurosyň goýup gaýdan urşujylarynyň üstüne çozupdyr. Erjel garşylyk görkezendiklerine garamazdan, olary dargadypdyrlar. Ýeňişden soňra parsalaryň düşelgelerinde goýup giden naharlaryny görüp, massagetler toý toýlamaga başlapdyrlar. Şonda olar naharlardan gerek- gäbe doýupdyrlar, içip bilen şeraplaryny içip, agyr uka gidip, ýatyp galypdyr. Ondan soňra yza çekilen parsalar gaýdyp gelip, duşmanlarynyň köp bölegini derbi-dagyn edipdirler, beýleki galan bir bölegini bolsa ýesir alypdyrlar. Şol ýesir alnanlaryň arasynda massagetleriň serkerdesi Tumaryň Sparganis atly ogly hem ýesir düşüpdür.

Zenan patyşa Tumar öz goşunlarynyň hem öz oglunyň başyna düşen agyr kysmaty eşidip, şeýle sözler bilen Kurosa habar ýollapdyr: “Ganhor Kuros! Sen özünüň bu gazananja üstünligiňe baýrynma! Üzüm çybygynyň hasyly bilen siz pähim-paýhasdan mahrum bolarsyňyz. Haçan-da şerap kellä uranda, siz serhoş bolan parsalar, geliksiz paýyş sözleri ýaňrap başlaýarsyňyz. Ine, şunlukda, hakyky dogruçylyk hem mert söweş bilen däl-de, şeýle zäheriň hem mekirligiň güýji bilen

meniň oglumy ele salypsyňyz. Indi bolsa meniň döwletli maslahaty-
ma gulak as: oglumy gaýdyp ber hem-de gowulyk, sag-salamatlyk
bilen biziň topragymyzdan git. Massaget goşunlarynyň üçünji to-
paryny bihaýalyk bilen gyranyň hem saňa ýeterlik. Eger-de sen şeýle
etmeseň, massagetleriň beýik Taňrysý Günün adyndan ant içýäriň,
hernäçe doýmaz-dolmaz hem bolsaň, men seni gandan doýraryn”.

Emma Kuros aýdylan sözlere hiç hili ünsem bermändir. Zenan
patyşa Tumaryň ogly Sparganis kellesinden serhoşlyk aýrylandan
soňra, özüniň heläkçilik ýagdaýyna uçrandygyny bilip galypdyr.
Kurosdan özüniň halas edilmegini sorapdyr. Ýöne zenan patyşanyň
ogluna diňe öz eli bilen özüni halas etmek galypdyr. Ol özüni heläk-
läpdir. Şeýdibem, ol dünýäden ötüpdir.

Tumar beren maslahatyna Kurosyň gulak asmaýandygyny bi-
lip, özüniň ähli goşuny bilen parslaryň üstüne hüjüm edipdir. Men bu
söweşi sähraýylaryň öz aralaryndaky uruşlaryň in aýylganjy bolandyr
diýip pikir edýäriň. Onuň bolup geçişi barada takmynan şeýleräk zat-
lary bilip bildim. Habar berişlerine görä, başda iki tarap hem uzak
aralykda biri-biriniň garşysynda durup, ýaýdan ok atyşypdyrlar. Peý-
kamlary gutarandan soňra, olar pýçakly hem naýzaly garpyşypdyrlar.
Hiç tarap yza çekilmek islemändir. Ahyry massagetler üstün çykypdyr.
Pars goşunlarynyň ählisi diýen ýaly söweş meýdanynda serlipdir.
Kurosuň özi hem ölüpdir. Ol doly 29 ýyl şalyk sürüpdir.

Tumar şerap guýulýan tulumy gandan doldurypdyr hem-de on-
dan soňra wepat bolanlaryň arasyndan Kurosyň maslygyny gözläp
başlapdyr. Haçan-da Kurosyň maslygyny tapanlarynda, onuň kelle-
sini tuluma salmagy tabşyrypdyr. Soňra merhumy masgaralap, ony
näletläp, şeýle diýipdir: “Men diri galan hem bolsam, söweşde sen-
den üstün çykan hem bolsam, sen mekirlilik bilen meni oglumdan aýra
salyp barybir köýdürdiň. Şonuň üçinem indi men gahar-gazap bilen
seni gandan doýurýaryn”.

Kurosyň ölümi baradaky maňa belli bolan hekaýatlaryň arasynda
bu örän ygtybarlysy bolsa gerek.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Meniň iň esasy we iň ygtybarly daýanjym halkym bolar (Interwýular, çykyşlar, gutlaglar). Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat: TDNG, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygındysy. Aşgabat: TDNG, 2007.
4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. Aşgabat: TDNG, 2007.
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat: TDNG, 2007.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Parahatçylyk, döredijilik progres syýasatynyň dabaralanmagy. Aşgabat: TDNG, 2007.
7. Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynyň resminamalary, çykyşlar we metbugatdaky seslenmeler (Mary şäheri, 2007-nji ýylyň mart aýynyň 30-y) Aşgabat: TDNG, 2007.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýsy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat : TDNG, 2007.
9. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2003.
10. *Abu Nasr Faraby*. Saz ylmy. Aşgabat, “Miras”. 2006.
11. Awesta. („Widewdat” „Döwler garşy kanun”). Terj. eden A. Ýazberdiýew // Türkmen arhiwi. Ýörite neşir. Aşgabat, 2007.
12. *Ataýew K.* Oguz dessanlary. // “Beýik Türkmenbaşy nesli” gazet, 2003-nji ýylyň 11-23-nji oktyabry, 8-nji noýabry.
13. *Ataýew J.* Ak kagyz kyssasy. // “Edebiýat we sungat” gazet, 2004-nji ýylyň 9-njy apreli.
14. *Ataýew J.* Zoroastr pygamber kim? // “Edebiýat we sungat” gazet, 2003-nji ýylyň 24-nji ýanwary.

15. *Bayramsähedow N.* Gündogaryň beýik danalary. Aşgabat, “Magaryf”, 1992.

16. *Bayramsähedow N.* Danalara uýsaň..., Aşgabat, «Magaryf», 1995.

17. *Bekmyradow A.* Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. Aşgabat, Ýlym, 1987.

18. *Bekmyradow A.* Sadraňnama. Aşgabat. Türkmenistan. 1983.

19. *Бертельс Е. Э.* История персидско-таджикской литературы. Москва, 1960.

20. *Бируни.* Избран. произведения. Т. 1. Ташкент, 1956.

21. *Брагинский И. С.* Из истории таджикской народной поэзии. Москва, 1956.

22. *Çarygulyýew Ş.* Täze eýýamyň ruhubelentlik edebiyaty //Watan, 2004-nji ýylyň 30-njy marty.

23. *Durdyýew S.* IX – XVIII asyr türkmen edebiyatynyň şahyrlary, Aşgabat, Ýlym, 1967.

24. *Джикиев А.* Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху средневековья. Ашхабад, Туркменистан, 1991.

25. Древние авторы Средней Азии. Ташкент, 1940.

26. *Германов В.А.* Глас вопиющего в пустыне // Культурные ценности. Междунар. Ежегодник. 2000 – 2001. Спб., 2002.

27. *Gullaýew N.* Gadymdan galan nusgalar. Aşgabat. Türkmenistan. 1986.

28. *Гордлевский Б. А.* Избранные сочинения. I. Москва, 1960,

29. «Gorkut ata 1500» («Gorkut ata» eposynyň 1500 ýyllygyna bagyşlanyp geçirilen ylmy konferensiýanyň materiallary), Aşgabat, Magaryf, 1999.

30. Gorkut ata. Aşgabat, 2001.

31. *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. Москва, Наука, 1967.

32. *Крюкова В. Ю.* Зороастризм. Спб., 2005.

33. *Крачковский И. Ю.* Избр. соч., т. IV. Моеква, 1957.

34. Kitaby dädem Gorkut. Aşgabat. Ýlym, 1995.

35. *Faruk Sümer* Oguzlar-türkmenler. Aşgabat. 1998.

36. *Ýazherdiýew A.* Gündogar metbeçiligi we köne türkmen basma kitaplary. Aşgabat, 2002.

37. *Язбердиев А.* Книжное дело в древней Средней Азии. Ашгабат, Ылым, 1995.

38. *Ýazberdiýew A.* Awesta we zaratuştraçylyk dini eýýamynyň edebiýaty. // Türkmen arhiwi (ýörite neşir), Aşgabat, 2007.

39. *Малов С. Й.* Памятники древнетюркской письменности. Москва, 1951.

40. *Мамметджумаев А.* Религиозное наследие туркменского народа. В книге: Центральная Азия и культура мира. Специальный выпуск, посвященный международному форуму «Культура и религия в центральной Азии». 37 – 38 с. Culture and religion.

41. *Mämmetjumaýew A.* Köneürgenç näçe ýaşyndaka? // „Ýaş kommunist“ gazeti, 1987-nji ýylyň mart aýynyň 10-y. № 31 (7785).

42. *Mämmetjumaýew A.* Oguz nesliniň gadymy şäheri. // «Türkmenistan» gazeti. 2005-nji ýylyň oktyabr aýynyň 1-i. № 235 (24550).

43. *Mämmetjumaýew A.* Türkmen kitabyňyň baý taryhy. // „Aşgabat“ gazeti. 2007-nji ýylyň 25-nji awgusty.

44. Мерв-наме. («Книга о Мерве»). Культурный центр Посольства ИРИ в Туркменистане. Ашгабат. 2003.

45. *Rejebow R.* Gadym türkmen edebiýaty. Aşgabat, Ýlym, 1991.

46. *Ханна ал-Фахури.* История арабской литературы. т. I, II. Москва, 1959 – 1961.

47. *Halymow N.* Gadymy Ürgenje syýahat. Aşgabat. Ýlym, 1986.

48. *Hydyrow Y., Ylýasow Ö.* Gadymy türkmen edebiýaty. Çärjew, 1982.

49. “Oguznama”. Aşgabat, 2001.

50. *Osman Öde.* Garaşsyzlyk diwany. Aşgabat, “Ruh”, 1999.

51. *Толстов С. П.* Древний Хорезм,

52. *Täjimow A.* Heňnamlaryň hakykaty. // “Edebiýat we sungat” gazeti, 2006-njy ýylyň 24-nji noýabry.

53. *Täjimow A.* “Gorkut ata” eposynyň biziň günlerimize gelip ýetmedik boýlary. // “Türkmenistanda ylym we tehnika” žurnaly, 1999. N 7.

54. *Täjimow A.* Oguz han eýýamynyň edebiýaty. // XXI Altyn asyr ylym asyrydyr. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2005.

55. *Täjimow A.* Oguz owazy. // “Edebiýat we sungat” gazeti, 2006-njy ýylyň 29-njy sentýabry.

MAZMUNY

Giriş.....	7
“Oguznamalar” we edebiýatyň oguznamaçylyk däbi.....	21
Oguz dessanlary.....	47
Sak-skif dessanlary.....	57
Awesta kitaby.....	80
Oguz-Orhon ýazgylary.....	95
“Gorkut ata” kitaby.....	105
VIII – X asyrlarda ylmy we medeni ösüşler.....	124
VIII – X asyrlar türkmen edebiýaty.....	160
Gadymy edebi nusgalar.....	171
Peýdalanylan edebiýatlar.....	195

Araznepes Mämmetjumaýew, Akmyrat Täjimow

GADYMY TÜRKMEN EDEBIÝATY

Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Redaktor

S.Garahanow

Surat redaktory

G.Orazmyradow

Teh.redaktor

O.Nuryagdyýewa

Ylmy redaktor – *taryh ylmlarynyň doktory A.Ýazberdiýew*

Ýygnamaga berildi 24.01.2011. Çap etmäge rugsat edildi 20.05.2011.

Ofset kagyzy. Edebi garniturasy. Ofset çap ediliş usuly.

Ölçeği 60x90 $\frac{1}{16}$. Şertli çap listi 12,5. Şertli reňkli ottiski 12,88.

Hasap neşir listi 11,82. Çap listi 12,5. Sany 1000. Sargyt № 365.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň
Mary welaýat çaphanasy.
745400. Mary, Türkmenistan köçe, 139.